

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

130 277

**SİYASAL KÜLTÜR – KRİZ ETKİLEŞİMİ
ÇERÇEVESİNDE
TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN KRİZ ALANLARI**

130277

TEZ YÖNETİMİ VE KÜTÜPHANE
BİLGİ TEKNOLOJİLERİ SERVİSİ

Levent YILMAZ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. A. Nazmi ÜSTE

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Siyasal Kültür-Kriz Etkileşimi Çerçevesinde Türk Siyasal Kültürünün Kriz Alanları” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih: 10.1.27.2023.

Adı-Soyadı: Levant YILMAZ

İmza:

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün 11./22./2003 tarih ve14..... sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre Konu: Yönetim Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Levent Yılmaz'ın Sosyal İktisat - Kıy. Etiketi Çerçevesinde Türk Sosyal İktisat - Kıy. Etiketi konulu tezi incelenmiş ve aday 15.7./2003 tarihinde, saat 10:30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin Başarılı olduğuna oy Birliği ile karar verildi.

Prof. Dr. Erol Altun
BAŞKAN

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Tanju Tosun

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Nazmi ÜSTÜ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

I. Tez No: Konu Kodu: Üniv. Kodu

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının
Soyadı: YILMAZ

Adı: Levent

Tezin Türkçe Adı : Siyasal Kültür – Kriz Etkileşimi Çerçevesinde Türk Siyasal Kültürünün Kriz Alanları

Tezin Yabancı Dildeki Adı: The Scope of Crisis in the Turkish Political Culture within the Framework of Interaction between Crisis and Political Culture

Tezin Yapıldığı

Üniversitesi:
Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü:
Sosyal Bil. Ens.

Yıl:
2003

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans:

☒

Dili: Türkçe

Doktora:

☐

Sayfa Sayısı: 140

Tıpta Uzmanlık:

☐

Referans Sayısı: 126

Sanatta Yeterlilik:

☐

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Yrd. Doç. Dr.

Adı: A. Nazmi

Soyadı: ÜSTE

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe Anahtar Kelimeler:

- 1- Kriz
- 2- Siyasal Kültür
- 3- Türk Siyasal Kültürü
- 4- Toplumsal Değişim
- 5- Modernleşme-Batılılaşma

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- Crisis
- 2- Political Culture
- 3- Turkish Political Culture
- 4- Social Change
- 5- Modernisation-Westernization

Tarih: 10.07.2003

İmza:

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum

Evet

☐

Hayır

☒

ÖZET

Siyasal kültür ile kriz olgularının ilişkilendirilmesi kuramsal açıdan bir takım zorluklar taşımaktadır. Bunun en önemli nedeni, kriz kavramının da kültür gibi toplumsal bilimlerde sıklıkla işlenmesi ve bunun sonucunda kavramsal çerçevesinin oldukça genişlemesidir.

Bundan dolayı çalışmanın ilk aşamasında, sözü edilen bu iki olgunun etkileşim alanlarını belirlemek, bir başka ifadeyle bu iki kavramın etkileşim alanlarının sınırlarını çizmek, gerekmiştir. İktisadî, siyasal ve toplumsal olarak ana hatlarıyla belirlenen bu etkileşim çerçevesi, siyasal kültürün krizle olan bağıntısını açıklamaya çalışmaktadır. Sonuçta ise bu üç parçalı etkileşim alanından, genel bir açıklama alanına ulaşılabacaktır.

Çağdaş Türk siyasal kültürünün varlığı, birçok toplumsal olgu gibi, belli bir tarihsel süreç içinde oluşmuştur. Türk siyasal kültürünün oluşumunda etkili olan Orta Asya, İslamiyet ve imparatorluk süreçleri günümüz siyasal kültürüne yapısal ve kurumsal nitelikli birçok miras bırakmıştır.

Bu mirası bugüne taşıyan süreç Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı'nın ürettiği siyasal kültür de Tanzimat ve sonrasında Cumhuriyet döneminin biçimlenmesinde başat etken olmuştur. Sonuç olarak günümüzde Türk siyasal kültürü üzerine yapılacak her inceleme, bu dönemlerin etkenlerini göz önüne alarak tutarlı sonuçlara ulaşabilecektir.

Bu dönemdeki iktisadî, siyasal ve toplumsal kriz alanlarının özelliklerini ortaya koyarak; Türk siyasal kültürünün krizlerle olan etkileşimini açıklamak, bu çalışmanın temel amacı olmaktadır.

ABSTRACT

Establishing relationships between political culture and crisis presents some theoretical difficulties. The most important reason of these difficulties is the widespread studies of the concept of crisis in social sciences like culture, and consequent expansion of the conceptual framework of crisis.

Therefore, it is necessary to define the scope of interaction between these two phenomena, in other words, to draw the boundaries of interaction for these two concepts as a first step of the study. The framework of interaction which is defined as mainly in terms of economic, political and social phenomena contributes to the explanation attempts of the relationship between political culture and crisis. Finally, this three-part interaction field leads to the explanation of the whole.

The contemporary Turkish political culture, like any social phenomena, has emerged within a particular historical process. Today's Turkish political culture inherited many characteristics both structurally and institutionally from Central Asian origins, Islam and the Ottoman Empire.

In this process, the Ottoman Empire transmitted the previous inheritance to the present. The Ottoman political culture is the dominant factor through an important Ottoman reform known as *Tanzimat* in shaping the republican era. As a result, a study on the Turkish political culture will reach consistent findings only when taking this process into consideration.

Thus, the aim of this study is to explain the interaction between the Turkish political culture and crisis by defining the characteristics of economic, political and social crises in the evolution process.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	II
TUTANAK	III
YÖK DOKÜMANTASYON MERKEZİ FORMU	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
TABLO VE ŞEKİLLER	X
GİRİŞ	XI

BİRİNCİ BÖLÜM

KRİZ VE SİYASAL KÜLTÜR KAVRAMLARININ İÇERİĞİ VE SINIRI

I. KRİZ OLGUSU	1
A. KRİZ SÖZCÜĞÜ	1
B. KRİZ KAVRAMI	2
C. KRİZ KURAMLARI	6
1. Marksist Kriz Kuramı ve Bugünkü Düzeyi	6
2. Yeni Liberal-Muhafazakâr Kriz Kuramı	12
D. KRİZ TÜRLERİ VE BİR SINIFLANDIRMA DENEMESİ	15
E. KRİZDEN NE ANLAMALIYIZ (YA DA NE ANLAMAMALIYIZ)	17
1. Kriz Kaosun Neresinde	17
2. Toplumsal Krizle İlgili İki Kavram: Anomi ve Yabancılaşma	20
II. SİYASAL KÜLTÜR	24
A. KÜLTÜR KAVRAMININ TANIMI VE SINIRLARI	24
1. Siyasal Toplumsallaşma	30
2. Siyasal Alan	32
B. SİYASAL KÜLTÜR OLGUSU	34
1. Siyasal Kültürün Öğeleri ve Anlamı	35
2. Kültürel Farklılaşma	38
3. Siyasal-Toplumsal ya da Siyasal Kültürel Değişme Krizin Neresinde	40

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASAL KÜLTÜR VE KRİZİN ETKİLEŞİM ALANI İÇİN BİR MODEL

I. MODERNLEŞME, BATILILAŞMA VE KÜLTÜREL DEĞİŞİM.....	45
A. MODERNLEŞME VE MODERN DEVLET	45
B. BATI-DOĞU AYRIMI VE BATI DIŞINDAKİ MODERNLEŞME: BATILILAŞMA	55
II. SİYASAL KÜLTÜRÜN KRİZ ALANLARI.....	60
A. İKTİSADİ KRİZ/ETKİ	60
B. SİYASAL KRİZ/ETKİ	64
C. TOPLUMSAL KRİZ/ETKİ	67
D. SİYASAL KÜLTÜR VE KRİZ ETKİLEŞİMİ	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜ VE KRİZ

I. TARİHSEL AÇIDAN TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNÜ BİÇİMLENDİREN ETKENLER.....	73
A. ORTA ASYA	73
B. İSLAMİYET	77
C. İMPARATORLUK	82
II. İKTİSADİ ETKİ	85
A. OSMANLI DÖNEMİ.....	85
B. TANZİMAT VE KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ.....	93
C. CUMHURİYET DÖNEMİ	97
III. SİYASAL ETKİ	101
A. OSMANLI DÖNEMİ.....	101
B. TANZİMAT VE KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ.....	105
C. CUMHURİYET DÖNEMİ	108
IV. TOPLUMSAL ETKİ.....	110
A. OSMANLI DÖNEMİ.....	110
B. KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ	115
C. CUMHURİYET DÖNEMİ	116
V. DEĞERLENDİRME: TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN KRİZLE OLAN İLİŞKİSİ.....	119
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA.....	128

2013 YILI EKİM AYI
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
KÜLTÜR VE TURİZM GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
KÜLTÜR VE TURİZM İZMİR BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
ATÜB	Asya Tipi Üretim Biçimi
Bkz.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
GSMH	Gayrı Safi Millî Hasıla
Hız.	Hazreti
İng. Çev.	İngilizce'den Çeviren
s.	Sayfa numarası
Söy. Yap.	Söyleşiyi yapan
Tar. Yön.	Tartışmayı Yöneten
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
y.a.g.e.	Yukarıda adı geçen eser
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan
Yay. Yön.	Yayın yönetmeni

TABLO VE ŞEKİLLER

Tablo-1: Kriz Düzeylerinin Sınıflandırılması	s.16
Tablo-2: Yabancılaşmanın Boyutları ve Siyasal Alandaki Tepkiler	s.23
Tablo-3: Siyasal Kültür Türleri	s.36
Tablo-4: Siyasal İnanç Türleri	s.37
Tablo-5: Moderniteye Geçiş Alanları	s.46
Tablo-6: Osmanlı Büyük İmalat Sanayiinin Dağılımı: 1915	s.95

Şekil-1: İktisadî Krizin Etki Alanı	s.62
Şekil-2: Devletin Yapısal Dönüşümü	s.66
Şekil-3: Toplumsal Alanın Etkisi	s.69
Şekil-4: Siyasal Kültür ve Kriz Etkileşimi	s.71
Şekil-5: İktisadî Krizin Türkiye’deki Etki Biçimi	s.121
Şekil-5: Türkiye’de Devletin Yapısal Dönüşümü	s.123
Şekil-6: Türkiye’de Toplumsal Alanın Etkisi	s.125
Şekil-7: Türk Siyasal Kültürü ve Kriz Etkileşimi	s.127

GİRİŞ

Siyasal kültür ve kriz kavramlarından söz eden birçok eser bulunmaktadır. Özellikle krizle doğrudan ilgili çalışma sayısı oldukça fazladır. Ancak kriz kuramı ve siyasal kültürün çözümlenmesine ilişkin özgün çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu iki kavramı birbiriyle ilişkilendirecek bir kuramsal bütünlük bulmak ise neredeyse olanaksızdır.

Çalışmanın başlangıç aşamasında bunun zorluğu yeterince görülmüştür. Gerek siyasal kültür gerekse kriz üzerine yazılmış onca eser arasından, kuramsal ve kavramsal bir çerçeve oluşturmaya yönelik olanlar ayıklanmıştır. Ayrıca konuyla yakından ilişkili olan ve siyasal kültür-kriz etkileşimini belirlemede, yardımcı görevi görecektir olan “kaos”, “yabancılaşma”, “anomi”, “siyasal ve kültürel değişim” gibi olgular, kavramsal boyutlarıyla kısaca açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuçta, kriz ve siyasal kültür ilişkisini kurmak üzere, üç boyutlu etkileşim alanından oluşan bir modele ulaşılmıştır. İktisadî, toplumsal ve siyasal olarak belirlenen bu boyutlardan hareketle siyasal kültürün krizle etkileşimini açıklayabilecek genel bir açıklama ortaya konmuştur. Söz konusu siyasal kültür-kriz etkileşimi modelini Türk siyasal kültürüne taşımak için “modernleşme” ve “Batılılaşma” olgularını da irdelemek gerekmiştir. Daha sonraki aşamada ise oluşturulan model çerçevesinde Türk siyasal kültürünün, iktisadî, toplumsal ve siyasal boyutları ortaya konmuştur. Bu boyutlar ana hatlarıyla ortaya konduktan sonra, modelin mantığıyla örtüştürülmüş ve Türk siyasal kültürünün kriz alanları belirlenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde kriz ve siyasal kültür kavramlarının içeriği ve sınırı belirtilmiştir. İlk olarak kriz olgusu üzerinde durulmuştur. Kriz sözcüğünün köken bilimsel incelemesinin ardından kavramsal boyutu açıklanmış ve varolan kriz kuramları aktarılmıştır. Ayrıca bu bölümde kriz kavramının çeşitli disiplin ve alt disiplinlerdeki ayrımı, toplumsal krizler çerçevesinde, sınıflandırılmıştır. Burada önemli bir nokta da kriz kavramı ile ilgili olan diğer kavram ve olgulardır. Bu bağlamda kaosun ne olduğu, anomie ve yabancılaşmanın krizle olan ilişkisi ve toplumsal-kültürel değişimin nasıl krizle ilişkilendirilebileceği tartışılmıştır.

İkinci bölümde ise siyasal kültür-kriz etkileşimi için yukarıda sözü edilen model geliştirilmiştir. Bu model iktisadî, siyasal ve toplumsal olmak üzere, üç boyutlu bir sac ayağının üzerine bina edilmiş ve sonuçta genel bir etkileşim modeline ulaşılmıştır. Ancak bundan daha önce konunun sınırlarını belirlemek için modernleşme ve Batılılaşma kavramları ana hatlarıyla irdelenmiştir. Çünkü gerek üçüncü bölümde gerekse modelin açıklamayı umduğu olgular açısından bu iki kavram anahtar rol üstlenmektedir.

Üçüncü ve son bölümde ise ilk olarak Türk siyasal kültürünün oluşum sürecinde etkili olmuş; “Orta Asya”, “İslamiyet” ve “imparatorluk” öğelerinin siyasal kültür üzerindeki belirleyici yönleri aktarılmıştır. Daha sonra ise ikinci bölümde oluşturulan model çerçevesinde, Türk siyasal kültürünü oluşturan iktisadî, siyasal ve toplumsal alanlarla ilgili olarak seçilen, sırasıyla iktisadî yapı, seçkinler ve devlet üzerine tarih destekli açıklamalar aktarılmıştır. Alanların bu biçimde belirlenip açıklanmasının ardından ise Türk siyasal kültürünün kriz alanları ve bunların kendi aralarında nasıl bir etkileşim içinde oldukları açıklanmıştır.

Kısaca genel özellikleri aktarılan bu çalışmada, kavramlar ve açıklamalar oldukça ekonomik kullanılmaya, konu dışına çıkabilecek açıklamalara gidilmemeye ve kullanılan her kavramın konunun bütününe açıklanmasında etkili olmasına çalışılmıştır.

Bunların yanında, çalışmamın bütününde Türkçe, zenginliklerinden ve anlatım olanaklarından yararlanılarak kullanılmaya özen gösterilmiştir. Cümle yapılarının dilbilgisi kurallarına uygun ve sözcüklerin yazımının doğru olmasına da olabildiğince dikkat edilmiştir.

Tüm bunlardan öte, yardımlarından dolayı Araş. Gör. Naci SEVKAL’a; ilgisinden ötürü Doç. Dr. Yeşim ŞAHİN’e ve tez danışmanlığımı üstlenen Yrd. Doç. Dr. Nazmi ÜSTE’ye yoğun gayreti ve hoşgörüsü için teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

BİRİNCİ BÖLÜM

KRİZ VE SİYASAL KÜLTÜR KAVRAMLARININ İÇERİĞİ VE SINIRI

I. KRİZ OLGUSU

A. Kriz Sözcüğü

Kriz sözcüğü, özellikle son dönemde birçok akademik çalışmada kullanılabilen bir kavram olmuştur. Özellikle işlerin karıştığı, mutlak durumdan farklı - genellikle olumsuz- bir “hâli” ya da “anı” betimlemek üzere bu ifadeye yer verilmektedir. Hemen hemen her alanda kullanılan kriz sözcüğü, bu sık kullanımdan dolayı, çoğu kez kaplam olarak o kadar geniş bir biçim almaktadır ki en basitten en karmaşığa kadar farklı birçok durum, bu sözcük ile tanımlanmaya veya adlandırılmaya çalışılmaktadır. Kriz sözcüğü, Yunanca’dan tıp literatürüne, oradan da toplumsal bilimlere¹ geçmiş bir kavramdır. Tıp literatüründeki kullanımıyla; bir hastalık sürecinde akut ve belirleyici, ciddi bir dönemi, hastalık bulgularının yoğunluk kazandığı bir zaman parçasını ifade etmektedir.² Bu pencereden bakıldığında, sözcük tamamen “olumsuz” bir anlam içermektedir.

Ancak S. Fink’e ve birçok araştırmacıya göre günümüzde kriz, istikrarsız bir dönemi anlattığı gibi, aynı zaman şans olarak da algılanabilir. Kesin olan krizin bir dönüm noktası olduğudur. Ona göre, kriz mutlak bir olumsuzluk içermez yalnızca belirsizliğin ve riskin belli derecesi olarak nitelenebilir.³ Kriz ile “Kritik” sözcüğü Yunanca aynı kökten gelmektedir. “Krino” da klasik mantıkta “değerlendirme” ile ilgili alana verilen addır.⁴ Bu bağlamda krizin ortaya çıkışının eleştirel ve dolayısıyla da düşünsel bir boyutunun olduğu söylenebilmektedir. Tıp literatüründeki

¹ Toplumsal bilimler içine girip girmediği tartışmalı olsa da kriz kavramının tıp literatüründen sonra en çok kullanım alanı iktisadi bilimlerde olmaktadır. Özellikle “ekonomik kriz” sıkça kullanılan bir ifadedir. Bunun yanında, yapılan çalışmaların hem nitel hem de nicel özellikleri çerçevesinde, bir alt disiplin olarak iktisadi kriz ve kuramından söz etmek olanak dahilindedir

² Hüseyin Hatemi, “Krizin Kritiği”, *Düşünen Siyaset*, Yıl:1, Sayı:1, Şubat 1999, s.17.

³ Staven Fink, *Crisis Management*, Amacom, New York, 1986, s.15.

⁴ Umberto Eco, “Umberto Eco ile Kriz Üstüne”, (Söy. Yap.: L. Yılmaz), *Cogito Dergisi*, Sayı:27, Yaz 2001, s.10-31.

kullanımdan farklı olarak, toplumsal bilimlerde, kriz sözcüğüyle her zaman istenmeyen, olumsuz bir durum kastedilmez. Aynı olaydan da söz etsek; taraflar, bakış açısı, ideolojik duruşlar bakımından krize yüklenen anlam çoğu kez değişmektedir.

Çince’de tehlike sözcüğü ile fırsat sözcüğü bir araya geldiklerinde yeni oluşan sözcük “kriz” anlamına gelmektedir.⁵ Toplumsal bilimler alanında yapılan çalışmalarda irdelenen “kriz” olgusuna, günümüzde, bu açıdan bakılmaktadır. Bu bağlamda Yunanca’dan tıp literatürüne aktarılan, yeğin ve akut olumsuz bir durumu anlatan kriz yerine, Çinlilerin binlerce yıldır kullandıkları bu sözcük, daha sonraki açıklamalarda görüleceği gibi, çok daha anlamlıdır.

Kriz sözcüğü, dilimize Tanzimat döneminde Fransızca’dan aktarılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, bu sözcüğü ilk kez “Tezâkir-i Cevdet” adlı eserinde, devletin gelirlerinin giderlerini epeyce aşmasına karşılık olarak, hazinenin durumunu anlatmak için kullanmıştır. Cevdet Paşa, bu sözcüğe karşılık “buhran” sözcüğünün kabul edildiğini de aynı eserinde belirtmektedir.⁶ Dilde özleştirme çalışmalarından sonra buhran sözcüğü yerine “bunalım” sözcüğü kullanılır olmuştur.

Kriz sözcüğü bugün birçok akademik dal ve alt dallarda kullanılmaktadır. Bu genel bakış açısının ardından, kriz sözcüğünün günümüzde hangi alanlarda kullanıldığının ve ne ifade ettiğinin belirtilmesi uygun olacaktır.

B. Kriz Kavramı

Kriz kavramı derinlemesine tanımlanmaya çalışılırken genellikle; kısa bir tanımdan sonra kriz türleri sayılarak, yapılan tanımın özelliğine göre ya tanım genişletilmekte ya da daraltılmaktadır. Böylelikle başta yapılan tanımdan farklı yönleri olan kriz türleri anlatılmaya çalışılmaktadır. Toplumsal bilimlerin birçok

⁵ Çince kriz anlamına gelen bu sözcük “Vei-Ji”dir. Ayşe Demirtaş, “Krizi Fırsata Dönüştürmek”, <http://www.visioneurope.com.tr/bilgisec.asp?eno=32>, 07.07.2003.

⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, Altıncı Tezkire. Aktaran *Düşünen Siyaset*, Yıl:1, Sayı:1, Şubat 1999, s.9.

kavramını açıklamak için tutulan bu yol, çoğu kez bir zorunluluk olmaktadır. Ancak çalışmada, öncelikle kapsayıcı bir tanıma ulaşmaya ve daha sonra bu tanım kriz kuramlarıyla örtüştürülmeye çalışılacaktır. Tüm bunlardan sonra kriz türleri sınıflandırılacaktır.

Kriz kavramının tıp literatüründen aktarıldığı daha önce belirtilmiştir. “Kriz yönetimi” adı verilen ve kriz ortamındaki davranış ve eylem biçimleri üzerinde yoğunlaşan disiplin içinde (yönetim ve işletme bilimleri) çalışan araştırmacılardan biri olan S. Fink de krizi, tıp literatüründeki terimi hatırlatacak biçimde, dört ana evre içinde açıklamaktadır. Bu evreler, temel rahatsızlık belirtilerinin ortaya çıktığı ve geri dönüşün olabildiği “belirti evresi”; rahatsızlığın, bozukluğun, aksaklığın geri dönülmez biçimde sistemi etkilediği “hastalık/akut evresi”; kriz durumunun sürdüğü ve sonucun iyileşme ya da yeni bir kriz/ölüm olacağı “müzminleşme evresi”; alınan önlemlerle kötü durumun çözülerek belirtilerin sona erdirileceği ya da yeni belirtilerle yeni bir kriz evresine sürüklenecek “kriz çözüm evresi” olarak adlandırılmaktadır.⁷ Bu türden bir kriz tanımını, toplumsal alana uygulamanın her zaman olanaklı olup olmadığı çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha açık orta çıkacaktır.

U. Eco, kendisiyle yapılan bir söyleşide krizin iki temel anlamından söz etmektedir. İlki, yıkıma götüren bir dönüşüm süreci; ikincisi ise yetişkinliğe geçiş sürecidir.⁸ İkinci anlam kişisel düzeyle bir krizden bahsediyor gibi algılsa da bu tanımı topluluk, halk, sistem, ekonomi, vb. toplumsal olgular için de kullanabilmek olanaklıdır. Burada anlatılmak istenen “ilk aşama”nın kriz olarak algılanmasıdır. Bir noktaya yönelmiş bir “şey”in, emekleme aşamasını atlatması anlamına gelmektedir. İlk aşamada mutlaka bir kriz yaşanacaktır. Ergenlikten yetişkinliğe geçiş buna örnektir. İlk anlamından farklı olarak, kriz daha uzun bir süreci anlatmaktadır. İlk anlam ise daha ziyade anlık bir durumu betimlemektedir. Öncesi ve sonrası olan; ama kriz anı noktasal olan, en yüksek düzeyle hissedilen andır. 1929 Ekonomik Bunalımı ya da 17 Ağustos Depremi ise bu türden krize örnektir. Dönüşümün soyut

⁷ Fink, a.g.e., s. 20-27. Yazar kitabında bu evreleri, tıp terimleriyle prodromal, akut, kronik ve çözüm evreleri olarak adlandırmıştır.

⁸ Eco, a.g.e., s.10.

sınırını anlatan bu tanımda, yeni bir duruma geçiş, ikinci anlama göre daha belirgindir. Bu nokta kriz tartışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Yukarıda belirtilen her iki kriz kavramlaştırmasında, belirgin olan nokta, krizi “olay” olarak görme eğilimidir. Olay, onu var eden gerçeklikten ayrı olarak algılansa da aslında bu süreçten yalıtılmış değildir; olayı var eden olay-dışı bir arka plandır.⁹ Kriz olay sayesinde berraklaşır. Bu bağlamda kriz öncesi ve sonrasıyla ilişkilendirilerek anlaşılabilir bir olgudur.

Buradan şu sonuç çıkmaktadır:. Krizleri ancak, tarihe yukarıdan bakarak, kurgusal olarak yorumlamak mümkündür. Kriz içindeyken, krizi tam olarak çözümlmek ya da incelemek zordur. Buradaki zorluk, belirsizliğin kesifliğinden değil, nesnellik ve tarafsızlık bakımındandır.

Buradan hareketle, “Kriz nasıl bakılmalıdır?” sorusunun ip uçları yakalanmaktadır. Krizi anlamak için, eğer bir süreçten söz etmiyorsak, kriz anına değil, önceki ve sonraki olaylara bakılması gerekir. Bununla birlikte, süreç olarak krizden söz ediliyorsa, yukarıda anlatılan “an” olarak krizden farklı biçimde, bir süreklilikten söz ediliyordur. Kriz bu anlamıyla, ezelden gelen ve ebede dek sürecek bir evrensel döngü içindeki mekanizmadır. Kozmosun krizlerle ilerlediği varsayımı bu mantığa dayalıdır. Kriz evrenin doğası gereğidir. Bir noktayı kendine hedef seçmiş “şey”in ilk aşamaları kriz olarak algılanacaktır. Temel yapılar çökecek, yeni yapılar doğacaktır. Bu bir paradigma değişmesidir. Mükemmel bir sistem ve devlet düşüncesi, ütöpik kurgular, idealist önermeler evrenin söz konusu doğası gereği, bütünsel olarak gerçek değildir.¹⁰

Eğer kriz varsa, değişme ve döngü vardır; değişme ve döngü varsa ulaşılacak nihaî ve sabit bir hedef yoktur. Dikkat edilirse bütünsel olarak bir gerçek dışılıktan söz edilmektedir. Krizlere eğilimli kozmik yapı içinde bir dengeden, bir başka deyişle sabit ve istikrarlı bir dönemden söz edebiliriz. Ancak bu denge geçicidir ve

⁹ Eco, a.g.e., s.18.

¹⁰ y.a.g.e., s.26-27.

buna rağmen dengenin içinde ütöpik öğeler yer alacaktır. Mükemmel bir siyasal düzen olanaksız olabilir; o hâlde kriz içinden çıkan dengeyi bozacak olursak doğal gidişe müdahale edilmiş olunmaktadır. Bu ise devrim kavramını karşımıza çıkarır. Her kriz devrime dönüşmeyecektir. Mükemmel siyasal düzene ulaşmak için dengeyi bir başka yeni dengeye çevirme işi, ani bir müdahale ile olursa devrimle karşılaşacağız demektir.

Kriz bu anlamıyla muhalif ve değişimden yana bir fenomendir. Tüm bunların sonucunda krizin ikinci anlamının, ilk anlamını da kapsadığı söylenmektedir. İlkine göre uzunca bir kriz süreci içinde, çeşitli toplumsal, iktisadî, siyasal ve hatta doğal nedenlerle bazı özgün patlamaların olması olanak dahilindedir. Söz konusu patlamaların kriz olup olmadığı veya ne oranda ana krizle ilişkili olduğu krizin nasıl tanımlandığına bağlıdır. Ancak ilerleyen bölümlerde belirginleşeceği gibi iki farklı kriz algılayışının, aslında örtüşen bir derinliğe sahip olduğu da savlanabilmektedir.

Kriz, durumsal çözümü dayatmış, çözülemez görünen olay veya olaylarının ansal ve süreçsel toplamıdır. Ansal olması krizin, öncesi ve sonrasıyla sınırlı bir gerçeklik olmasını; süreçsel olması da birçok olayın kriz süreci içinde anlamlandırılabilceğini ifade etmektedir. İki ayrı tanımdan ziyade iki ayrı boyuttan söz edilmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan şöyle bir tanımlamaya ulaşılmaktadır: Kriz, sorun yaratan belli bir durumun çözümlenme olanağından kopmuş gibi görüldüğü an ya da süreçtir.¹¹ “Gibi görünmek” deyimi, krizin bağıntısız oluşan bir durum olmadığını, geleceğe dönük olarak bir dönüşüm içerdiğini vurgulamak için kullanılmaktadır. Kriz, kendini oluşturan koşullar oranında vardır. Kriz bu yönüyle yeni bir eylem başlangıcını ifade etmektedir.

Eylem, önceden olmamış olanın gerçekleştirilebilmesini olanaklı kılan insan etkinliği anlamına gelmektedir¹² Bu bağlamda eylem ve başlangıç arasındaki içsel

¹¹ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.34.

¹² Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.261.

ilişki, kriz kavramını açıklamaya yardımcı olacaktır. Çözumsuz “gibi görünen” kriz anı, aslında yeni ve beklenmedik olana doğru bir yürüyüştür. Bu beklenmedik olan daha sonraki yaşam için temel belirleyici olacaktır. Kriz bir eylemlilik başlangıcı olarak algılanırsa, krizin gerçekleşme eşiği de yıkılmakta olan durum ile henüz oluşmamış yeni durumun arası olarak belirlenebilecektir. Eylem, H. Arendt gibi tanımladığında, kriz olgusu içinde insanın, bu geçişi sağlayan temel araç olduğu gerçeğini de gözden kaçırmamak gerekmektedir. Kısaca, krizin içinde insan, eylemi gerçekleştiren ögedir. Bir başka deyişle krizden çıkışı sağlayanıdır. Krizin eylemsizlikten eyleme geçiş aralığında gerçekleşmesi, onun zamansal bir aralık içerisinde yer alması ve bu aralıkta bir geçiş sürecinde olması demektir.¹³

İnsan da bir zaman dilimi içinde varolduğuna göre, kriz, zamansal olarak sınırlandırılıp anlaşılabilir. Bu noktada şunu ifade etmek gerekir: “Süreç olarak kriz(ler)in aşılabilmesi, onu sıradanlaştırır”.¹⁴ Tanım gereği kendi çözümünü kendi içinde taşıyan asıl kriz, böyle bir ortamda aşılabilir bir patolojiye dönüşür.¹⁵ Böylelikle kriz kavramı için “çözümlebilirlik” varlıksal bir koşul olmaktadır.

Kriz sözcüğünün kökeninde, krizin eleştirel bir çıkışı olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, ister bir dönüşüm sürecinden söz edelim istersek de bir yetişkinlik aşamasına geçişten, toplumsal alandaki krizin ilk aşamada düşünsel bir boyutunun olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu düşünsellik yaşanan olaylarla kanıtlandıkça, bir biçimde toplumun gündemine gelmekte, içeriği o günkü muhalefetin gereklerini karşıladı oranda da meşrulaştırılmakta ve dönüşümün motoru olmaktadır.

C. Kriz Kuramları

1. Marksist Kriz Kuramı ve Bugünkü Düzeyi

Marksist kriz kuramının temelinde, Marksist anlayışa uygun olarak, toplumsal ilişkilerin ilkelerinin aşılması veya ortadan kalkması yatmaktadır. Marksistler bu

¹³ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.37.

¹⁴ y.a.g.e., s.40.

¹⁵ y.a.g.e., s.40

Kriz kavramı, Marksist anlayışta, kapitalist birikim sürecindeki herhangi bir kesintiye ifade etmektedir.²⁰ Birikim sürecindeki bir kesinti, üretim veya dolaşım süreçlerinde de bir kesintinin olacağı anlamına gelmektedir. Kriz bu ilişkiler ağının bir yerinde, bir aksamının belirtisidir. Aşağıda açıklandığı üzere, emek ve sermaye arasındaki uzlaşmaz temel çelişki ve diğer tüm çelişkilerden türeyen kriz, kapitalizmin kendisini yeniden üretebilmesini sağlayan diyalektik bir bağdır.²¹

Marksist kuram, açıklamalarını genelde iktisat merkezli sürdürmüştür. Kapitalist sistemi çözümlerken daima onun temel hareket yasalarına atıfta bulunan Marksizm, aynı zamanda söz konusu temel yasaların etkilerini giderici “karşı koyucu eğilimleri” de ortaya koymaktadır. İşte tam bu noktada Marksizm’in karşılaşılabileceği şöyle bir soru sorulabilir: “Eğer yasalar -ya da eğilimler- ve karşı koyucu eğilimler varsa sonuçta nasıl bir “yasa”dan söz edilebilmektedir?”

Bunu açıklamakta iki temel yol vardır. Biri, çağdaş Marksist kriz kuramının temelini oluşturan; birbiriyle çatışan eğilimlere sahip kapitalist sistem içindeki dönemsel güçlerin dengesinin, sistemin yönünü belirlediğini savunan görüştür. Buna göre, yapısal reform ve devlet müdahalesinin dengeyi etkileyen büyük gücü vardır. Diğer bir açıklama da Marks’ın yaklaşımı olan, başat eğilimlerle ona karşı koyan eğilimleri ayırmakla yapılır. Buna göre, karşı eğilimler sadece, başat eğilimin çizdiği sınırlar içinde etkinlik gösterebilmektedir. Bu bağlamda reformlar, devlet müdahalesi ve hatta sınıf mücadelelerinin gücü ve etkisi sınırlıdır ve sonuçta sistemin iç dinamiklerine bağlanmaktadır.²²

Marksizm içinde, bu iki ayrı yöntemsel açıklama tarzına tekabül eden iki tür kriz kuramından söz edebilmektedir. Bunlar; çatışan eğilimlerin, ancak tarihsel olarak belirlenmiş etkenlerin etkisiyle oluşturdukları yasalara dayanan “olasılık

²⁰ Söz konusu kapitalist birikim süreci, artık-değerin oluştuğu **üretim süreci**, ile malların alınıp satıldığı ve finansmanın örgütlendiği **değişim süreci** ve bu iki alan arasındaki sürekli hareketin olduğu **sermayenin dolaşımından** meydana gelir. Ben Fine, “Dolaşım”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. A. Ersoy), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.164.

²¹ Altıok, a.g.e., s.6.

²² Anwar Shaikh, “Bunalım Kuramının Tarihine Bir Bakış” **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, (Der. N.Satlıgan, S.Savran), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.126-171. Bkz. Shaikh. 2001, s.180-181.

kuramları” ile karşı koyucu eğilimlerin sınırını çizen ve kendine bağlayan temel yasalara başat belirleyicilik görevi atfeden, genel krizleri kaçınılmaz gören “zorunluluk kuramları”dır.²³ Bu iki kuram da yoğun iktisadi çözümlemeleri içerdiğinden konu dışında kalmaktadır. Ancak kısaca temel mantıklarını açıklamakta yarar vardır.

Olasılık kuramlarından en bilindikleri, “eksik tüketim/durgunluk kuramı” ile “ücret sıkışması kuramı”dır. Eksik tüketim kuramına göre, krizin nedeni, tüketimin üretimi dengeleyememesidir. Sweezy’e göre, “...*Kapitalist üretim sistemde, tüketim mallarının üretim kapasitesini, tüketim malları talebine göre daha hızla genişletme yönünde içsel bir harekete*” neden olmaktadır.²⁴ Sömürü sürekli arttığından üretilen mallar, pazar fiyatlarında alıcı bulamayacaktır. Bunun sonucunda ise aşırı üretimden kaynaklanan bir kriz olgusuyla karşılaşmaktadır.²⁵ Ücret sıkışması ise gerçek ücretlerin yükseldiği ve/veya işgücünün yoğunluğunun azaldığı bir durumda -diğer koşullar sabit kalmak koşuluyla- kâr oranının düşeceğini savlamaktadır.²⁶

Zorunluluk kuramı, Marks’ın azalan kâr oranı kuramıdır. Buna göre, kapitalist sistem sermaye birikimi oluşum sürecinde, yavaş büyüme ve krizi izleyen dönemlerde hızlı büyüme biçiminde, krize neden olacak bir seyir izlemektedir. Başka bir ifadeyle bu durum birikimin, toplam artı değere göre daha hızlı büyümesini ifade etmektedir. Aşırı birikim sonuçta krize yol açmaktadır. Kapitalizmin temelinde yatan kâr güdüsü, bunu “değişmeyen sermaye” aracılığıyla yapıp verimliliği arttırmak yönünde işlemektedir. Üretim maliyetlerini düşürmek için yapılan bu işlem, ilk başta kapitalistlere rakipleri aleyhine ilerleme sağlatsa da daha sonraları kârlarının düşmesine neden olmaktadır.²⁷

²³ Shaikh, a.g.e., s.181.

²⁴ Paul Sweezy, **Kapitalizm Nereye Gidiyor**, (Çev. A. B. Kafaoğlu), Ağaoğlu Yayınları, İstanbul, 1970, s.273.

²⁵ Marks öncesi T. Malthus, S. Sismondi gibi kuramcılarca da temellenen eksik tüketim görüşü, Marks sonrası R. Lüksemburg, P. Baran, P. Sweezy D. Gordon, M. Harrington gibi kuramcılarca krizin nedeni veya asıl nedenlerinden biri olarak görülmüştür. Bkz. Shaikh, 2001, s.182. Altıok a.g.e., s.7

²⁶ Roemer, Bowles, Armstrong, Glyn gibi ücret sıkışmasını savunan kuramcılar, krizin temelinde emeğin yattığına kanıt olarak, verimlilikten daha hızlı artan gerçek ücretleri gösterir. Shaikh, 2001, s.183.

²⁷ Claus Offe, “Yönetilemezlik: Muhafazakâr Kriz Kuramlarının Yeniden Doğuşu”, (Çev. K. Atakay), **Cogito Dergisi**, Sayı:27, Yaz 2001, İstanbul, s.43-66. Bkz. Shaikh, 2001, s.183. Altıok, a.g.e., s.15.

Bu iktisadî temelli açıklamaların ardından, klasik Marksizm'in esaslı bir kriz kuramından yoksun olduğu kaydını göz önüne alarak, söz konusu işleyiş mekanizmalarının toplumsal alandaki yansımalarına değinilmelidir; zira bu açıklamalar oluşacak kriz tanımına yardımcı olacaktır.

XX. Yüzyılın gerek ilk yarısındaki gerekse son çeyreğindeki siyasal ve toplumsal gelişmeler, Marksist savlarda yeni anlayışların filizlenmesine yol açmıştır. Konuyla ilişkisi açısından, Avrupa'daki "korporatist yapılar" ve dünya iktisadî ve siyasal sistemini açıklamada "karşılıklı bağımlılık"ın temel belirleyici olması, kriz üzerine söylenecek sözler açısından önem taşımaktadır.

Sürekli biçimde krizlere eğilimli kapitalist sistem, öne çıkardığı "devlet müdahaleciliği"ni, söz konusu krizleri atlatma yolu olarak kullanmıştır. Hemen hemen her alanda siyaset üreten devlet giderek daha da büyümüştür. Ancak devlet bu yükün altında zamanla ezilmeye başlamış ve Batı'nın sınıflı demokrasilerini meşruiyet krizine doğru sürüklemeye başlamıştır.²⁸ Devlet iktisadî yaşama müdahale etmek zorundadır; ama bu durum zamanla kapitalist sistemi de aşındırmaktadır; çünkü bu durum devletten daha çok şey istenmesini kamçulamakta, yerine getirilemeyen her istem devlet adına meşruiyet yitirici birer etken olmaktadır. Bu durumda devlet kurumlarının köklü bir dönüşümüne gerek duyulmaktadır. Ancak görülmüştür ki bu dönüşüm devrimci bir biçim taşımamakta; daha ziyade varolan düzenin alternatif ilerici kurumlarca yeniden üretilmesi biçiminde gelişmektedir. Bu eğilim devleti, itaati ve desteği önemli topluluklara, gayrı resmî ilişkilerle, "korporatist" bir özellik kazandırmaya itmiştir. İşveren örgütleri, işçi sendikaları gibi örgütlerin temsilcileri, devlet çarkının içine bir biçimde girmiştir. Bu uygulamalar zayıf topluluklara rağmen yapılmıştır.²⁹ Söz konusu "korporatist düzenlemeler" siyasal partilere dayalı sistem veya toplu pazarlık gibi süreçleri de aşındırabilmektedir.³⁰

²⁸ Held, a.g.e., s.334.

²⁹ Bu topluluklar, mevcut koşullar içinde; yaşlılar, hastalar, sendikasıızlar, çökmekte olan sanayi alanları, kadınlar, eşcinseller, vs. olarak sıralanabilir.

³⁰ Held, a.g.e., s.334-335.

Bunun yanında kriz ortamını etkileyen bir diğer olgu da bağımlılıktır. Bugün için, temel çatışma, ulus-devletler arasındaki giderek artan orandaki bağımlılık ve gelişmiş sanayi toplumları ile onların dışında kalan dünyanın oransızlığı, kimin iktisadî düzenin merkezinde yer alacağını kimin çevreyi oluşturacağını ve kimin kaynakları denetim altında tutulacağı mahrecinde şekillenmektedir.³¹

Bu bağlamda, bugün krizin içeriğini kavrayabilmek için, çağdaş toplumların siyasetlerinin içeriğini ve sınırlarını biçimlendiren uluslararası koşulların ayrıntılı bir çözümlemesini gerektirmektedir. Bu çözümleme, toplumun örgütsel temelini etkileyen dönüştürücü krizlerin önemli belirleyicileri olan ulusal alanlar ile uluslararası gelişimlerin kesişme noktasındadır.³²

Kriz üzerine yapılan bir başka değerlendirme de gelişmiş olan ülkelerin, kapitalizmin temel unsuru olan krizi dışlayabilmesidir. Bir başka deyişle, krizi kendi gelişmişlik düzeyine ulaşmamış ülkelere ihraç edebilmeleridir. Bunu da dünyayı istediği gibi biçimlendirerek ve kendi dışında kalan dünyanın “memnuniyetle” karşılayacağı biçimde yapmaktadır. Özellikle bugünün dünyasında çok daha kolay yapılan bu işlem, XIX. Yüzyılda “Düyun-u Umumiye” örneğindeki gibi uygulanmış gelmiştir.³³

Tüm bu söylenenler ışığında Marksist kriz kuramının değişen dünya koşullarına göre bileşenlerinin değişse de temeldeki yaklaşım mantığı çerçevesinde değerlendirilmesi, ilerdeki açıklamalara yardımcı olacaktır. Modernleşen veya bundan bir biçimde etkilenen toplumlarda, Marksizm’in temel savları üzerinden, krizin modern görüntüsü çözümlenebilir; keza “kriz” sözcüğü kavramlaştırma olarak da zaten modern bir içerik taşımaktadır.

³¹ Held, a.g.e., s.335.

³² Held, a.g.e., s.333. Bunun yanında, Held’in eserinde belirttiği gibi, A. Giddens’in klasik Marksizm’in vurgu yaptığı gibi toplumsal dönüşümün sınıfsal çatışmalar ile biçimleneceği kabulü ile bu çözümlemenin nasıl yapılacağı konusunda kuşkuları vardır.

³³ Gülten Kazgan, “Kriz Üzerine”, *İktisat Dergisi*, (Tar. Yön. Ü. Şenesen), Sayı: 384, Kasım 1998, s.5-6.

2. Yeni Liberal-Muhafazakâr Kriz Kuramı

Kriz kuramları bahsine, yeni liberal-muhafazakâr kriz kuramıyla devam edilmesinin nedeni, söz konusu kuramın, Marksist anlayışın birçok temel tespiti ile açıklamalarını yapmasıdır. Claus Offe 1984 yılında yazdığı bir makalesinde; yeni liberal³⁴ kriz kuramının, devletin ve toplumun yönetilemezliğine ilişkin açıklamalarının, Marksist kuramın liberal demokrasi eleştirisi üzerine kurulduğu savında bulunmaktadır. Bu makaleden yola çıkarak, Offe'un tespit ve eleştirileri irdelenecektir.

Doğaldır ki liberal kriz kuramının verdiği sonuçlar, Marksist anlayıştan farklılık göstermektedir. Marksistler, krizi, emek-sermaye ilişkisinin olası ya da zorunlu sonucu olarak görürken; liberal görüş, krizi daha çok refah devleti ve onun kurumsallaştırdığı kitlesel demokrasi anlayışında görmektedir.³⁵

Yeni liberal kuramın siyasal mantığına, Marksist kuram içinde korporatist uygulamaları açıklarken değinilmiştir. Bu noktada konu daha ayrıntılı açıklanacaktır. Öncelikle kriz kuramının siyasal yönünde, “yönetilemezlik” sorunu yer almaktadır. Toplumdan gelen istemler ile hükümetin bunları karşılama kapasitesi arasındaki oransızlık krize işaret etmektedir. Söz konusu istemleri karşılamak vaadiyle oy almış yöneticiler, temsil ettikleri siyasal görüşün ötesinde, sistemi de tıkanma noktasına götürmektedirler. Bu durum her yeni iktidar partisinin zorunlu akıbeti olmaktadır. İşte yönetilemezlik sorunu, sistemi kapsayacak ve ona olan güveni yıkacak biçimde burada belirmektedir. Bunun açılması ise kriz kuramının bir başka siyasal yönü olan “krizin seyri ve belirtileri”nde yatmaktadır. Hükümetin başarısızlığı anlamına gelen bu yönün iki unsuru vardır. Biri parti rekabeti, farklı çıkarları savunan örgütler ve görece özgür kitle iletişim araçları sonucu ortaya çıkan aşırı beklenti yüküdür. İkinci unursa devletin kapasitesinin bu aşırı istemleri karşılayamayacak düzeyde olmasıdır. İşte bu noktada kriz kuramının üçüncü yönü belirir: tedavi. Belli bir devlet düzeni

³⁴ Offe, “muhafazakâr” sözcüğünü kullanıyor; ama konuya getirdiği açıklamalardan muhafazakâr sözcüğü ile yeni liberal anlayışı kastettiği anlaşılmaktadır.

³⁵ Samuel Huntington ve Zbigniew Brzezinski, *Political Power: USA/USSR*, Penguin Book, New York, 1978, s.238-240.

içinde yaşayan kişi, yararlandığı birçok özgürlüğü de feda etmeye hazır olmalıdır. Bunu da, ya sistem üzerindeki aşırı istem, beklenti ve yükümlülük yükünü azaltarak ya da yönlendirme ve icra kapasitesini arttırarak yapabilecektir.³⁶

Bu açıklamalara bakıldığında, “yönetilemezlik” tespitinin kriz için ne derece açıklayıcı bir işlev üstlendiği görülmektedir. Müdahaleci kapitalist refah devletinin³⁷ karşı karşıya kaldığı sorunları aşmak için ürettiği tedaviler (piyasalara dayanma, toplumsal denetim, uzmanlık, yönetsel ussallaştırma, ve liberal-korporatist düzenlemeler) yeniden yapılanma stratejilerini oluşturmaktadır.³⁸ Ancak liberal kriz kuramcıları, krizin temelinde kapitalist sistemi değil, onun mekanizmalarını işleyememesini görmektedir. 1998 yılındaki Asya krizinden sonra, oradaki krizi, kapitalizmin kriz ihraç etmesi sonucu doğduğu savına karşı; gelişmemiş ülkelerdeki yapısal uyumsuzluklar savı ortaya atılmıştır. Bunun en önemli kanıtı da krizden, gelişmiş ülkelerin de oldukça zararlı çıkmasıdır. Kapitalist sistemin evrilmesiyle oluşan yeni düzene ayak uyduramayan her yerde kriz olacaktır.³⁹

F. A. Hayek’in para arzındaki artışın sürdürülebilir olmayan aşırı yatırıma yol açacağı ve bunun sonucunda da krizin doğacağı biçiminde kısaca özetlenecek görüşleri çerçevesinde, Asya krizi yorumlandığında, J. Stiglitz gibi iktisatçılarca övülen bu devlet destekli modelin Hayek’in kurguladığı hastalıkla malul olduğu görülmektedir. Krizin nedeni, iktisadî yaşamın doğal dengesinin olanak tanıdığı sınırların üzerinde bir büyüme hızının devletçe hedef seçilip bunun için gerekli araçların yine devletçe sağlanmasıdır.⁴⁰

³⁶ Offe, a.g.e., s.43-47. Sözü edilen istemlerin azaltılması; (1) Siyasal iktidar ilişkileri (toplumdan gelen istemlerin ortadan kaldırılması), (2) Para, değişim ve pazar ilişkileri (kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi veya üzerlerindeki devlet müdahaleciliğinin/tekelinin kaldırılması), (3) Hakikat yolu ile (istemleri ayıklayan siyaset üstü yönetsel ve yargısal kurumlar) yoluyla gerçekleştirilecektir. Offe, a.g.e., s.47-51.

³⁷ Kavram Offe’a aittir.

³⁸ Offe, a.g.e., s.53.

³⁹ Atilla Karaosmanoğlu, “Kriz Üzerine”, *İktisat Dergisi*, (Tar. Yön. Ü. Şenesen), Sayı: 384, Kasım 1998, s.6-8.

⁴⁰ Tahir Büyükalın, “Asya Krizi üzerine Hayekçi Bir Deneme”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı:19, s. 73.

Bir kriz kuramından söz ediyorsak, iki temel soruya yanıt vermemiz gerekmektedir. İlki, devletten beklentiler ile siyasal ve yönetsel aygıtların bunları karşılama gücü arasındaki uçurumun büyümesinin neden-sonuç ilişkisidir. İkincisi ise sayılan tedavi yollarının sorun çözme yeterliliğinin ne ölçüde olduğudur.

İlk soruya yanıt olarak, maddî gereksinimler karşılandıkça yeni gereksinimlerin ön plana çıkmasını gösterilebilmektedir. Bu gelişme, siyasal, ahlaksal ve estetik hazcılığın yaygınlaşması ile sonuçlanmaktadır. Bunu tatmin edecek devletin daha da büyümesi gerekmektedir. Refah devletinin bu mantığı, paradoksal biçimde, ortadan kaldırmak istediği sorunları yaratan bir yapıya sahiptir. Toplumsal örgütlenmelerin patronaj ilişkisi aracılığıyla da bu talepler sürekli körüklenmektedir. Toplumsal istemlere karşı, devletin bunları yerine getirebilme kapasitesi arasındaki farklılığa bir başka açıdan baksak da karmaşık durum yine ortaya çıkacaktır. Devlet kurumlarının çeşitli istemleri değerlendirirken göz önüne alması gereken ölçütlerin sayısal çokluğu, bu istemleri yerine getirmek için işbirliğine gereksinim duyulan kişilerin red gücü ve partilerin seçim kazanma arzusu yüzünden akılcı siyasetin engellenmesi bu karmaşık yapıyı açıklamaya yetmektedir. Söz konusu aksaklıkları tedavi etmenin yolları ise piyasanın canlandırılması, siyasetleştirme önerileri, emek piyasaları ile diğer piyasaları birörnek görmek gibi genellikle yararcı veya ütopyacı çözümler olmaktadır; keza bu konuda görüş birliğine de varılmış değildir.

Muhafazakâr anlayışa göre, yönetilemezlik krizi, yanlış siyasal modernleşme yolunun terk edilerek ve siyaset dışı değerler olan aile, mülkiyet, başarı ve bilime eski önemleri geri verilerek aşılabilecektir. Bu, modernleşme süreciyle beliren toplumsal koşullara yoğun bir muhalefetli içermekle birlikte; kamusal alanda etkinlik gösterenlere “modern kaygılar”ı bırakıp düzen ve istikrar aramalarını salık veren bir anlayıştır.⁴¹

Tüm bu açıklamalardan sonra, kriz süreci, genişletilip sadece sistemi tehdit eden koşullar olarak değil, ayrıca tüm yapıların sorgulandığı bir muhalefet dönemi olarak da algılanırsa; krizler aşılamaz olmaktan çıkarılabilecektir. Ama bu muhalefet

⁴¹ Offe, a.g.e., s.55-60.

dönemi her zaman baş kaldırıcı olmayabilmekte, aksine itaatkâr yapılanmalar dayatabilmektedir. Sistemin bu güçlü baskıyı emebilecek veya dönüştürebilecek esnek yapılarının olduğunu göz ardı etmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda tüm sistemi kapsayacak genel kriz kuramları pek gerçekçi durmamaktadır. Gerek Marksist gerekse yeni liberal kuram çerçevesinde baktığımızda birçok boşluk göze çarpmakta ve bunlar tutarlı bir biçimde yeniden düzenlenememektedir.

D. Kriz Türleri ve Bir Sınıflandırma Denemesi

Kriz konusunda daha açık bir kavramlaştırmaya sahip olmak için, krizleri sınıflandırmak yararlı olacaktır. Bu amaçla Ahmet Kotil'in 1998 yılında yazdığı, kriz türlerini sınıflandırmaya yönelik makalesi örnek alınmıştır. Kotil, krizleri, toplumsal düzeydeki etkilerine göre bir ayrıma tâbi tutmuştur:⁴²

- *Doğal Kriz*: Toplumsal sonuçlar yaratan doğa kökenli krizlerdir. Doğal afet, salgın, kıtlık, vs.
- *İktisadî Kriz*: İktisadî yapı ve ilişkiler çerçevesinde gelişen krizlerdir. Toplumsal alanla kesiştiği noktada “sosyo-ekonomik” kriz alanından söz edilmektedir.
- *Toplumsal Kriz*: Toplumsal yapı, toplumsal değişme ve gelişme ile ilgilidir. Bir başka düzey olarak da yine toplumsal krizler içinde yer alan “kültürel” ve “sosyo-psikolojik” krizlerden söz edilmektedir.
- *Siyasal Kriz*: Siyasal sistem ve onun toplumsal yansımalarına ilişkindir. Bir başka düzey olarak “yönetim” ve “devlet” krizlerinden söz edilmektedir.⁴³ Bunlara örnek olarak da katılma, meşruluk, temsil gibi olgular verilmektedir.

Yukarıdaki sınıflandırma içinde krizlerin toplumsal alana olan etkileri de vurgulanmıştır. Ancak bütün bu kriz düzeylerini, “toplumun krizi” adı altında, global bir düzeyde ele almak gerekmektedir. Buradan hareketle şunlar belirtilebilmektedir:

⁴² Ahmet Kotil, “Toplum ve Krizleri”, *İktisat Dergisi*, Sayı: 384, Kasım 1998, s.44-59.

⁴³ Kotil, sınıflandırmasını yaparken siyasal kriz ile yönetim ve devlet krizini ayrı sınıflar içine yerleştirmiş farklı maddeler olarak ele almıştır. Ancak bu iki düzey arasında bazı ayrılıklar olsa da her ikisinin de “siyasal” olma özelliklerinin daha kapsayıcı olduğu düşünülmektedir.

Toplumsal krizi, diğer düzeylerin toplamı değildir. Bir başka anlatımla, bir düzeyde kriz varken diğer bir düzeyde kriz olmayabilir; ancak söz konusu kriz toplumun dengesini bozuyorsa, toplumun krizinden söz edilebilecektir. Ayrıca kriz, toplumun diğer alanlarına da sirayet edecektir.⁴⁴ Kısaca belirtmek gerekirse, toplumun krizi “olumsal” bir özellik taşır; zorunluluk yoktur, ama diğer tüm düzeylerin bundan etkilenme olasılığı vardır.

Kotil’in sınıflandırdığı ana düzeylerin, alt-düzeylerinde oluşa gelen kriz türleri, bunların diğer düzey ve alt-düzeylerle olan ilişkileri şematik bir biçimde sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Özellikle “siyasal kültür” konusunu açıklarken bu sınıflandırmadan yararlanacaktır. Ancak tüm alt-düzeylerin açıklamalarına girmek konu dışında kalacağından, bu hususlara değinilmeyecektir.⁴⁵

Tablo-1: Kriz Düzeylerinin Sınıflandırılması

İktisadî Kriz Düzeyi	Toplumsal Kriz Düzeyi	Siyasal Kriz Düzeyi
İktisadî sistemin krizi (Kölecî, feodal, kapitalist, vs.)	Toplumsal organizasyonun krizi (Katılım, hareketlilik, bütünleşme)	Nüfuz krizi (Devletin egemen olma kapasitesi)
Sistem içindeki aşamalarındaki kriz (Rekabetçi, tekeli, müdahaleci vs. kapitalizm)	T. organizasyonun birimlerinin (grupları) krizi (Aile, yaş grubu, sınıf, cinsiyet grubu) ⁴⁶	Meşruiyet krizi (Yönetimin inandırıcılığı)
Aynı aşama içindeki modelin krizi (İthal ikameci, dışsatımcı.)	Toplumsal değişme ve gelişmenin yarattığı kriz	Diğer siyasal krizler (ideolojik, devlet ve ara-güçler krizi)
İktisadî mekanizmaların krizi (Ödemeler dengesi, enflasyon, kamu açığı, finansman, vs.)	Kültür ve Kimlik Krizleri	
İktisadî gelişme ve değişim krizi (Yukarıdaki alanların her biri ile ilgili olabilir.)	Değerler krizi	
	Modernite krizi (zihniyet ve gelenekçilik krizi)	
	Kültürel bütünleşme ve marjinalleşme krizi	
	Toplumsallaşma krizi	
Sosyal güvenlik krizi, gelir dağılımı krizi, kırsal krize	Siyasal Hareketlilik Krizleri	
İşsizlik krizi, mülkiyet krizi	Yönetim Krizi	
Marjinallik krizi, nüfus krizi		
Göç krizi, kamu hizmetleri krizi		

⁴⁴ Kotil, a.g.e., s.45.

⁴⁵ Alt düzeylerin tümünün ayrıntılı açıklaması için bkz. Ahmet Kotil, “Toplum ve Krizleri”, *İktisat Dergisi*, Sayı: 384, Kasım 1998, s.44-59.

⁴⁶ Toplumsal organizasyonun birimlerini daha ayrıntılı olarak şöyle sınıflandırabiliriz. (1) Çeşitli küçük gruplar: aile, arkadaş ve iş grupları, vs. (2) Nüfussal gruplar: yaş, cinsiyet, yerleşim yeri grupları. (3) Sosyo-ekonomik gruplar: gelir, meslek, sosyal sınıf grupları. (3) Sosyo-kültürel gruplar: din, hemşehri, eğitim düzeyi, boş zaman grupları. (4) Sosyo-politik gruplar: partiler, sendikalar ve tüm toplumsal örgütlenmeler. Kotil, a.g.e., s.50.

Tabloda yer alan alt düzeyler arası ilişki, ağırlıklı noktaların hangi kriz düzeyiyle ilintili olduğuna bakılarak, öznel bir değerlendirmeyle belirlenmiştir. Doğaldır ki bir başka açıyla, düzeyler arası ilişkiler daha farklı olarak konumlandırılabilir. Çalışmanın genel seyri de özellikle siyasal ve siyasal-toplumsal düzeyler yönünde olacaktır.

E. Krizden Ne Anlamalıyız (Ya da Ne Anlamamalıyız)

1. Kriz Kaosun Neresinde

Kaos, XIX. Yüzyıl modernitesinin “indirgemeci” ve “aşırı pozitivist” dünya ve bilim algılayışının; XX. Yüzyılda karşılaştığı deneyimsel ve düşünsel sorgulamalar sonucunda, ortaya çıkan/farkına varılan bir dünya ve bilim anlayışdır. Günümüzde “karmaşık” durumların bütününe belirtmek için kullanılan kaos sözcüğü, Yunanca kökenli olup; Yunanca’da açık duran, açıklık, uzay boşluğu, uçurum, yar, boşluklar yaratan anlamlarına gelmektedir.⁴⁷

XIX. Yüzyıl Batı biliminin temel düşüncesine göre, algılanamayacak kadar olan etkiler ihmâl edilebilmektedir. Yaklaşık değerler ile sistemin bütününe yaklaşık olarak çözümleneceği yaygın bir bilimsel paradigmadır. Newtoncu gerekirciliğin önemli temsilcilerinden olan Laplace’ın hayali olan, evrendeki en büyük cisimlerin hareketiyle en hafif atomların hareketini aynı formül içine sığdıran bir zekâ ve bu zekânın özelliği olan belirsizliğin olmayışı ile kusursuz öngörümleme yeteneği, günümüzde gerek Einstein’ın görelilik gerekse Heisenberg’in belirsizlik kuramlarıyla aşılmış; “kaos” olgusu bilim dünyasına girmiştir.⁴⁸

Kaos; modernitenin belirlenmiş, rastlantıya yer vermeyen mekanik evreninden, doğrusal sistematiğinden farklı bir bakış açısıyla olay ve olguları irdelemektedir. Buna göre, doğal sistemler, varlıksal açıdan “kırımlı”; dinamikleri açısından ise

⁴⁷ Friedrich Cramer, “Kaos ve Düzen, Sırat Köprüsündeki Hayat”, (Çev. V. Atayman), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.5. Bkz. Ahmet İnam, “Kaosu Keşfetmek”, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 03 Mart 2002, s.6. “Khaos” sözcüğü Yunanca esnemek, ağzını alabildiğine açmak anlamına gelen “khainein” kökünden türemiştir. Levent Kavas, “Mavi Atlas”, *Star Gazetesi*, 26 Şubat 2001, s.12.

⁴⁸ James Gleick, “Kaos”, (Çev. F. Üçcan), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1995, s. 5-6.

doğrusal olmayan (lineer olmayan) özelliklere sahip görünmektedir. Hangi değişkenin, neyle etkileşime girdiği belli olmamakta ve modernitenin bir değişkene müdahalenin ne tür sonuçlara yol açacağının öngörülebilirliğine ilişkin ön varsayımını geçersiz kılmaktadır.⁴⁹

Kaosun, hangi durumlarda ya da hangi sistem ve yapılarda ortaya çıktığı sorularına yanıt vermek oldukça güçtür; çünkü “kaotik” bir sistemin önceden belirlenebilir yönlerinin saptanması günümüz bilim adamları için hâlâ bir muammadır.⁵⁰

Kaotik olabilme olasılığı taşıyan bir yapının, gerçekte ne zaman kaos durumuna geçeceğinin öngörülemezliği zaten sistemin ayrılmaz bir özelliğidir. Bu yapılar başlangıç koşullarına/değerlerine sıkı bağlılık gösteren, doğrusal olmayan ve alt sistemleri bakımından sonsuz geri dönüşlü bir özellik taşımaktadır. Süreç sırasında ortaya çıkan global yapı, sürecin başındaki koşulların en ufak ayrıntılarından bile etkilenerek oluşur ve bu sürecin öğelerinin tam olarak “ölçülebilirliği” olanaklı değildir.⁵¹

Lorenz ve Von Neumann’ın bilgisayar dünyasında, bu durum, dünyanın herhangi bir yerinde kanatlarını çırpıp bir kelebeğin, dünyanın başka bir yerinde fırtınaya neden olması anlamına gelmektedir.⁵² Buradan çıkarılabilecek sonuç: hava durumunu belirleyecek güç ve süreçler bu kadar karmaşık olduğuna göre, önümüzdeki kısa zaman diliminin ötesinde bir hava tahmini asla yapılamaz olmaktadır.⁵³

⁴⁹ Varlıksal açıdan (ontolojik) olma durumu; duyular üstü, madde olmayan bir yapıya sahip olma, duyularla kavranamama olarak anlaşılacağı gibi maddesel olarak açıklanabilir bir global düzeydeki -tek yönlülük içinde- yapısal durum olarak da anlaşılabilir. Rana A. Aslanoğlu, “**Kent, Kimlik ve Küreselleşme**”, Asa Kitabevi, Bursa, 1998, s. 193.

⁵⁰ David Ruelle, “**Rastlantı ve Kaos**”, (Çev. D. Yurtören), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1995, s.78-83.

⁵¹ James Gleick, “**Kaos**”, (Çev. F. Üçcan), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1995, s. 2-24. Bkz. Cramer, a.g.e., s.197. Ruelle, a.g.e., s.64-78.

⁵² Alan Woods ve Ted Grant, “**Aklın İsyanı, Marksist Felsefe ve Modern Bilim**”, (Çev. Ö. Gemici-U. Demirsoy), Tarih Bilinci Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 374. Gleick, a.g.e., s.2-24. Ruelle, a.g.e., s.71-73.

⁵³ Dünyadaki en büyük hava tahmin bilgisayarı olan Avrupa Orta-vadeli Hava Tahmini Merkezi’ndeki bilgisayar saniyede 400 milyon hesaplama yapabilir. Bu bilgisayar dünyanın her tarafından her gün 100 milyon farklı hava ölçümü almakta ve on günlük bir tahmin yapabilmek için kesintisiz üç saat

Bu karmaşık yapının, nasıl olup da bugüne dek üzerinde pek fazla durulmadan geçiştirildiğine ilişkin ortaya konabilecek ilk sav, insanın algılama biçiminin doğası olmaktadır. Doğrusal olmayan sistemler genellikle çözüme elverişli değildir ve bundan dolayı doğrusal olmayan koşullar, kolay anlaşılır olmak adına devre dışı bırakılmaktadır.⁵⁴

Ancak bu atlamanın sadece zorluktan kaynaklandığını söylemek pek doğru olmamaktadır. Bunun daha kapsayıcı ve dünya algılayışımızı kökünden değiştirebilecek bir başka nedeni de kaosun, aslında bir “düzenlilik” getirmesidir. “Düzenli bir düzensizlik” olarak adlandırılabilen bu sistem, ihmal edilebilir unsurların, insan algısı ya da yaşamı açısından pek de sorunlu olmayan durumların yaşattığı “gerekircilik yanılması”nı sorgulama gerekliliğini doğurmuştur. Bir düzen vardır, ama asla kendini yinelememekte, bazen çok hassas bir ölçümleme yapılmadan farklar hissedilmeyebilmektedir. Ama bu da göreceli bir hassas ölçümlemeye bağlı olayların öngörülmesini olanaksızlaştırmaktadır. Bu durumu gelişigüze olarak algılamak yanlıştır. Söz konusu olan, ince bir geometrik yapıyı oluşturan bir düzendir. Düzenek içinde her an yeni bir krize eğilimli ve başlangıç koşullarına bağlı noktalar vardır.⁵⁵ Tüm bu yapıyı berraklaştıran, olaya dışsal olan “teknoloji”yi de atlamamak gerekmektedir. Teknolojik gelişme arttıkça, kaotik ortama eğilimli bir yapının ortaya çıkma olasılığı da artar; zira teknoloji karmaşıklığı arttırmaktadır.⁵⁶

Sonuç olarak, koşulları ve işleyişi bilinmeyen düzensiz bir düzenden söz edilmektedir. Bu durumu daha gerekirci gibi duran doğa bilimlerinden, daha göreceli gibi duran toplumsal bilimlere taşımak olanaklıdır. Günümüzde Marksist yazarlar da kaos ve görelilik kuramları ile kuantum fiziğini, diyalektik materyalizmin haklılığını kanıtlayan kanıtlar olarak görmektedir. Düzensiz düzenin, yeni ve sağlıklı bir gerekircilik getirdiğini iddia etmektedirler. A. Woods ve T. Grant, J. Gleick gibi

boyunca bu verileri işlemektedir. Yine de iki ya da üç günün ötesinde yapılan tahminler spekülatifdir, altı ya da yedi günü aşan tahminler ise hiçbir değer taşımaz. Woods ve Grant, a.g.e. s. 380

⁵⁴ Gleick, a.g.e., s.16.

⁵⁵ y.a.g.e., s.6-15.

⁵⁶ Rulle, a.g.e., s.80-81.

kaos kuramcılarını eleştirerek; fizikçi R. Jensen'in, kaosu, "gerekirci, doğrusal olmayan dinamik sistemlerin düzensiz, öngörülemez davranışı" olarak tanımlamasını eleştirmektedirler. Onlara göre, yeni bilim, "...inkâr edilemez bir şekilde gösteriyor ki, rastlantısal olduğu düşünülen süreçler (günlük amaçlarımız bakımından halen öyle düşünülebilirler) yine de altta yatan bir determinizm tarafından -18. yüzyılın kaba determinizmi tarafından değil, diyalektik determinizm tarafından- güdülenmektedir."⁵⁷

Tüm bu anlatılanlar çerçevesinde, her düzenin bir kaos içinde ve hatta onun üzerine kurulduğu söylenebilmektedir. Kaos; logostan, sözden, kelimadan, düzenden önce vardır ve insan kaostan kaçamayacaktır; kurduğu her düzen, geliştirdiği her kuram, her inanç eksik ve özürlü olacaktır; ama bu yeni düzenler kurma güdüsünü daha da bileyecektir.⁵⁸

Kaotik ortam yaşadığımız evrenin özelliklerini bugün için açıklamaktadır. Krize eğilimli olmak, yatkın olmak ve hatta onun zorunlu olması hep bu genel yapıtaşının varlığındandır. Kaos kavramı, farklı olarak sürgit küresel bir yapıyı ifade ederken; kriz, son kertede bu yapıdan kaynaklanan, ama zorunlu olarak aşılabilen, daha kolay anlaşılabilen kritik ve olumsal bir anı ve süreci ifade etmektedir.

2. Toplumsal Krizle İlgili İki Kavram: Anomi ve Yabancılaşma

Toplum bilimciler, "anomi" kavramını kendi bakış açılarına göre birçok toplumsal olgu ve olayı açıklamak için kullanmışlardır. Anomi kavramı, Tolan'ın ifade ettiği biçimde, topluma egemen olan kuralların (norm) geçerliliğini ve yaptırım gücünü yitirdiği, bu kurallar arasındaki hiyerarşinin altüst olduğu ve topluma bir kargaşanın, kuralsızlığın (normsuzluk) egemen olduğu durumları betimlemek için

⁵⁷ Görüşlerine önemli bir kanıt olarak da A. Einstein, kuantum kuramının kurucularından biri olmasına karşın, gerekirci olmayan bir evren fikrine asla rıza göstermeyişi göstermektedir. Einstein fizikçi N. Bohr'a gönderdiği bir mektubunda, "Tanrı zar atmaz" diye direktmiştir. Kaos kuramı yalnızca Einstein'ın bu noktada haklı olduğunu göstermekle kalmamış, daha kuram emekleştiren dönemindeyken bile yüz yıldan fazla bir süre önce Marks ve Engels tarafından öne sürülen tarihsel dünya görüşünün bir kanıtı olduğunu da göstermiştir. Woods ve Grant, a.g.e., s. 381.

⁵⁸ İnam, a.g.e., s.6.

kullanılmaktadır. Kurallar gücünü yitirmiş; ancak bunların yerine geçecek yenileri oluşmamıştır.⁵⁹

Bu kavramın babası sayılabilecek olan Durkheim da anomiye iki temel anlam yüklemiştir. İlki toplumsal işbölümündeki anomidir ve bazı toplumsal işlevler arasındaki düzen eksikliğini, toplumsal evrim içindeki anarşik düzeyi ifade etmektedir. İkincisi, Durkheim'ın "intihar" olgusunu açıklarken kullandığı, bireylerce içselleştirilmesi gereken ahlaksal kuralların yitirilmesini ifade eden, kuralsızlık içindeki toplumların ahlaksal durumudur. Bu durumda birey hangi kuralı izleyeceğini bilememektedir.⁶⁰

Amerikan toplum biliminin önemli temsilcisi Merton'a göreyse anomi, toplum tarafından "tanımlanmış" hedeflere ulaşmak için "tanımlanmamış" davranışlara başvurulduğu durumu belirtir. Birey-toplum merkezli açıklamalar ve çözümlemelere yönelik Durkheim'ın yaklaşıma karşılık, Merton'un yaklaşımı, anomik ortamın bireysel sonuçlarını açıklamaya yöneliktir.⁶¹

Anomi tartışmaları birçok toplum bilimci tarafından genişletilerek sürdürülecektir; ancak genel olarak yukarıda belirtilen iki ana eksen anomiye dair iki temel kavramlaştırmayı yansıtmaktadır. Bu bağlamda, sistemin yapısının dayattığı toplumsal durum ve bu durum karşısındaki bireysel tavır, bir kriz durumudur. Toplumun kutsadığı kuralların ortadan kalktığı veya gücünü yitirdiği zorunlu bir durum, daha önce yapılan kriz kavramlaştırmasının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu boyut, krizin toplum içinde yaşayan bireyler tarafından duyumsanması, bireyin toplumu algılayışının etkilenmesi ve aynı zamanda toplumun da bu genel tavırdan etkilenmesidir. Bunun yanında, Mertoncu yaklaşım da toplumsaldan kaynaklanan bireysel düzeyli bir krize tekâbüle emektedir.

⁵⁹ Barlas Tolan, *Sosyoloji*, Adım Yayıncılık, Ankara, 1993, s.247.

⁶⁰ Tolan, 1993, s.248. Yazar, işbölümündeki anomi kullanımının gelişigüzel olup bilimsellik taşımadığını vurgulamış; ancak ikinci tanımın yani, kurallarının gücünü yitirdiği bir toplumun ahlaksal durumu olarak anominin ise kuramsal tutarlılık taşıdığını belirtmiştir. Barlas Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı, Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981, s.37-51.

⁶¹ Tolan, 1981, s.62. Bkz. Tolan, 1993, s.248.

Anomi kavramı, toplumsal krizi, toplumsal değer ve kuralların birey üzerindeki etkisini yitirmesi veya etkisinin azalmasıyla açıklamaktadır. Marks ise krizi, kapitalist sistem içinde evrimleşen meta toplumunda “değişim değeri”nin, “kullanım değeri” üzerinde giderek egemenlik kurması ve bunun sonucunda da insanın ürününe, emeğine, topluma ve kendi varlığına yabancılaşması, bunları denetim altında tutma gücünü yitirmesi olarak görmektedir.⁶² Modern anlamı ile yabancılaşma, gerek kapitalist toplumlardaki “verimlilik-akılcılık” ekseninde cereyan eden sosyo-ekonomik anlayışı gerekse Sovyet tipi hegemonik-iktisadî büyümeye ve böylece rakibiyle rekabet ederek giderek ona benzeme sonuçlarıyla ortaya çıkan toplumsal krizi açıklamaya çalışmaktadır. Kavramın babası sayılan Marks’ın, yabancılaşma üzerine görüşlerinin önem kazanması ve o görüş üzerine yapılan yeni yorumlamalar II. Dünya Savaşı sonrası işlerlik kazanmıştır.⁶³ Yeni yorumlarla birlikte, yabancılaşmanın, “bireylere mi yoksa bir bütün olarak topluma mı uygulandığı” sorusu gündeme gelmiştir. Bu soruya “birey” diye yanıt verenler, bireyin içinde yaşadığı topluma uyum sağlamamasını, onun yabancılaşması olarak tanımlamış; diğer yanıtı yeğleyenler ise bir toplumun da yabancılaşabileceğini, toplumla uyuşmayan bireyin de yabancılaşmamış sayılabileceğini vurgulamışlardır.⁶⁴

Tekrar Marks’a dönersek, ona göre yabancılaşmanın ilk türü emek üzerine olan yabancılaşmadır. Burada söz edilen şey kişinin ürettiği nesnenin, onun karşısında ondan bağımsız ve daha güçlü bir yer edinmesidir. Çalışma işi, kişiye yabancılaşmış sanki ona dışsal olmuştur. Bu durum, dünyayı emeğinin ve kendi gerçekliğinin bir parçası olarak algılayan insan için kendi türsel yaşamından koparılması demektir.⁶⁵ İnsan bu durumda kendi yarattığı evrenin esiri durumuna gelmekte; emeğinden sonra yarattığı ürüne, o ürününün anlam taşıdığı topluma ve doğaya, en sonunda da insanlığa yani kendi türüne karşı yabancılaşmaktadır. Bunun sonucunda, insan gereksinimlerinin ve ilişkilerinin yeniden üretilmesi gerekmektedir. Tolan da bu

⁶² Gajo Petroviç, “Yabancılaşma”, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, (Çev. L. Köker), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.62. Bkz. Tolan, 1993, s.282.

⁶³ Petroviç, a.g.e., s.623.

⁶⁴ Yabancılaşma kavramını bireysel düzeyde tanımlayanlara E. ve M. Josephson; diğerlerine ise E. Fromm, A. P. Ogurtsov örnek verilebilir. Petroviç, a.g.e., s.625.

⁶⁵ Tolan, 1981, s.145-147.

noktada Marks'tan yola çıkarak, özel mülkiyetle birlikte herkesin herkesi yeni gereksinimleri pahasına yok etmeye güdülendiğini, yeni ilişkiler silsilesinin de bu minvalde örüldüğünü dile getirmektedir. İnsan insana yabancılaşır, kendine düşman olan bu yeni varlığa karşı “para”ya gereksinimi vardır. Bu ise aşırılık ve ölçsüzlüğe yol açmaktadır.⁶⁶

Marks'ın buradaki amacı insanın emeğine, kendine, doğaya ve insanlığa karşı yabancılaşmasının ortadan kaldırılması için gerekli yolu açacak mekanizmayı kurgulamaktır. Aslına bakılırsa Marks'ın kapitalist toplumlar için öne sürdüğü savlar, tarihin birçok dönemindeki toplum yapılarına az çok uyarlanabilecek niteliktedir. Bu akıbet toplum için anominin ötesinde bir kriz anıdır. Yabancılaşmanın boyutlarını ve siyasal alandaki yansımaları aşağıdaki tablo yardımıyla sınıflandırılmıştır:

Tablo-2: Yabancılaşmanın Boyutları ve Siyasal Alandaki Tepkiler

GENEL OLARAK		ÖZEL DURUMLAR	
ZİHİNSEL YARATMA		SİYASET	
Nesnel durum	Öznel durum	Nesnel durum	Öznel durum
Yönetim araçlarından kopma	Güçsüzlük	Sınıfsal yönetim	Yöneten ve yönetilen ayrımı
Yurttaş ve devlet arasındaki ayrım ve kopma	Anlamsızlık izlenimi	A.B.D' deki partilerin siyasal yapısı	Adaylar arasında fark olmaması
Çalışma toplumu	Ölçütlerin yokluğu veya yetersizliği / Aşırı uyum	Yozlaşmış bir siyasal sistem	Tek başarı yolu olarak meşru olmayan yollar
Toplumsal role göre yabancılaşma	Kendi özüne karşı dıştalık	Temsilî demokrasi sistemi	Oy kullanmanın bir dış zorlama olduğu duygusu
EGEMEN BOYUT			
Zihinsel yaratma karşısında yabancılaşma	Anlamsızlık izlenimi	Yurttaş ve devlet arasındaki ayrım ve kopma	Siyasal sistemi algılayamama

(Kaynak: M. Rosner'den aktaran Tolan, 1981, s.190)

Tolan, anomi ve yabancılaşma kavramı arasındaki ilişkiyi, anominin diğer insanlara karşı bir yabancılaşma ve kendi özüne karşı dıştalık ile oluşan ilişkileri kapsadığını belirterek kurmaktadır.⁶⁷ Yabancılaşma, bireyin uzaklaşma duygularıyla nitelenen ruhsal durumunu ifade ederken anomi, toplumdaki kural yokluğunu ifade

⁶⁶ y.a.g.e., s.151-153.

⁶⁷ y.a.g.e., s.191-194.

etmektedir.⁶⁸ Anomi, insanın topluma yabancılaşması olarak tanımlandığında, yabancılaşma kavramının içinde yer almaktadır. Toplumsal yabancılaşma olgusunun içinde anominin yanı sıra ya da onun farklı varyantları olarak, “aşırı uyum” ve “toplumsal yalnızlığı” da katabilmek olanaklıdır.

Yukarıdaki açıklamalarda anomi kavramı, kurallar sisteminin gücünün zayıflaması olarak irdelenmiştir. Ancak birçok toplum bilimci, toplumsal koşullara aşırı biçimde uymayı modern toplumun başlıca özelliği olarak görmektedir. Aşırı uyumluluktan kasıt, bireyin kendini toplumsal baskı altında hissettiği ve seçimleri konusundaki özgürlüğünün sınırlanmış veya manipüle edilmiş olduğudur. Toplumsal yalnızlık ise, anominin koşulları içinde yer alan “atomlaşma”nın belirtilerindendir. Toplumsal yapıdaki parçalanmışlık, toplumsal ilişkileri zedeler; bu durum da toplumsal kuralları etkisizleştirir. Yabancılaşma ve anomi arasındaki ayrımın belli bir ideolojik farklılığa tekâbül ettiği gözden kaçırılmamalıdır. Marks’ın yabancılaşma ile vurgulamaya çalıştığı şey, insanın, kendi toplumsal ilişkilerini denetim altında tutmasının olanaksızlığı ve düşmanca bir görünüm kazanan toplum karşısındaki durumudur. Durkheim’in anomi kavramı ile vurgusuysa, toplumun birey üzerindeki denetiminin sekteye uğramasıdır.⁶⁹

II. SİYASAL KÜLTÜR

A. Kültür Kavramının Tanımı ve Sınırları

Kültür, toplumsal bilimlerde içinde, üzerinde ortak bir tanıma varılması olasılığının en zayıf olduğu kavramlardandır.⁷⁰ Kültür, Latince’de (Cultura) tarladaki ürün anlamına gelmektedir.⁷¹ Gerek kavramın toplum bilimcilerce farklı anlamlarda kullanılışı gerekse diğer başka kavramlarla örtüşme ve benzeşme düzeyinin

⁶⁸ Petroviç, a.g.e. s.625. Bu ayrımı yaparken anomi kavramının çok çeşitli biçimlerde kullanıla geldiğini ve zaman zaman yabancılaşma ile özdeş olarak tanımlandığını da hatırlatmakta yarar vardır.

⁶⁹ Tolan, 1981, s.195-196.

⁷⁰ A. Kroeber ve C. Kluckhohn, tam yüz altmış kültür tanımı derlemiş ve bunları yedi kategoride sınıflamışlardır Tolan, 1993, s.222-223.

⁷¹ XVII. Yüzyıla dek bu anlamıyla kullanılan sözcük, ilk kez Voltaire tarafından insan zekâsının oluşumu, gelişimi ve geliştirilmesi anlamında kullanılmış; bundan sonrada bu anlam çerçevesi içinde birçok dile geçmiştir. Sözcüğün Arapçası olan “hars” da yine tarla sürmek ve tarım anlamına gelir, kültür için Türkçe karşılık olarak, bu mantıktan yola çıkarak “ekin” sözcüğü önerilmiştir. Ahmet Uhri, Kültür ve Uygarlık Kavramları Üzerine, “Bilim ve Ütopya”, Sayı:104, Şubat 2003, s.51.

yüksekliği böyle bir sonucu doğurmaktadır. Kültür kavramı ile uygarlık kavramı, bazen birbirlerinin yerine kullanılmış bazen de ikisi arasındaki farkı vurgulayarak yapılan tanımlarda, yardımcı kavram rolüne bürünmüştür.⁷²

E. B. Tylor'a göre uygarlık ve kültür; bilim, inanç, simge, sanat, ahlak, yasa ve geleneklerin yanı sıra, insanın toplumsal bir varlık olarak edindiği diğer tüm yetenek ve alışkanlıkları da kapsayan karmaşık bir bütündür.⁷³ Bu genel ve kapsayıcı tanıma karşın, M. Mac Iver, kültürü; ideoloji, din, edebiyat gibi yaşamın daha soyut alanları ile tanımlarken; uygarlığı, bir toplumun teknoloji, toplumsal örgütlenme gibi kendi koşullarını denetleme ve düzenleme mekanizmalarıyla açıklamaktadır. T. Bottomore da kültürden anlaşılması gerekenin, toplumsal yaşamın düşünsel yanları olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁴

Bir başka düşünce tarzı da uygarlık ve kültür arasında bir kapsam farkı olduğu üzerine kurulan düşüncelerdir. M. Mauss -Z. Gökalp'in hars-medeniyet ayrımına benzer bir biçimde- kültürün ulusal sınırlarla sınırlandığını söyleyerek, uygarlığın sınırları aşan bir nitelik taşıdığını öne sürmüştür. Bir başka bakış açısıyla, O. Spengler, uygarlığı, kültürün donmuş ve düşüş eğilimindeki durumu olarak tanımlamıştır. Bu farklılıkların yanında, uygarlık ve kültür incelemeleri her toplum için, Batılı toplum bilimcilerin kendi değer ve ölçütleriyle yapıldığından, her kültürün özgül nitelikleri üzerinde durulması gerektiğine ilişkin eleştiriler ortaya çıkmış ve yeni bir yol izlenmeye çalışılmıştır. Bu çabaların sonunda, insan davranışlarını biçimlendiren, toplumlarca yaratılan ve simgelerle ifade olunan kültürel modeller nitel araştırmalara konu olmuş, toplumsal yapı incelemeleri ise nicel bir inceleme alanı biçimini almıştır.⁷⁵ Bununla birlikte kültür kavramının temel iki ana eksen üzerinde anlaşıldığını söylemekte yarar vardır:

⁷² Kültür ve Uygarlık kavramlarının daha ayrıntılı benzerlik ve farklarına dâir Ahmet Uhri'nin çalışmasına bakılabilir. Ahmet Uhri, Kültür ve Uygarlık Kavramları Üzerine, "Bilim ve Ütopya", Şubat 2003, Sayı: 104, s.51-55.

⁷³ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, (Çev. N. Çelebi), Attila Kitabevi, Ankara, 1996, s.132. Tolan, 1993, s.223.

⁷⁴ Tom B. Bottomore, *Toplum Bilim*, (Çev. Ü. Oskay), Doğan Yayınevi, Ankara, 1977, s.138. Bu sınıflandırmayı Marks'ın altyapı-üstyapı, A. Kroeber'in değer-gerçeklik ve Hegel'in öznel ruh-nesnel ruh ayrımları ile benzeştirebiliriz. Tolan, 1993, s.223.

⁷⁵ Tolan, 1993, s.223-225.

İlk olarak, sanat ve edebiyata ilişkin estetik alanı ifade eden anlamı; ikinci olarak da anlamlar, değerler gibi “toplumun bugünkü yaşam tarzı” anlamında antropolojik kullanımı yer almaktadır. Bu iki anlam eksenini ortasında da Alman idealist felsefesi doğrultusunda, kültürün, nesnel aklın veya tinsel dünyanın toplumsal kurumlarda somutlaşması olarak algılanması anlayışından söz edilmektedir. Burada kültür, bazen uygarlık anlamında bazen de uygarlıktan daha aşkın bir kavram olarak; ama her koşulda olumlu bir değer atfedilerek kavramsallaştırılmaktadır.⁷⁶

Ayrıca, B. Malinowski’nin kültürü, “toplumsal yapı”yla ilişkilendirerek, onu toplumsal yapıyı da kapsayan bir bütünsellik olarak gören anlayışıyla; R. Firth’in “toplumsal yapı”nın, bireyler arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin biçimini kapsadığını, kültürün ise toplumun devraldığı, kullandığı, değişikliklerden geçirdiği, bir şeyler kattığı ve sonraki kuşaklara aktardığı maddî ve maddî olmayan birikimlenmiş kaynak ve bilgilerin bileşimi olarak gören⁷⁷ görüşlerini belirtmek, kültür kavramının zihinlerde biraz daha berraklaşmasını sağlayacaktır.

Kültür tanımlarına baktığımızda çok geniş bir literatürle karşılaşmaktadırlar. Ancak buradaki amaç, olabildiğince belirgin bir tanıma ulaşmaktır. Bunun için önemli sayılabilecek tanımlamaların, belirgin ve özgün yanlarını ortaya koymakta yarar vardır. Kısaca kültür, bir yandan bireylerin toplumsal yolla edindikleri ve bu yolla ilettikleri bir değer, yargı, inanç, simge ve davranış ölçütleri düzeninden; diğer yandan da böylelikle ortaya çıkan geleneksel davranış kalıplarının simgesel ve maddî ürünlerinden oluşmaktadır. Bugünün kültürü, geçmiş kuşakların çabalarının ve deneyimlerinin ürünü olduğu gibi, yaşayan kuşakların deneyim ve katkılarıyla da varılmaktadır. Kültür, bir toplumu diğerlerinden farklılaştıran simgesel örüntülerden oluşmakta ve en nihayetinde bireyin toplumsal varlık olarak bir kişilik edinmesinde önemli etki yapmaktadır.⁷⁸

⁷⁵ Tolan, 1993, s.223-225.

⁷⁶ William Outhwaite, “Kültür”, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, (Çev. M. Özbek, T. Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.372.

⁷⁷ Bottomore, a.g.e., s.137.

⁷⁸ Tolan, 1993, s.227-228.

J. Fichter'e göre kültür, toplum içinde yaşayan bireylerin ortaklaşa paylaştığı kurumların bir bileşkesidir ve bu kurumlar birbirleriyle ilişkili ve eşgüdümlü bir sistemi oluşturmaktadır. Bireyler de bu sistemi paylaşmaktadır.⁷⁹ Weber ise kültürü; dünyadaki sonsuz olayların sınırlı bir parçasının, insanların bakış açısıyla, anlam ve önemle yüklenmesi olarak tanımlamaktadır. Bu kültür tanımı, Weber'in düşünceleriyle ilişkilendirildiğinde, kültürün nesnel özellikler taşıdığı ve kültürel değişme çerçevesinde insanların belli bir değere veya dünya görüşüne bağlanmalarından ötürü, yaşam tarzlarını kökten değiştirebileceklerini ya da varolan örüntülere göre sürdürebilecekleri anlamına gelmektedir. Toplumsal gerçekliğin ve insanın toplumsal yaşamının, kültür yoluyla değişmesi ise bu anlayışın merkezini oluşturmaktadır.⁸⁰

Marksistler, kültür kavramına genellikle pek sıcak yaklaşmamaktadırlar; ancak bununla beraber birçok Batılı Marksist'in kültüralist tutumu ve kavrama atfettikleri önem, bu savı bir genellemeye dönüştürmeyi engellemektedir. Marksizm içinde kültür kavramını, giderek ikili bir algılamaya dönüşmüştür. Böylelikle kültür, altyapının yansıması olarak olumsuz çağrışımlar taşıırken, aynı zamanda sınıf mücadelesinin savsöz silahı olarak görülmektedir. Bu anlayış özellikle, sosyalist ülkeler yapılırken, hem burjuva kültürünü eleştirmeye hem de onun olumlu yönleri alınarak yeni bir kültürün inşasına olanak verecektir. Batılı Marksistler kültürel konularla çok daha derinlemesine ilgilenmişlerdir. Kapitalist düzenin tahrip ettiği, yaşamın dolaysız sürdürülmesi için gerekli olan değerli ürünler ve yetenekler olan kültürün⁸¹ yeniden inşası için Batılı Marksistler birçok düşünce üretmişlerdir.⁸²

Kültürün toplum üzerindeki belirsiz rolü, modern toplumlarda engellenen özgürlük ve mutluluk arzularını, hayalî bir alanda destekleyerek, aslında varolan

⁷⁹ Fichter, a.g.e., s.133.

⁸⁰ Ralph Schroeder, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, (Çev. M. Küçük), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, s.18-19.

⁸¹ Lukács'ın kültür tanımıdır. Outhwaite, a.g.e., s.373.

⁸² G. Lukács, M.Bourdieu, L. Goldmann, M. Holkheimer, H. Marcuse, T. Adorno, J. Habermas başta olmak üzere birçok Batılı Marksist kültür sorunları ile ilgilenmiş, ikili anlayış içinde, varolan kültürel örüntüleri eleştirerek yeni formülasyonlar üretmişlerdir. Özellikle Lukács'ın Alman kültürel eleştiri geleneğini Marksizm'e uyarlaması A. Gramsci, R. Williams ve L. Althusser üzerinde etkili olmuştur. Outhwaite, a.g.e., s.373-375.

düzeni desteklemektedir. Bu yönüyle kültür, yönetime (iktidar) bağlanmıştır.⁸³ Yepyeni bir tahayyül ile kültür aslî ve olumlu işlevini yerine getirebilir. H. Marcuse'ün ifadesiyle, toplumun tarihsel süreci içinde aklın sonuçlarını ifade eden kültür, hem düşünsel yeniden üretim hem de maddî yeniden üretim alanlarını ifade ettiği sürece, toplumsal yaşamın bütünlüğünü anlatır.⁸⁴

Kültürü incelerken, yine kültürün kapsamı içinde yer alan “maddî öğelerin”, dikkate alınmaması gerektiğine işaret edenlerin kaygısı; kültürün indirgenemez oluşturunucuları olan “davranış örüntüleri”nin rol, ilişki ve kurumlar gibi kavramsal unsurlarının yanına, onlara göre daha maddî ve gündelik olan, örneğin spor, giysi, araba gibi ürünleri yerleştirmenin inceleme alanını anlamsız kılacağıdır. Her ne kadar Fichter, maddî öğelerin konuyu soysuzlaştıracağına ilişkin sözler söylese de yine kitabının aynı sayfasında, maddî kültür nesnelerinin sosyolojik olarak incelenmesinin önemini, onların insan davranışlarının “anlamli simgeleri”, “kültür taşıyıcısı”, insan davranış örüntülerini oluşturan “araçlar” ve toplumsal gereksinimlere yanıt veren “ürünler” olduklarını vurgulayarak ve bu nesnelerin “bir” kültürün ifadesi olduğunu dile getirerek belirtmektedir.⁸⁵

Maddî kültür, çevreye karşı gösterilen tepkidir ve her toplumun bu tepkisi coğrafyaya bağlı olarak biçimlenmektedir.⁸⁶ Bu bağlamda maddî kültürün, maddî olmayan kültür üzerinde bir belirleyiciliğinden söz edilebilmektedir. E. Kongar, maddî kültürün altında teknolojinin yattığını söylemektedir.⁸⁷ Sonuç olarak, inceleme alanı olarak herhangi bir kültür seçildiğinde, maddî kültür öğelerinin, o kültürün zihnimizdeki konumunu belirleyeceği söylenebilmektedir.

Kültür kavramı ile birlikte akla gelecek diğer alt kavramlardan da söz etmek gerekmektedir. Kültürel yapı, kültürel sistem, popüler kültür, alt kültür, üst kültür,

⁸³ Outhwaite, a.g.e., s.374.

⁸⁴ y.a.g.e., s.374.

⁸⁵ Fichter, a.g.e., s.131.

⁸⁶ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. M. Tunçay-A. Şenel), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.23.

⁸⁷ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.24.

karşı kültür, evrensel kültür gibi kavramlaştırmalar üzerinde birkaç açıklama yapmak yararlı olacaktır.

Alt kültür, aynı toplum içinde yaşayan; ancak yaşam koşulları birbirinden farklı olan toplumsal kesimleri anlatmak için son yıllarda kullanılmaktadır. Üst kültür ise bir toplum içinde yer alan alt kültürlerin, bu toplum dışındaki diğer toplumlardaki benzerleriyle paylaştıkları ortak kültürü simgeler (burjuva kültürü, Marksist kültür). Karşı kültür, bir toplum içinde o toplumun başat kültürünün temel değerlerini reddeden ve onların yerine başkalarının geçmesini salık veren kültür olarak tanımlanmaktadır. Evrensel kültür ise toplumun benzer kültürel kabullerinden oluşan kültürü anlatır.⁸⁸ T. Parsons'un kullandığı, kişilik ve toplumsal sistemlerden soyutlanmış olan değer, kural ve simgelerin örgütlenmesi olarak tanımladığı, kültürel öğelerin işlevsel bütünlüğü anlamındaki, "kültür sistemi" kavramı ile R. K. Merton'un belirli bir toplum veya grupta üyelerin ortak davranışlarını belirleyen örgütlenmiş kuralsal değerler anlamına gelen "kültürel yapı" kavramı, kavramsal açıdan pek farklı şeyleri ifade etmemektedir. "Popüler kültür" terimi ise kitle iletişim araçlarının oluşturduğu, oldukça şematik bir mitos, kavram, imge, simge ve modeller bütünü olan toplumsal davranış, bilgi, yaşam ve düşün biçimini betimlemek için kullanıla gelen bir kavram olmuştur. "Kitle kültürü" olarak da adlandırılan bu kültür ile kurumsallaşmış seçkin kültürü arasında tam ve kesin bir kopukluk söz konusu değildir.⁸⁹

Bu kavramsal açıklamalardan sonra kültürden ne anlaşılması gerektiğini, yukarıdaki açıklamalar ışığında ortaya koyup daha sonraki bölümde de kültür kavramının siyasal alanla olan kesişme noktalarına değinecektir. Sonuç olarak kültürün ana öğeleri şöyle sıralanabilmektedir:

- Toplumun maddî ve maddî olmayan tüm ürünlerini kapsamaktadır.
- Toplamların özgül yapılarının simgesidir.
- Dünyü kapsadığı gibi asıl olarak bugünü betimler ve bugün, kültüre katkı yapabilecektir.

⁸⁸ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.99-101.*

- Bireyi oluşturan dış etkenlerin toplamıdır.
- Toplumdaki tüm kurumların bileşkesidir.

Fichter, kültürün işlevlerini beş ana başlık altında toplamıştır:⁹⁰

- Toplumda bir “yaşama deseni” deseni oluşturarak, toplumsal davranışın çeşitli parçalarını eşgüdümlü olarak birbirleriyle ilişkilendirmekte ve onları ait oldukları genel bir anlam bütününe kavuşturmaktadır.
- Toplumun değerlerini bir araya getirir, içerir ve yorumlar. İnsanlar neyin uygulanabileceğini öğrenmektedir. Böylece toplumsallığın kuşaktan kuşağa aktarımını gerçekleştirir.
- Bireyleri sadece kendi kültürel geleneklerine bağlı hâle getirilmekle kalmamakta, aynı zamanda onları bu gelenekleri paylaşan kişilere ve sisteme karşı sadık olmaya yöneltmektedir.
- Kültür toplumları birbirinden ayırmaya yarayan bir “alâmeti farika”dır.
- Toplumsal kişiliği oluşturmaktadır.

1. Siyasal Toplumsallaşma

İnsanoğlu dünyaya bir takım biyolojik ve fiziksel özelliklerle gelmiştir. Bu özelliklerin üzerine, toplum, çeşitli kurumlar ve aktörlerince, o toplumun kültürünü bina etmektedir. Bununla birlikte her birey bu süreci, hem doğuştan getirdiği özellikler hem de çevresel etkenlerle, farklı yaşamaktadır. Kişilik bu üç temel aşamanın bileşkesi olarak ortaya çıkmaktadır. Anlatımdan da anlaşılacağı üzere kültür, kişiliği oluşturan, ikinci verili alanı temsil etmektedir. Kültür, insanın yaşadığı çevreyle uyumunu sağlayan en önemli araçtır ve kuşaktan kuşağa “toplumsallaşma” adı verilen süreçle aktarılmaktadır.⁹¹

Toplumsallaşma, başkalarıyla olan ilişkiler aracılığıyla, bireye, toplumun yargı ve değer ölçütlerini, kurallarını, toplumca kabul edilebilirliğin sınırlarını, çeşitli

⁸⁹ Tolan, 1993, s.225.

⁹⁰ Fichter, a.g.e., s.137-137.

⁹¹ Kışlalı, a.g.e., 103. Bkz. Tolan, 1993, s.229-230.

alışkanlık ve becerilerin iletilmesi sürecidir. Bu yolla birey, toplumun içinde yer alan çeşitli grupların üyesi konumuna gelmekte, kurumsallaşmış kural, değer ve tutumları edinmekte, başka bir deyişle kültürlenmektedir.⁹² Bu kültürlenme süreci, daha önce yukarıda ayrımı yapılan, maddî ve maddî olmayan kültürün bir bileşkesidir. Teknoloji temelli olan maddî kültür, bir anlamda maddî olmayan kültürün tabanını oluştururken; toplumsal ideoloji olarak ele alınabilecek olan maddî olmayan kültür ise toplumun dünya algılamasını meydana getirmektedir.⁹³

Siyasal toplumsallaşma süreci, siyasal çevre ile bireyin arasında yaşam boyu süren dolaylı ve doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin siyasal sistemle ilgili görüş, davranış, tutum ve değerlerinin gelişmesi olarak tanımlanmaktadır.⁹⁴ Yaşam boyu siyasal alanla ilgili verilerin edinilmesinde ya da bu verilerin öğretilmesinde etkili olan araçlar beş başlık altında toplanmaktadır. Aşağıda sıralanan siyasal toplumsallaşma araçlarının hepsi, bir biçimde birey üzerinde etkilidir; ancak yönleri farklı olabilmektedir. Hepsinin ya da çoğunun aynı yönde etki yapması durumunda, “güçlü bir toplumsallaşma” süreciyle karşılaşmaktadır. Bu araçların etkisi farklı yönlerde olursa, bu durum, “bölüntülü toplumsallaşma” olarak adlandırılan bir sürece tekabül etmektedir. Hızlı toplumsal yapı değişiklikleri geçiren ya da önemli krizler yaşayan ülkelerde bu durum görülmektedir.⁹⁵

- *Aile*: Kişinin çevreye karşı tutumu ilk olarak, üyesi olduğu ailede biçimlenmektedir. Ebeveynlerin eğitim düzeyinin yüksek olmasının, çocuklarının siyasal toplumsallaşması üzerindeki etkilerinin de yüksek olmasını sağladığını saptayan araştırmalar vardır.
- *Okul*: Ailenin, kişinin gelişimi sırasındaki ilk yıllardaki etkisini giderek öğretmene devrettiği söylenmektedir. Geri kalmış ülkelerde okulun etkisinin, gelişmiş ülkelere oranla daha etkili olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Bunun yanında okul kurumunun, modern anlamda,

⁹² Toplumsallaşma için bir “kültürlenme”(akkültürasyon) terimi kullanılsa da Anglo-sakson toplum bilimciler, bir kültürün başka bir kültürle kaynaşarak değişmesi için de bu terimi kullanırlar. Tolan, 1993, s.230.

⁹³ Kongar, 1995, s.24.

⁹⁴ Türker Alkan ve Doğu Ergil, *Siyaset Psikolojisi*, Turan Kitabevi, Ankara, 1980, s.7.

⁹⁵ Kışlalı, a.g.e., s.104

yapılandırılmadığı toplumlarda “eski aile”nin etkisini koruduğunu da söylenmektedir.

- *Arkadaş grubu:* Bireyin yaşı ilerledikçe, siyasal konular daha çok arkadaş gruplarına taşınmakta, oradaki çeşitli eğilimlere göre belirlenmektedir.
- *Çeşitli toplumsal ve meslekî örgütler:* Dernekler, sendikalar, meslek örgütleri, siyasal partiler gibi kişinin yaşı ilerledikçe katıldığı örgütler, siyasal toplumsallaşma süreci içinde bireyi etkilemektedir.
- *Kitle iletişim araçları:* Özellikle modern zamanın toplumsallaşma aracı olan ve matbaanın yazılı eserleri kitle kullanımına sokmasıyla başlayan, kitle iletişimi olgusu bugün, internet ile yeni bir aşamaya taşınmaktadır. Yapılan araştırmalar, kitle iletişim araçlarının henüz siyasal toplumsallaşma üzerinde, sanıldığı kadar aksine, belirleyici olmadıklarını göstermektedir. Ancak bunun yanında, devlet veya diğer başka toplumsal örgütlenmelerin, kitle iletişim araçları üzerinde denetim kurma ve onları yönlendirme güdüsünde olduğu da gözlemlenmektedir.

Siyasal toplumsallaşma sürecinde birey, hem öğrendikleri ile siyasal eylemde bulunurken hem de eylem sırasında yeni öğrenimlerde bulunmaktadır. Bu noktada, bireyin zihninde “siyasal” olana dair belli bir tutum oluşmaya başlamaktadır. Bu tutumu oluşturan ve etkileri birbiri içine geçmiş bilişsel, duygusal ve yargısal olmak üzere üç davranış türünden söz edilmektedir.⁹⁶

Siyasal toplumsallaşma süreci üzerinde kısaca durduktan sonra, kültür olgusunun siyasal alandaki yansıma ve etkileri ile siyasal alanın kültürel yapı üzerindeki etkisini incelemekte yarar vardır.

2. Siyasal Alan

Kültürü tanımlarken birçok kez kurum, teknik ve inanç olgularıyla kapsanabilecek alanlara değinilip toplumların bu özellikleriyle, kendilerini anlatan ve tanımlayan bir kültür örüntüsüne sahip olabileceklerinden bahsedilmiştir. Toplumlari

⁹⁶ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s.50-51.

incelerken, bu örüntüler üzerinde yoğunlaşarak belli bazı sonuçlara ulaşılabilir; ama bu sorunsalımıza verilen genel ve global bir yanıtı tekabül etmeyecektir.

Fichter, Sorokin'den ödünç aldığı bir yaklaşımla kültürü, tüm örüntülerin toplamı olarak anlamlandırdıktan sonra, bu toplamın, toplumun zihniyetini oluşturduğu ve bunun da “ideolojik kültür” olduğu sonucuna varmıştır. Toplum maddî, laik ve ampirik bir kültürden; aşkın, kutsal ve ruhanî bir kültüre doğru giden bir süreklilik çizgisi üzerinde yer almaktadır. Her kültür değer, ideoloji veya ethosunun özüyle tanımlanabilir.⁹⁷

Kışlalı da kültürün siyasal alanla olan ilişkisini “inanç” temelinde kurmaktadır. İnançlar, ona göre, ideolojiler ve efsaneler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çıkış noktaları belli olmayan, mantıklı açıklamaları çoğu kez bulunmayan, duyula duyula gerçek kabul edilen, propagandaya araç olan ve batıl inanç niteliğindeki efsanelerle birlikte; kim tarafından hazırlandığı belli, kendi içinde tutarlı ve mantıksal örüntüleri güçlü olan ideolojiler⁹⁸ kültür ve siyasal alan arasındaki ilişkinin belirmesinde temel belirleyicidir.

Tarih içinde oluşan bir siyasal rejim, o rejim içindeki hükümetin meşruluğu doğrudan o ülkedeki yaygın olan inançlara bağlıdır. Yaygın inançlara ters bir iktidar sürekliliğini, ancak zorla koruyacaktır. Varolan siyasal iktidar, meşruluğunu yitirmiş ve onu ikame edecek yenisi türememişse ortada bir “kriz” durumu söz konusudur. Toplumların kültürleri tarihsel evrimin ürünüdür ve bu evrim her toplum için farklı durumlar yaratmıştır. Bu kültürle uyumlu siyasal yapılar istikrarlı olurken, tersi durumda sitemin işleyişi bozulmaktadır. Buradan, hiçbir siyasal kültür modelinin, bir toplumda saf olarak bulunmadığını sonucuna da varılabilmektedir.⁹⁹

Her toplumdaki başat kurumların belirlenmesi, kültürün daha iyi yorumlanmasını sağlayacaktır. Bazı toplumlarda iktisadî kurumlar bu işlevi yerine getirirken bazı toplumlarda siyasal kurumlar bunu sağlamaktadır.¹⁰⁰

⁹⁷ Fichter, a.g.e., s.137.

⁹⁸ Kışlalı, a.g.e., s.106-107.

⁹⁹ y.a.g.e., s.107-108.

¹⁰⁰ Fichter, a.g.e., s.138.

Tüm bu açıklamalardan sonra, kültürün siyasal alanla içi içe geçtiği, siyasal alanın kültür tarafından çizilirken varolan kültürün de siyasal müdahalelere maruz kaldığı söylenebilecektir. Bu açıklamalar ışığında, kültür konusunda siyasal alanının önemini vurgulamak için açılan ayracı kapatılarak, siyasal kültür konusuna girilecektir.

B. Siyasal Kültür Olgusu

Toplumsal bilimlerin, modern anlamda, doğuş yeri Batı olduğundan, toplumsala ilişkin temel bakış açıları ve kavramlaştırmalar uzun süre Batı kültürel ve siyasal değerleri mihenk alınarak oluşturulmuştur. Kültür gibi, tanımı gereği özgüllük ve özgünlük içeren kavramlar ise bu ortam içinde, Batılı anlayış, gerekirci biçimde, eşittir bilim olan olarak görülmüştür. Bu zihniyet, çok eleştirilere uğrasa ve yöntemsel açıdan, eleştirel ve yeni kuramlar geliştirilse de hâlâ toplumsal bilimlerdeki mirasını sürdürmektedir.

Bunun en temel nedeni Batı'nın uzun süredir dünyaya paradigma üretmesidir. Oysa siyasal alan, içinde yaşadığı toplumun kültürel yapısına sıkı biçimde bağlıdır. Bu bağlamda kültür, öznel (psikolojik) unsurlar dikkate alınarak incelenmelidir. E. E. E. Çam'a göre bu eleştirel bakış açısının kültür algılayışı, kültürü, siyasal sistemin ve toplumsal nesnelerin birey tarafından benimsenmesi olarak görmektedir. Siyasal sistem de -her toplumsal sistem gibi- siyasal yapı ve siyasal kültürden oluşur. Siyasal kurumlardan oluşan siyasal yapı, siyasal kültür ile anlam kazanırken; siyasal kültür de bireylerin siyasal sistem karşısındaki eylem biçimleri, inanç ve tutumlarıyla biçimlenmektedir¹⁰¹

Siyasal kültür genellikle, kültürün siyasal yönleri olarak anlaşılmakta ve bunların kendi içinde tutarlı bir bütünü oluşturdukları varsayılmaktadır.¹⁰²

Bir başka anlatımla siyasal kültür, siyasal yapı ve siyasal sistem, birbirleri üzerinde belirleyici ve yönlendirici etkiye sahip, her birinin açıklaması bir diğerlerine değinilerek yapılan kavramlardır. Ancak bunun yanında siyasal kültürü çeşitli

¹⁰¹ Esat Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s.200-201.

¹⁰² Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, (Çev. Ş. Tekeli), Varlık Yayınları, İstanbul, 1982, s.128.

boyutlarını öne çıkararak anlamlandıran ve bu anlamlandırmalar üzerinden inceleyen yöntemlerden söz edilmektedir.

Siyasal kültür kavramı için yapılan tanımlamaları, G. M. Patrick, nesnel kavramlaştırma, öznel kavramlaştırma, bulgusal kavramlaştırma ve içlemsel kavramlaştırma olmak üzere dört ana eksenle toplamıştır. Kavramı nesnel boyutuyla gören yaklaşıma göre, toplumdaki bireylerden bağımsız, üstün ve onları bir arada tutan davranış kalıpları, kurallar ve inançlardan oluşan; toplumsal kutsiyeti ifade eden siyasal kültür olgusu, aynı zamanda siyasal sistemin de başarımının belirleyicisidir. Öznel kavramlaştırma ise siyasal kültürü, toplum içinde yer alan bireylerin, siyasal yaşama ilişkin tutum ve eğilimlerine göre tanımlamaktadır. Bulgusal olarak siyasal kültüre yaklaşanlar ise her siyasal kültürün kendine has özgüllük içerdiğini ön varsaydıklarından, siyasal kültürü o toplumun gelenekleri, kamu kurumlarındaki ruh, yurttaşlık bağı, liderleri gibi daha özel ve özgün verilerle irdelemektedir. Son olarak, siyasal kültürün içlemsel kavramlaştırması, bireyin davranışları ile zihin yapısı arasındaki ilişkiyi, hem somut davranışlar hem de bu davranışları yönlendiren ruhsal etkenler bağlamında incelemektedir.¹⁰³

Türk siyasal kültürü incelenirken, nesnel kavramlaştırma kapsamında yer alacak savlar öne sürülecek ve esas olarak bulgusal tabanda incelemeler yapılacak ve bu bulgular bazı öznel boyutlarıyla da yorumlanacaktır. Çalışmada izlenecek temel izlek, siyasal kültür olgusunun toplumsal zihniyette nasıl billurlaştığı ve bunun toplumsal yapıyı nasıl etkilediği olacaktır.

1. Siyasal Kültürün Öğeleri ve Anlamı

Siyasal kültürün öğeleri, G. Almond'un sınıflandırmasında.¹⁰⁴ üçe ayrılmaktadır:

¹⁰³ Sarıbay, a.g.e., s.47-49.

¹⁰⁴ Çam, a.g.e., s.201. Bkz. Sarıbay, a.g.e., s.50-51

- *Bilişsel öğeler:* Bireyin içinde yaşadığı toplumun siyasal alanına ilişkin, çeşitli yollardan elde ettiği belli bir bilgisi, algılaması ve inancı vardır. Bunlar bireyin sistemle olan bağına kurmaktadır.
- *Duygusal öğeler:* Yukarıdaki alana göre daha öznel olan duygusal öğeler, siyasal alanı duygusal dürtülerle yorumlamayı kapsamaktadır. Belli bir siyasal parti başkanına beslenen sevgi ya da nefret, buna örnektir.
- *Değerlendirici öğeler:* Birey, siyasal alana ilişkin çeşitli değer yargılarına sahiptir. Bu değer yargıları bireyin daha önce edindiği temel kabulleri referans almaktadır. Laikliğe önem veren bir değer yapısına sahip kişinin, dinsel tınılar taşıyan siyasal söylemlere tepki duyması bu duruma örnek oluşturmaktadır.

Siyasal kültür, yukarıdaki öğelerin bir bileşkesidir; ama aynı zamanda bunları bir boyut/etken olarak okuyarak, her öğenin etki ve içerik düzeyine göre üç türe ayrılabilir. Bu ayrım özellikleriyle birlikte aşağıdaki şemada görülmektedir.¹⁰⁵

Tablo-3: Siyasal Kültür Türleri

	Öğelerin Düzeyi	Siyasal Yapı
Yöresel/Yerel Kültür	Sıfıra yakındır	Merkezî değildir, Köy veya kabilesiyle sınırlıdır
Bağımlılık/Uyruk Kültürü	Sisteme etkisinin farkındadır, Siyasal yaşama karşı edilgendir	Merkeziyetçilik ve yönlendirme egemendir
Katılmacı Kültür	Siyasal alan içinde etkindir	Demokratik bir yapı vardır

Tablodan şöyle bir sonuca hemen varılmaktadır: Siyasal kültür ile siyasal yapı uyum içinde olmalıdır; aksi takdirde siyasal sistem işleyesi zorlaşacaktır. E. Çam, bu durumu gelişmemiş ülkelerin durumunu betimlemek için kullanmaktadır. Ona göre bu ülkelerdeki krizin temelinde, siyasal kültürün siyasal yapının türevi olmaması yatmaktadır. Bu ülkelerin içinde yaşadıkları açmaz, Batı'dan ithal ettikleri siyasal yapılara uygun siyasal kültürü yaratmakla, kendilerine uygun siyasal yapılar oluşturmak arasında gidip gelmektedir.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Çam, a.g.e., s.202. Bkz. Sarıbay, a.g.e., s. 51-52.

¹⁰⁶ Çam, a.g.e., s.202.

Yukarıdaki tablo, siyasal kültürü, birey merkezli tanımlamaktadır; ancak unutulmamalıdır ki kültür kavramının kendisi kolektivite içermektedir. İşte bu bireysel tutumların, siyasal kültür olarak genelleştirilmesi simgeler yoluyla olmaktadır. Kültür, bireyler tarafından bu simgeler yoluyla algılanmaktadır. Zihinsel ekonomi yaparak içeriği derin ve uzun olan kavramları kısaca algılamamızı kolaylaştıran, bu yolla iletişim kurmamızı sağlayan ve siyasal kimliklerimizi tanımlayan ve anlatan simgeler, siyasal yaşam için gerekli kolektiviteyi ve birleştiriciliği sağlamaktadır.¹⁰⁷ Siyasal kültürü, bireylerden bağımsız, makro görünümüleriyle algılamamız söz konusu simgeler aracılığıyla gerçekleşecektir. Bu noktadan sonra, her ne kadar siyasal kültürü üç ana türe ayırsak da toplumların sahip oldukları siyasal kültürün nasıl birbirlerinden ayrılacağı ve nasıl farklılaşıp nasıl benzer noktalarının oluşacağı üzerinde durulacaktır.

Toplum içinde yer alan siyasal inanç sistemleri, bilişsel ve duygusal olmak üzere iki temel boyut içermektedir. Bilişsel boyut, tartışmaya açıklık veya kapalılık olarak iki tür görünüm alırken; duygusal boyut ise bağlılık derecesine göre güçlü veya zayıf biçimde karşımıza çıkmaktadır. Siyasal inanç sisteminin iki boyutunun kesişimlerine göre, Sartori, aşağıdaki gibi, siyasal inanç tipolojileri geliştirmiştir.¹⁰⁸

Tablo-4: Siyasal İnanç Türleri

		Duygusal Boyut	
		GÜÇLÜ	ZAYIF
Bilişsel Boyut	KAPALI	Sabit (İdeoloji)	Esnek olamayan
	AÇIK	Sağlam	Değişken (Pragmatizm)

(Kaynak: G. Sartori'den uyarlayan Sarıbay, a.g.e., s.56-57.)

Yukarıdaki tablodan görüleceği gibi, bilişsel düzeyde tartışmaya kapalı, ancak güçlü bir bağa sahip bir siyasal inanç sistemi “ideoloji”ye; buna karşılık, tartışmaya açık, ancak duygusal bağı zayıf olan inanç sistemi ise “pragmatizm”e tekabül etmektedir. Bireysel düzeyde ele alınabilecek bu inanç sistemi, toplumun siyasal

¹⁰⁷ Sarıbay, a.g.e., s.52.

¹⁰⁸ y.a.g.e., s.56-57.

kültürüne kaynaklık etmektedir. Bu bağlamda, kültür konusunda söz edilen, kitle siyasal kültürü ile seçkin siyasa kültürü ayrımına gelinmektedir.

Seçkinler, toplum içindeki siyasal inanç sisteminin mantıksal tutarlılığını ve sınırlarını belirleyen bir konuma sahiptir. A. Y. Sarıbay, seçkinlerin, kitleye göre bilişsel düzeylerinin yüksek olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda, seçkini kitleden ayıran temel kıstas, inanç sisteminin yapısal bütünlüğü ve belirginliğinin yüksek olmasıdır.¹⁰⁹ Bir başka anlatımla, seçkin sayılan siyasal kültüre ait birey, konumunun farkındadır ve olaylara tepeden bakabilmektedir. Bu da onlara kitleyi yönlendirme ve denetleme gücü vermektedir.

2. Kültürel Farklılaşma

Daha önceki açıklamalarda, kültürün toplumların kimliği olarak okunabileceğinden söz etmiş; toplumsal bilimlerdeki önemli bir eğilimin her toplumsal yapıyı kendi özgül koşulları içinde çözümleme anlayışı olduğu vurgulanmıştır. Böyle bir yolun, göreliliği bilim dışı bir bataklığa dönüştürmemek kaydıyla, son derece açıklayıcı ve genel bir bakış açısına ulaşmada yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Kendine inceleme alanı olarak ait olmadığı bir kültürü seçen araştırmacı, araştırdığı kültüre etkisi bakımından edilebilir; ancak incelemeye aldığı kültüre bakışı o kültürün anlamlarıyla değil, kendi ait olduğu kültürün anlamlarıyla olmaktadır. Bir başka anlatımla, araştırmacının çözümlediği kültüre karşı -varlıksal olarak- her ne kadar nesnel kalsa da sonuçta epistemolojik açıdan öznel kalacağı söylenebilmektedir. Bir kültürdeki, aynı gerçekliği çok sayıda farklı anlamlarla algılamaya “kavramsal görelilik” denmektedir¹¹⁰

Kültürel farklılıklar kavranamadığı zaman, her insanın kendi kültürünü ve onun deneyimlerini, ele aldığı diğer kültürlerle yansıtması söz konusu olmaktadır. Örneğin, kimi kültürler de bireycilik ön plandayken kimilerde kamusalılık önde gelmektedir.

¹⁰⁹ Sarıbay, a.g.e., s.58-59.

¹¹⁰ A. Selami Sargut, *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.13-14.

Bu farklılığın temelinde kültürü yaratan insan ögesi ve onu biçimlendiren etkenler yatmaktadır.

Çağımızda, pozitivist anlayışı güçlü kılan teknolojik gelişim, hızla etkisini sürdürse ve paradigma belirleyici bir rol oynasa da kültür incelemelerinde yukarıda belirtilen ve “kültürel görelilik” olarak adlandırılabilir bakış açısı, pozitivismi evirme ve yeniden üretme işlevini görecektir. Böylelikle tek merkezli kavram üretme ve onu tüm evrene yayma yerine, kültürlerin özgüllüğü çerçevesinde bir inceleme ve çözümleme anlayışı, kültürleri incelemede daha nesnel ve tarafsız sonuçlara bizi götürecektir.

Kültürü bir bilgi üretim süreci olarak tanımlayanlara göre, Batı’nın öncü olarak üstlendiği bilimselliğin ölçütleri artık Batı dışı yeni katkılarla ilerlemektedir. Daha önce de sözünü edilen, değişik toplumlarda yetişmiş bireylerin aynı gözlem ortamlarında farklı olgulara tanık olmuş gibi davranmaları, bu anlayışı güçlendiren önemli bir saptamadır.¹¹¹

S. Sargut, “iyi” ve “doğru” kavramının kültürden kültüre değişeceğinden yola çıkarak; özellikle değerlemeye dayalı inanç ve ilkelerin evrensel olmadığı, zamana bağımlı olduğu, toplumdan topluma, insandan insana değişebileceğini vurgulayarak; kültürel göreliliği, bir kültürün diğerini, diğer bir kültürün ölçütlerini kullanmadan, nesnel biçimde çözümlemeyi amaçlayan bir yöntem olarak tanımlamaktadır.¹¹² “Emik” ya da içeriden bakış olarak adlandırılan bu yöntem, geleneksel davranışları inceleyen ruhsal bilimcilerin ve kültürleri yerel bakış açılarıyla inceleyen antropologların tercihidir. Bu anlayışın tersi olan ve “etik” ya da dışarıdan bakış olarak adlandırılan yöntem, bir yerel çalışmadaki bulgu ve verileri, farklı değerler sistemine sahip başka kültürlere uyarlamaya çalışmaktadır.¹¹³

Başka bir görüşe göreyse, tarih coğrafî, teknik ya da ideolojik etkilere karşılık veren toplulukların farklılaşmalarıyla, kültürün nasıl gittikçe çeşitlendiğini

¹¹¹ Paul Feyerabend, *Özgür İnsan*, (Çev. A. Kardan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s.3-5. Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çev. N. Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.193.

¹¹² Sargut, a.g.e., s.60.

¹¹³ y.a.g.e., s.84-86.

göstermektedir; ancak bunun yanında toplumlar arasında karşılıklı ilişki ve kültürel alışverişin artışı bu farklılaşmadan daha önemli olabilmektedir. Kùltürler, bir yandan farklı kollara ayrılırken bir yandan da birleşme ve tek bir nehre katılma yolunda ilerlemektedir. Kùltürler tek bir kùltüre karışıp onun içinde erime eğilimindedirler¹¹⁴

Ancak bu noktada şunu vurgulamakta yarar vardır. Yukarıda sözü edilen savların izinden giden ve sonuçta bilimselliği neredeyse yok sayan bazı görüşler, özellikle kùltür incelemelerinde sıkça görölmeye başlanmıştır. Bu her “şeyi” kendinden menkul kılan anlayışa, kaosu tartışırken de değinilmiştir. Sonuçta bilim dediğimiz olgu, Batı’nın kùltürel ikliminde doğmuş ve gelişmiştir. Doğaldır ki eğer bir paradigma varsa, bunun temeli Batı’dır.

Tanımı gereği taşıması gereken tözü aşındırdığımızda, bilim, bilim olmaktan çıkıp bir “herkese göre görelilikler” denizine dönüşmektedir. Çalışmadaki yöntem, XIX. Yüzyıl pozitivist anlayışının eleştirisine duyarlı ve aynı zamanda sonuçta genel-geçer savlara varabileceğimiz bir yöntemdir. Kùltür gibi tanımı gereği özgöl olan bir olguyu incelerken dahi global bir bakış açısına sahip olmak gerektiği düşünölmektedir.

3. Siyasal-Toplumsal ya da Siyasal Kùltürel Değişme Krizin Neresinde

Toplumsal değişme kavramı açıklanırken iki temel çelişki göz önüne alınır. İnsan-doğa ve insan-insan çelişkisi. Doğaya karşı verilen savaşım birinci çelişkiyi, bunun sonucunda ortaya çıkan bireysel farklılaşma da ikinci çelişkiyi doğurmaktadır.¹¹⁵ Savaşımdan bir biçimde galip çıkanlar ya da -günün koşullarına göre- yaşamsal olanları denetimi altına alanlar, insan-insan çelişkisi adı verilen unsurun dinamikleridir. Bu noktada, söz konusu galipler teknolojinin de sahipleridir.

Hem mülkiyet hem de teknolojinin bu türlü dağılımı, yöneten yönetilen ayrımını meydana getirmektedir. Kùltür dediğimiz olgu da varoluşu itibarıyla işte bu sürecin anlamlar, değerler ve kurallar olarak yarattığı ürünüdür. Bu mantıkla

¹¹⁴ Childe, a.g.e., s.24.

¹¹⁵ Kongar, a.g.e., s.23.

baktığımızda ise toplumsal değişme, söz konusu süreç içinde, insanlar arası ilişkilerin değişmesidir. Bu değişme, daha önce yapılan maddî ve maddî olamayan kültür ayrımı çerçevesinde, hem üretim ve mülkiyet ilişkilerinin değişmesine hem de dünya algılamasını değişmesidir.¹¹⁶ Bir başka ifadeyle, toplumsal değişim, toplum yapısını oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bunları belirleyen kurumların değişmesidir.¹¹⁷

Toplumsallaşma, o toplumun kültürünün kabul ettirilmesi süreci olarak tanımlanmıştır. Buradan hareketle toplumsal değişmeden kastedilenin aynı zaman da kültürel öğelerdeki değişim olduğu açıktır. Toplumsal bir değişmeden söz ediliyorsa siyasal kültür, toplumsal kültürün bir boyutu olarak, bu değişimin belirleyicilerinden biri ve etkilenen boyutudur. Belki de diğer boyutlar için de başat olanıdır. Değişimi ister maddî öğelerle (alt-yapısal/teknolojik/toplumsal); ister maddî olamayan öğelerle (bu sadece kültür olarak da ifade edilmektedir) açıklayalım sonuçta, siyasal alanda bir değişme olacak ve eskisine göre yeni olgular, kurumlar vücut bulacaktır. Kısaca siyasal-toplumsal değişim, siyasal yapıda (kurumlar ve kurumlar arası ilişkilerde) ve siyasal kültürde meydana gelen değişim olarak tanımlanabilmektedir.

Kültürel değişimin etkenleri birçok boyutuyla açılacak olsa da genel olarak, “kültürel yayılma” ve “kültürel yöneşme” açıklayıcı olarak ele alınmaktadır. Kültürel yayılma, bir kültürün öğelerinin diğer bir kültüre iletilmesidir. Kültürel yöneşme ise iki ya da daha çok kültürün birbirleriyle ilişkisi sonucunda yeni ve farklı bir kültürün ortaya çıkmasıdır.¹¹⁸

İnsanlık tarihi boyunca, saf olarak kalabilmiş bir kültürden söz etmek olanak dışıdır; zira nihayetinde bu düşünceden toplumların değişmediği gibi bir sonuca varılmaktadır. Oysa toplumsal yapı durağan bir varlık olarak değerlendirilmemelidir. Aksine, sürekli olarak yenilenen ve yapılaşan toplumsal yapı, kendi bünyesinde bulunan öğeler tarafından değişime zorlanmaktadır. Bu öğeler ise genellikle iktisadî

¹¹⁶ y.a.g.e., s.24.

¹¹⁷ Tolan, 1993, s.276.

¹¹⁸ Fichter, a.g.e., s.139.

yaşamdaki gelişmelerin, teknolojideki ilerlemelerin ve nüfus hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.¹¹⁹

Değişimin nedenine ilişkin bir derleme M. Ginsber tarafından yapılmıştır.¹²⁰

- Bireylerin bilinçli istek ve karaları.
- Değişen koşullardan etkilenen bireysel eylemler.
- Yapısal değişimler ve baskılar.
- Dışsal etkiler (kültürel ilişki, fetih).
- Seçkin bireyler ve gruplar.
- Değişik kaynaklardan gelen öğelerin bir noktada birleşmesi (devrim).
- Rastlantısal oluşumlar.
- Toplumda ortak bir amacın ortaya çıkması.

Bu genel sınıflandırma açıktır ki birçok açıdan sorunlar yaratmaktadır. Birey ve toplumsal güçlerin ağırlıkları, liderlerin durumu, maddî etkenler ile maddî olmayan etkenlerin etkisi gibi unsurlar neredeyse kuramlar açısından bir sıfır noktası olmaktadır. Toplum bilimci için bu noktada temel bir tercihin söz konusu olması gerekmektedir.

Toplum bilim literatüründe, toplumsal-kültürel değişim ile ilgili iki önemli duruş belirlemektedir. Bu da değişimin kökenine ilişkin, giriş paragrafında da değinilen maddî öğeler ile maddî olmayan öğeler olmaktadır. Sırasıyla Marks'ın ve Weber'in temsil ettiği bu iki duruş, aslına bakılırsa bir yöntem ve tercih sorunudur; zira her iki kuram da belli oranlarda birbirlerinin alanına girmektedir.

Marksist anlayışın, toplumu, onun oluşmasını ve değişmesini üretim ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkan, altyapı ve üst yapı arasındaki ilişkilerin yarattığı kısıtlar çerçevesinde ele aldığı daha önce belirtilmiştir. Weberyen anlayış ise kültürel değişimi, inançların toplumsal yaşam üzerindeki etkisini ön plana çıkararak; ancak

¹¹⁹ Tolan, 1993, s.227-278.

¹²⁰ Bottamore, a.g.e., s.330-332.

diğer alanlara da atıfta bulunarak açıklamaktadır.¹²¹ Karizma, rutinleşme ve yaşam küreleri arasındaki farkla açıklamaya çalıştığı kültürel değişme anlayışı, son kertede düşünceyi (inanç, ideoloji, kuram) motor güç olarak kabul ediyor gibi gözükmektedir.

Weber'e göre, toplum içindeki inanç sistemleri, devrimci güç olan karizmatik hamleler yoluyla doğmaktadır. Karizmanın toplumsal değişim bağlamındaki önemi, dünya görüşlerinin kökenini oluşturmasından değil, bizzat özgün içeriklerinden kaynaklanır. Bu özellik karizmanın, o düşünceye inanalar grubuna aktarılması anlamına gelen rutinleşme için de geçerlidir. Rutinleşmedeki en önemli nokta, söz konusu düşünceyi kabul edenlerin çıkarlarıyla inanç sistemini bağdaştırmasıdır. Yaşam küreleri arasındaki fark ise değişimi açıklayan üçüncü öğedir. İktisadî, toplumsal, dinsel, siyasal, vb. sınıflayabileceğimiz alanlar yaşam kürelerini oluşturmaktadır. Bunlar arasındaki farklılaşma değişimi zorunlu kılmaktadır. Yaşam küreleri arasındaki uyum sistemin devamına olanak verirken; çatışma değişimi körüklemektedir. Modern dünya, yaşam küreleri arasındaki farkların iyice açıldığı, iktisadî ve siyasal kürenin giderek başat duruma geldiği zaman dilimidir.¹²² Bu dönemdeki değişimin; yani, karizmanın ortaya çıkışının, rutinleşmesinin ve yeniden yaşam kürelerinin uyuşmasının temel kısıtları bunlar olmaktadır.

Toplumsal değişim şu dört olgudan birine göre ortaya çıkar: Modernizasyon, kültürel yayılım, toplumsal sistemin içinden kaynaklanan değişim ve kültürel gecikme.¹²³

W. F. Ogburn, "kültürel gecikme" kavramıyla, bir kültür içindeki uyarlanmalar arasındaki farklılığı ortaya koymaya çalışmıştır. Örneğin, teknolojik değişimdeki hız ile diğer alanlardaki değişim hızının orantısızlığı gibi, toplum içinde her alanın aynı hızda değişmediği söylenmektedir.¹²⁴ Toplum içindeki her kurum değişimi aynı hızda yaşamamaktadır. Bundan dolayı da toplum içindeki kurumların, gidilen

¹²¹ Schroeder, a.g.e., s.201-214.

¹²² Schroeder, a.g.e., s.205-211.

¹²³ Mehran Kamrava, *Politics & Society in the Developing World*, Routledge Yayınevi, Florence, 1999, s.99.

¹²⁴ Fichter, a.g.e., s.140. Bkz. Bottomore, a.g.e., s.330.

yöndeki evrilme hızları birbirini tutmamaktadır. Bu da yeni çatışmaların ve yeni krizlerin çıkmasına neden olmakta ve değişimin yönünü dahi değiştirecek bir etki yaratmaktadır. Değişim, ilerleme ve gelişme kavramları arasındaki felsefî farklılığa değinilmeyecektir; ancak daha önce birkaç kez belirtildiği gibi saf Batı merkezli bir bakış açısıyla yapılan çalışmalarda, her toplumu Batı'ya göre konumlandırma, değişimi açıklamaya çalışan kuramlara da sinmiştir. Bu bağlamda kuramlar içindeki birçok kavramlaştırma bu ön kabul çerçevesinde oluşa gelmiştir. Bununla beraber, insanlığı birbirinden kopuk bir biçimde algılamaya da olanak yoktur. Dünyaya belli bir dönem egemen olan anlayışları, belli oranda mihenk noktası kabul etmek gerekmektedir. Aksi durumda açıklama evrenimiz oldukça ayrıntılı; fakat bütünden kopuk kalacaktır.

Toplumsal değişim konusunda, toplum bilimciler arasında ciddi çatışmalar vardır. Özellikle değişimin nedenleri, hızı ve yönü üzerinde farklı açıklama yolları ortaya konmuştur.¹²⁵ Bunlar arasındaki belirleyici fark kullandıkları yöntemle ilişkin olmaktadır. Daha genel ve evrensel açıklamalar yapmak isteyen yaklaşımlar varsayımlarını daha çok tarihsel yolla yaparken, belli toplumu inceleme alanı olarak seçenlerin ampirik yöntemlere başvurmaları kolaylaşmaktadır. Kişi üzerinde çalışanlar ise diğerlerine göre deneye çok daha fazla yer verebilecektir. Yine de tarih, toplumsal değişimi açıklarken belirleyici yerini korurken, modellere de tarihsellik içinden belli olguları önemseme olanağını tanımaktadır. Böylelikle toplum bilimci kullandığı model çerçevesinde, topluma belli noktaları öne çıkararak bakmaktadır.

¹²⁵ Tüm insanlık tarihini kapsayan organizmacı, evrimci ve diyalektik modeller; toplumu, değişimin birimi olarak gören yapısal-işlevselci ve çatışma modelleri; toplumsal değişimi grupsal ve psikolojik öğelere bağlayan etkileşimci modeller; değişimin topluma nasıl yayıldığını ve insanlığı nasıl etkilediğini açıklamaya çalışan kültürcüler olarak bu temel açıklama yollarını sınıflandırabiliriz Kongar, 1995, s.58. Bir başka sınıflandırmayla bunları doğrusal ve devresel olarak da ayırabiliriz. Doğrusal modeller içinde A. Comte'un insanlığın üç aşamalı entelektüel değişimi modeli; H. Spencer'in toplumun, belirsiz bir istikrarsız homojenlikten, belirli bir istikrarlı heterojenliğe hareket ettiğini savlayan evrensel modeli; L.T. Hobhouse'un daha çok tarihsel ve antropolojik verilerle kurduğu insanlığın beş aşamalı insanlığını entelektüel tarihi modeli ve Marks'ın üretici güçler (teknoloji) ve sınıflar üzerine kurduğu modeli örnek olarak verilebilir. Devresel modellere de Pareto'nun insancıl ve hırçın yönetim ayrımı modeli; P. Sorokin'in ideasal, idealist ve duyarlı kültür modeli, A. Toynbee'nin uygarlıkların büyümesine, durağanlaşmasına ve gerilemesine dayanan modelleri örnek verilebilir. Bottomore, a.g.e., s.323-328.

İKİNCİ BÖLÜM

SIYASAL KÜLTÜR VE KRİZİN ETKİLEŞİM ALANI İÇİN BİR MODEL

I. MODERNLEŞME, BATILILAŞMA VE KÜLTÜREL DEĞİŞİM

Modernleşme üzerine analitik, övücü, eleştirel birçok görüşe kolayca ulaşabilmek mümkündür. Konu doğrudan modernitenin ve onun ortaya çıkardığı devletin felsefi ve tarihsel tahlili olmadığından, konu içindeki açıklamalara yardımcı olacak kısa bir çerçeve çizmekle yetinilecektir. Ayrıca Batı'nın tarihsel gelişimi ve toplumsal evrimi içinde doğmuş; ama tüm dünyayı sarmış olan modernitenin, bu yayılışı ve egemen paradigma oluşundan birçok ülkeyi ve toplumu etkileyişini Batılılaşma olarak açıklanmaya çalışılacaktır. Söz konusu bu gelişmelerin bir kültürel değişime tekâbül ettiği de modernleşme ve batılılaşma olguları açıklanırken ortaya konacaktır.

A. Modernleşme ve Modern Devlet

Modernlik terimi Roma'dan günümüze dek çeşitli anlamlarda kullanıla gelmiştir.¹ Günümüzde modernlik; ilk anlamına bağlı olarak, içinde bulunulan çağa ait, bu çağda ortaya çıkmış; eski olandan yeni olana geçişi belirtmek amacıyla; kendini “eski” ile kıyaslayan ve kendinin “yeni” olduğunu vurgulayan bir dönemi anlatmaktadır.²

Abel Jeaniere'in, modernliği dört ana eksen üzerinden açıklamasından yola çıkılarak³ şöyle bir şemalaştırma yapılabilir:

¹ İlk kez M.S. 5. Yüzyılın sonuna doğru Roma İmparatorluğu'nun putperest dönemi ile Hristiyan dönemini ayırmak için kullanılmıştır Muharrem Sevil, **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.15.

² Jürgen. Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, (Çev. G. Naliş), **Postmodernizm**, (Der. N. Zeka), Kıyı Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.30-32. Immanuel Wallerstein, “Hangi Modernliğin Sonu”, (Çev. M. Özel), **Kayıtlar Dergisi**, Sayı:41-42, Mart-Nisan 1994, s.54.

³ Abel Jeanniere, “Modernite Nedir?”, (Çev. N. Küçük), **Modernite Versus Postmodernite**, (Der. M. Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1993, s.15-25.

Tablo-5: Moderniteye Geçiş Alanları

	Bilimsel Devrim	Siyasal Devrim	Kültürel Devrim	İktisadî Devrim
Değer	Pozitivizm	Ulus	Laiklik	Sanayileşme
Farklılık	Doğaya egemenlik	Meşruiyet kaynağı halk	Özerk insan	Makineleşme

Modernlik akılcı, bilimsel, teknolojik ve yönetsel etkinliğin ürünlerinin yaygınlaşmasıyla yaşam bulmaktadır. Bundan dolayı da modernlik, toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin (siyaset, iktisat, aile yaşamı, din ve sanat) giderek farklılaşması sonucunu doğurmaktadır.⁴

Weber de modern kapitalizmin yükselişini, kişisel olmayan tahakküm ilişkilerinin büyümesi ve bilim tarafından dünyanın büyüünün bozulmasıyla açıklamaktadır. Bu süreç içinde, onun yaşam küreleri adını verdiği alanlar birbirinden giderek ayrılmaktadır. Büyünün bozulması, siyasal alanın hesaplanabilirliğine ve akılcı denetime tâbi tutulması anlamına gelmektedir. Siyasal alan için geçerli olan iktisadî alan için de geçerlidir. Bürokratikleşme yoluyla, katı bir kurumsallık içindeki örgütlerin kurulması ve görevlerin uzmanlaşması, iktidarı teknik uzmanlarla buluşturmaktadır.⁵

Modern toplumu, yalnızca teknolojinin ve bilimin gelişmişliğine göre tanımlamak hatalıdır; çünkü onun en önemli özelliği kamusal ve özel yaşamı birbirinden ayırmasıdır. Burada yatan temel felsefe ise akılcılıktır; akılcı bir topluma geçişin özlemidir.⁶

Aydınlanma düşüncesini kendinden öncekilerden ayıran özellik, akla uygun olarak yürütülen yaşamı -bu yaşam birkaç kişinin yaşam alanıdır- tüm topluma yayma istemidir.⁷ Tüm devrimcilerin amaçladığı, bilimsel olduğundan dolayı mutlak bir nitelik taşıyan, keyfiliğe, bağımlılığa ve gerici anlayışlara karşı toplumun

⁴ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, (Çev. H. Tufan), Yapı Kredi Yayınları, 2002, İstanbul, s.23.

⁵ Schroeder, a.g.e., s.163-168.

⁶ Entelektüel etkinliğin siyasal propaganda ve dinsel inançlardan korunması; yasaların tarafsızlığının kişileri torpile, adam kayırmaya, particiliğe ve yolsuzluğa karşı koruması, kamu ve özel yönetimlerin kişisel iktidarlardan arındırılması gibi toplumun aklın kabul ettiği bir çizgide olmasını arzular Touraine, a.g.e., s.24.

saydamlığını korumaya çalışan bir iktidar kurmaktır.⁸ Bu süreç Weber'e göre toplumsal yaşamın rutinleşmesidir. Böyle bir kişisellikten arınma süreci, ancak güçlü bir lider aracılığıyla ortaya konan düşünsel boyutla başarılabilmekte ve hatta dengelenebilmektedir.⁹

Toplumsal alanda önemli bir özellik de akıl tarafından yönetilen dünyanın olumlu bir imgeye dönüşmesidir; çünkü kurtarıcı ve özgürleştirici modernlik imgesi yeterli değildir. İşte bu noktada zevk ve hazzın da en iyiye yöneleceği inancı pekişmektedir. J. Ehrard'ın *"Matematikçinin aklının, fiziksel doğanın yasalarıyla uyum göstermesi gibi; zevk sahibi kişi de kendiliğinden mutlak güzelin doğrusuna kavuşacaktır..."* ifadesi bunu anlatmaktadır. Lock ile ilk kez ifade bulan bu anlayış, insanı, ruhu ve bedenini ayırmadan birlikte ele alır; ikisini de belirleyen doğanın yasalarıdır ve onlara uymak insana mutluluk (yarar) getirir. Bu "araçsal akıl" ile doğanın birleşmesine tekâbül etmektedir. Böylelikle akıl ve zevk birbiriyle uyumlaşacaktır, insan ve dünya birleşecektir.¹⁰ Bu ise daha önceleri dinle açıklanan toplumsal ilişkilerin, artık bilimin yardımıyla ortaya konacağı anlamına gelmektedir.¹¹ Modernlik düşüncesi, Tanrı'nın yerine bilimi koymuş; dinsel inançları özel yaşam bünyesinde kabul etmiştir.¹²

Modernleşmenin bir diğer ayağı da iktisadî yapıdır. Kapitalizm, modernliğin tikel bir türüdür. Bu türün başlıca özelliği ise hem iktisadî akılcılığın hizmetine sunulan araçların büyük ölçüde yoğunlaşması hem de geleneksel toplumsal ve kültürel aidiyetlere, anlık gereksinimlere olana düşkünlükle, tembellikle ve akıl dışılıkla özdeşleştirilen tüm toplumsal kesimlerin üzerine uygulanan güçlü bir baskıdır.¹³ Wallerstein ise modernliğin bir yönünü kapitalizmin motorundan çok sonucu olarak görmektedir, bu yön her an eskiyecek olan yöndür. Diğer taraftan

⁷ Touraine, a.g.e., s.25-26.

⁸ Touraine, a.g.e., s.26.

⁹ Schroeder, a.g.e., s. 169-171.

¹⁰ Touraine, a.g.e., s.27-28.

¹¹ Schroeder, a.g.e., s.179-180.

¹² Touraine, a.g.e., s.24.

¹³ Touraine a.g.e., s.39-43.

modernizmin özgürleştirici ve iktidara kafa tutucu eleştirel/muhalif yönü vardır ki bu asla eskimeyecektir.¹⁴

Modernitenin iktisadî arka planı ile ilgili daha açıklayıcı olan kavram, feodalitedir. Feodalite, yalnızca iktisadî bir alanla sınırlı olmayıp, feodalitenin toplumsal ve siyasal boyutu da vardır. Batı Roma'nın yıkılışından sonra, ortaya çıkan feodal bağ, sözleşmeye dayalı ve tamamen kişiseldir. Lonca (guild) adı verilen meslek örgütleri içinde örgütlenen meslek erbabı yemin ederek, sözleşme ile bağlanmaktadır. Avrupa'daki merkezi devletten iyice kopan ve senyörlerine bağlı feodal oluşumlar XI. Yüzyıldan itibaren hem iktisadî yaşama ağırlıklarını koymuşlar hem de laikleşmeye başlamışlardır. İktisadî alan XII. Yüzyıldan itibaren ise toplumsal alanın önüne geçmiştir. Loncalar kentleri ele geçirmiş ve kentsel özgürlük doğrultusunda siyasalarını sürdürmüştür.¹⁵

İşte bu noktada feodal ilişkilerin, koşullar değiştiğinde nasıl modern zamanların insanını yarattığını gözlemlenmektedir. Ancak burada vurgulanması gereken bir nokta da kapitalist ilişkilerle, lonca içi ilişkileri birbirinin devamı olarak görmemektir. Rekabete kapalı ve lonca işi yoğun denetime tâbi sistem, kapitalist tüccarların denetimine girmek istememektedir. Bunun sonucunda da piyasa üzerindeki denetimini yoğunlaştıran lonca örgütleri bir iç çatışmaya düşmüş, işçi çalıştıran ustalar ile sadece emek sahibi kalfalar arasında bir çatışma doğmuştur. Bu ise Avrupa'daki ilk kent isyanlarına değin uzanan bir süreci başlatmıştır.¹⁶ Bu noktada üzerinde durulması gereken bir statü de serfliklerdir. Kırsal alandaki doğrudan üretici olan serfler, senyörlere bağlıdırlar. Kentler ise görece daha özgür olduğundan serfler, çırak olarak kentlere gelmektedirler. Bir başka ifadeyle özgürleşmektedirler. Bunun yanında “soyluluk” kurumu da önemlidir; çünkü Avrupa'da soylu demek, özgür demektir, özgür demek ise servet ve kimliğini devlete borçlu olmamaktır.¹⁷

¹⁴ Wallerstein, a.g.e., s.33-54.

¹⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, İmge Yayınları, Ankara, 2001, s.17-21. Murat Sarıca, *Siyasî Düşünce Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996, s.36-40.

¹⁶ y.a.g.e., s. 21-22.

¹⁷ Kılıçbay, a.g.e., s.22-23.

Bir başka ifadeyle, Batı'nın imgeleminde soylu olmak, aynı zamanda özgür olmak yani devletin dışında yer almak demektir. Kısaca açıklamaya çalışıldığı gibi, bu yapı üzerine inşa olunan kapitalizm, modernite denilen olguyu doğurmuştur. Zamanla feodalitenin dinsel, yönetsel ve iktisadî merkezleri, piyasa için mal üretiminin ve ticaretin gelişmesi ile güçlerini yitirmişlerdir. Burjuva kentlerde nüvesini oluşturmakta; ama toprak sahibi olmadığından devlet karşısında özerk olamamakta; buna karşın feodalitenin denetimindeki kentlerde meta üretimini yayarak sızmaktadır.¹⁸ Bu noktada kamusal alanın genişliğini dikkatten kaçırmamak gerekir. Toplumdaki bireylerin ortak alanı anlamındaki kamusal alan da böylelikle genişlemektedir.

Bu noktada burjuva sınıfı tarih sahnesine çıkmaktadır. Coğrafi keşiflerle sağlanan birikim, düşünsel ve bilimsel gelişmelerin finansmanını sağlamış, bunun sonucunda ortaya çıkan sanayi devriminin sahibi olan burjuvazi, kendi iktisadî düzenin sağlayacak bir siyasal organizasyona gitmiştir. Bu iklim içinde modernite, toplumsal kültürel değişimin adı olmakta; onun değerleri, onun kurumları, onun bakış açıları tüm dünyaya egemen olmaktadır. Tarihte hiçbir uygarlık bu denli kapsayıcı ve kendi dışına taşıcı olmamıştır. Burjuva sınıfı, yukarıda koşullarını saydığım kriz ortamını yeni bir istikrara kavuşturan sınıf olmuştur.

Toplumsal ve siyasal mücadelenin arenası olan kamusal yaşamın doğasının krizli olduğunu, hatta varoluşunun krizle olanaklı olduğunu söylenmektedir. Kapitalizm ile birlikte semirilen burjuva sınıfının ortaya çıkmasıyla, kamusal yaşam daha da krizlere yatkın olmuştur.¹⁹ Avrupa'da kamusal yaşam, burjuvanın denetimine geçme sürecinde, uzunca dönem (XIX. Yüzyıla dek) soylu sınıfın zevk ve beğenilerinin taklidine yönelik olmuştur. Burjuva, kendi kültürünü yaratırken uzun süre, o gün için muhafazâkar duruma gelmiş saray kültürünü örnek almıştır. Bu ise Öğün'e göre medenileşme (modernizm) ve özgürlük arasındaki sürekli gerilime

¹⁸ Sarıca, a.g.e., s.40.

¹⁹ Süleyman Seyfi Öğün, "Kamusal Hayatın Kökleri Üzerine", *Doğu-Batı Dergisi*, Yıl:2, Sayı:5, Kasım-Aralık-Ocak 1998-9, s.49.

tekâbül etmektedir. Modernleşme yönüyle, öncekine göre çok daha baskıcı ve derinlemesine topluma sirayet eden bir süreçle karşılaşmaktadır.²⁰

Bu süreç, siyaset küresini olabildiğince genişletmiştir; zira burjuva iktidara sahip olabilmek için o güne dek siyasetin dar kapsamını olabildiğince genişletmiştir. Devlet de bu süreçte çeşitli toplumsal kesimlerle ilişkiye girmiştir. Modernleşmenin en önemli sonuçlarından biri olan siyasal katılmanın gerçekleşmesi için siyasal kaynakların yeterli ölçüde, siyasal fırsat yapısının siyasal kaynakları kullanmaya uygun ve bireyin siyasal katılıma kendisini hazır kılan bir güdü içinde olması gerekmektedir. Modernleşen her ülkede siyasal sistem farklılaşma, bütünleşme ve merkezileşme olarak belirmektedir. Modernleşme hangi alanda başlarsa başlasın, sonuçta mutlaka siyasal sistemi etkileyecek ve onda bir değişime neden olacaktır.²¹

Batılı toplumların gelişim düzeneği genellikle “modern” ve “geleneksel” olarak adlandırılan iki toplum tipinin karşılaştırılmasıyla açıklanır.²² Daha önce açıklamaya çalışıldığı gibi, siyasal değişim ve toplumsallaşma kuramları da bu temel sürecin doğruları etrafında anlam kazanmaktadır.

Modernliğin bir diğer önemli özelliği de iyilik ve kötülüğü toplum merkezli tanımlamasıdır. İyi olan topluma yararlı, kötü olan da topluma zararlı olandır. Rönesans ve onu izleyen yüzyıllarda, antikiteye hevesle başvurulması bundan dolayıdır; çünkü antik çağ yurttaşlık ahlakını harekete geçirmiş ve özgür sitede yurttaşın en yüce iyilik olduğunu kabul etmiştir.²³ İşte bu modern insandır. A. Inkeles, modern insanın özelliklerini şöyle sıralamıştır: Yeniliğe açıktır; özgür ve özerk olarak, sadece kendiyle ilgili değil, çevresiyle de ilgili kanıları vardır; planlama ve örgütlenmeye önem vermektedir; çevrenin egemenliğine gireceğine, çevreye egemen olmayı düşünmektedir; dünyayı öngörülebilir olarak algılamakta ve

²⁰ Ögün, a.g.e., s.51-52.

²¹ Siyasal kaynak, bireyin kendi dışındakileri etkilemek için kullandığı nesne ve öznelere; siyasal fırsat, siyasetin içinde yer alacakların kimler olduğu; siyasal güdü ise bireylerin siyasal yaşama katkıları konusunda bilişsel bir hazırlığa sahip olmalarıdır Ersin Kalaycıoğlu-Ali Y. Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s.3-5.

²² Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.39.

²³ Touraine, a.g.e., s.29-35.

çevresindeki kurum ve kişiler “yükümlülüklerini” layıkıyla yerine getirdiğinde öngörülerini gerçekleştirebilmektedir; bilim ve teknolojiye inanç duyar; geçmiş yerine bugün ve geleceğe yöneliktir; dağıtıcı adalete inanır yani soyluluğu reddetmektedir.²⁴

Bu noktada bazı yeni sorunlar belirlemektedir. Bireycilik bu süreç içinde ön plana çıkarken, Taylor’un ifadeleriyle bu, “anlam kaybı”, “amaçların zayıflaması” ve “özgürlük kaybı” olarak adlandırılabilir. Geleneksel yapının çözülmesi sonucunda insanın kişiliği daralır. Teknik ve kâr-zarar ekseninde kurulan yeni düzenin sonunda, kişi için tek amaç yalnızca kişisel yararadır. Modern insan kendi kaderi üzerindeki denetimini yitirdiği duygusuna kapılmaktadır.²⁵

Moderniteyi bu biçimde kısaca özetledikten sonra, modernitenin devletini ya da daha geniş bir yol tutarak siyasal kültürü tanımlanacaktır. Doğaldır ki modern siyasal kültür yukarıda belirtilen toplumsal ve iktisadi kıstaslar çerçevesinde belirlenecektir. Siyasal kültürü oluşturacak olan bilişsel, duygusal ve değerlendirici öğeler, yukarıda belirtilen toplumsal-ekonomik yapı içinde biçimlenecektir. Bir başka ifadeyle, maddî kültür öğelerinin ortaya çıkarttığı durum, siyasal kültürün biçimlenmesini sağlayacaktır. Kuşkusuz, maddî öğelerin bu biçimde bir hâl alması ya da dönüşümü bu biçimde gerçekleştirmeleri, Batı’nın özgül koşulları içinde gerçekleşmektedir. Batı’nın tarihsel ve kültürel kısıtları çerçevesinde böyle bir evrim yaşanmıştır.

Modernleşme, tarım toplumundan, sanayi toplumuna geçiş sürecidir. İktisadi yön ağır bassa da bu süreç toplumsal ve kültürel boyutları içerir.²⁶ Bunun siyasal alana yansımaları ise sosyo-ekonomik modernleşme ile siyasal katılımın birbirine koşut olarak gelişmesidir.²⁷

²⁴ Huntington ve Dominguez’in sözünü eserinde A. Inkeles’in bu değerlendirmesi yer almıştır. Köker, a.g.e., s.40-41.

²⁵ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994, s.93-95.

²⁶ Sevil, a.g.e., s.52.

²⁷ Samuel P. Huntington ve Jorge I. Dominguez, *Siyasi Gelişme*, (Çev. E. Özbudun), Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1985, s.43-49.

Modern devletin ortaya çıkışındaki önemli aşamalardan birisi, feodal sadakat bağlarının çözülerek, somut yani kurumlara yönelik bir itaat bağının yerleşmesiyle gerçekleşmiştir. Modern devletin kurulmasında kiliseye ve imparatorluklara karşı verilen mücadele belirleyici olmuştur.²⁸ Modern devlete giden süreçte Bodin, egemenlik kavramını mutlak bir güç olarak ortaya atmış²⁹ ve modern devletin hem kuramsal hem de pratik doğuşu yukarıda çizilen siyasal kültürel değerler etrafında gerçekleşmiştir. Bu süreç, egemenliği kullanacak kitleyi de belirlemiş ve ulus bu sürecin sonucunda tarih sahnesine çıkmıştır.

Fransız Devrimi'nden sonra ise baştaki evrenselci (içten dışa) ulus tanımlaması yerini, dıştan içe bir tanımlamaya bırakmıştır. Bir başka ifadeyle, kendini kendinden olmayana göre tanımlama, kendindeki değerleri benimseyen herkesi kendinden saymanın yerine geçmiştir.³⁰ Ulus, sınırları belli bir coğrafyada, ortak özellikler taşıyan bir kitleyi ifade etmektedir. Böylelikle, hem kendindeki birlikteliği sağlama çabası hem de dışa karşı farklılıkları ortaya koyma, uluslaşmanın koşulu olacaktır. Halkı ulus olarak görme ve bu anlayışı ona benimsetme (ulusçuluk) işi, bu çerçevede oluşan ulus-devletin olacaktır.³¹

XVII. Yüzyılda monarşik mutlakıyetçiliğe karşı mücadele çerçevesinde belirginleşen ulus kavramı, toplumsal farklılıklardan bir bütün oluşturma sürecidir. Makyavel'den Locke'a kadar, siyaset kuramcılarının çoğu, devletle toplumsal alanı bütünleştiren "egemen" bir ilke, toplumsal barışı sağlayan bir "iktidar" öngörmüşlerdir. Devletin bu özelliklerini ilk kez öne çıkaran, "egemen merkezî iktidar" anlamını devlete yükleyen Makyavel'dir. Ayrıca, Hobbes da devleti doğal çatışmayı barışa dönüştüren kurum olarak algılamış, Hegel de "siyasal toplum" olarak tanımladığı devlete bu görevi yüklemiştir. Ulus-devlet anlayışı bu düşünsel zemin üzerinde yaşam bulmuş; 1690 İngiliz Restorasyonu ile ortaya çıkmış, 1776

²⁸ Ozan Erözen, *Ulus-Devlet*, Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s.47.

²⁹ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayınları, İstanbul, 1995, s.122.

³⁰ Erözen, a.g.e., s.56-57.

³¹ y.a.g.e., s.60.

Amerikan ve 1789 Fransız Devrimleri ile güçlenmiştir. Feodalizmden koparak siyasal ve yönetsel merkezileşme ile ulus-devlet kurumsallaşmıştır.³²

Bu noktada ulusun, aslında tüm devirlerde var olduğu ve ulus-devleti öncüllediği tezi ile ulusun modern bir yapılanma olarak bizzat ulus-devlet tarafından yaratıldığı tezi vardır.³³ Ancak tartışmaya girmeden sadece, bu iki savı hatırlatmak yeterlidir

Ulus-devlete olan aidiyet yurttaşlık ile olur; yurttaşlık ise modern dönemin siyasal katılımı ortaya çıkarmasıyla tanımlanacaktır. Bazı yazarlarca antikiteye yapılan atıfla açıklanmaya çalışan sürecin temeli, siyasal alanın genişlemesi ve birçok yeni aktöre açılmasıdır. Ulusçuluğun doğması, yasalar önünde eşit insanlardan kurulu, serbest pazar ekonomisinin işleyebileceği döneme rastlamaktadır. Ulus bu yolla -kendini- devlete çevirmiş ya da çevrilmiştir.³⁴

Modern toplumun siyasal kimliği, daha önce belirttiğim bireyselleşme kavramına bağlı olarak; çoğulculuk, katılımcılık ve otoritenin akılcılaşması gibi öğeleri içermektedir. Bu ise Batı tipi liberal-demokrasileri siyasal gelişme ya da değişimin belirleyici ögesi durumuna getirmektedir.³⁵

Bir başka bakış açısına göre, aydınlanmanın maddeyi temel alan bu anlayışı, iki önemli zihniyetin güçlenmesine neden olmuştur: otoriterlik ve görelilik. Otoriterlik, çağlardan beri süregelen varlığıyla, siyasal alanda dinin ve ilahî iradenin kurumlarını ortan kaldırmıştır. Buna göre özgürlük, ancak dışımızdaki gerçekliğin bilgisine ulaşmakla olanaklı olacaktır. Bunun yanında, ikinci bir zihniyet de dışımızdaki bilginin mutlaklığına karşı, onu algılayışın farklılaşması anlamındaki

³² Bakır Çağlar, “Vakur Versa’nın Batı’da Egemenlik Kavramının Gelişimi Konulu Tebliğ Üzerine Yorum”, **I. Millî Egemenlik Sempozyumu**, TBMM Yayınları, Ankara, 1984, s.24-25.

³³ Bu tezler sırasıyla, “Ulusun Tarih Dışılığı” ile “Ulusun Modernliği” tezleridir. Ulusun tarih dışılığı tezi, ulusal bilincin eski çağlardan beri insan topluluklarında var olduğunu ve tarih boyunca değişmeksizin kaldığını varsayar. Ulusun modernliği tezi ise ulusal bilincin ve buna bağlı yapılanmanın modern çağlarda ortaya çıktığını ve daha önce mevcut olmadığını ileri sürer. Erözen, a.g.e., s.61-62.

³⁴ Sarıca, a.g.e., s. 120.

³⁵ Köker, a.g.e., s.47.

göreliliktir. Böylelikle, insanlar birbirinden bağımsız ve kendine yeterli bireyler olarak algılanmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda ise akılcılık, aklın evrenselliği, hesaplanabilirlik egemen değerler olmuştur.³⁶

Bu bağlamda, modernleşmeyi sadece “yeni bir çağa ait olmak” olarak göremeyiz; modernleşmeyi aynı zamanda, Batı gibi gelişme imgesine yaptığı atıfla okumak gerekmektedir.³⁷

B. Batı-Doğu Ayrımı ve Batı Dışındaki Modernleşme: Batılılaşma

Batıdaki modernlik düşüncesi, tamamen içselleştirilmiştir; zira süreci yaratan da yaşayan da Batı’dır. Doğu ve Batı ayrımı ilk kez, Roma İmparatorluğu zamanında ve Akdeniz kıstas alınarak yapılmıştır. Roma İmparatorluğu tüm Akdeniz’e egemendir; ancak bu sadece askerî boyuttadır. Kültürel olarak ise bugünkü Balkanlar’dan geçen çizginin doğusu Helen, batısı da Latin kültürünün egemen olduğu alanlar olarak gelişmiştir.³⁸

Doğu; Mezopotamya, Mısır ve Helen kültürlerini kapsar. Bugün Batı dediğimiz kültür ise bu uygarlık ayrımına sonradan eklemlenen, bundan dolayı da ona benzemekte geciken ve dolayısıyla da kendine özgü nitelikler taşıyan bir yapıdır. Bunun en temel kanıtı ise yukarıda Batı’nın özgüllüğünü vurgulamak için özelliklerini açıklanan feodalitedir.³⁹ Bu noktada Batı’nın uzunca süre kendi ile Helen uygarlığı arasında kurduğu tarihsel süreklilik tezi de sekteye uğramaktadır; çünkü bu mantıkla bakıldığında, Batı, eski Yunan düşüncesinden sıyrıldığı oranda özerkleşecektir.

Kılıçbay; İslamiyet, Hristiyanlık ve Museviliği Batılı sayan görüşleri eleştirerek, onları babaerkil olmaları ve eski Doğu geleneklerine dayanmaları

³⁶ Etyen Mahçupyan, *Türkiye’de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Patika, İstanbul, 1998, s.32-35.

³⁷ Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.45.

³⁸ Kılıçbay, a.g.e., s.45.

³⁹ Roma döneminde bu farklılık açığa çıkmış ve ülke Batı parçası ve Doğu parçası olarak ikiye ayrılmıştır. Kılıçbay, a.g.e., s.45.

dolayısıyla Doğulu saymaktadır. Batılı olmak, Aristocu mantığı terk eden, Doğu'dan kaynaklanan ve onu tıkanma noktasında tashih ederek gelişen bir süreci anlatmaktadır.⁴⁰

Batılılaşma ise Batı dünyasının hem teknolojik hem de iktisadî olarak diğer uygarlıklardan öne çıkması ve bunun Batı dışındakiler tarafından fark edilmesi sonrasında; gerek Batı'nın kendisinin etkisi gerekse Batı dışındaki ülkelerin kendi içinden gelen istemler doğrultusunda, Batı dışındaki toplumların, Batı'nın geçirdiği değişimi kendi bünyelerine aktarma ideolojileri olarak anlaşılmalıdır.

XIX. Yüzyılın katı gerekirciliği içinde modernleşme, her toplum için zorunlu aşamaları ifade eden, geriye çevrilemeyen, ilerlemeci bir süreç olarak kabul edilmiştir. Ancak burada, batı dışı toplumlar için bu süreci hızlandırıcı öge olarak aydınlardan söz etmek doğru olacaktır. Batı kendi iç dinamikleri ile modernleşmişken, onun dışında kalanlar, yani geleneksel toplum sınıfına girenler, daha kısa bir zaman dilimi içinde, kendiliğinden olmayan ve dış etkenlerin de etkisiyle modernleşmiştir.⁴¹ Modernleşme ideolojisi olarak adlandırılan ve değişim ortak paydası olarak sanayileşmeyi gören bu süreç J. Kautsky, S. N. Eisenstandt ve E. Shils tarafından şöyle betimlenmiştir:⁴²

- Batı dışındaki sanayileşme, kısa bir zaman dilimi içinde, bu toplumları söz konusu sürece sokan iç ve dış etkenlerin etkisiyle olmaktadır.
- Batı-dışı toplumlar Batı'ya göre durağan olduğundan bir dış müdahale gerekir.
- Gelenekselliği sürdüren kitleler çoğunlukta olduğundan, bu toplumlarda, yabancı aristokratik bir seçkinler zümresinin ve/veya Batılı kültürünün düşünsel araçlarıyla donanmış yerli bir aydın topluluğunun yol göstericiliğinde modernleşme süreci gerçekleşmektedir.

⁴⁰ Kılıçbay, a.g.e., s.47.

⁴¹ Köker, a.g.e., s.49-51.

⁴² y.a.g.e., s.50-51.

- İktisadî ve toplumsal düzeyleri Batı tipi bir demokrasi kurmaya elverişli olmayan bu toplumlar için tek-partiye dayalı baskı dönemleri gerekebilmektedir.

Siyasal katılımın geniş tabana yayılmasından önce, merkezi bir yapının oluşması ve siyasal istemin rolünün artması gerekmektedir. Bu süreç için itici bir güce gereksinim duyulmaktadır. Batılı olamayan toplumlarda, toplumun geneli gelenekseldir ve bu sürece destek vermeyecektir. Bundan dolayı topluma, yukarıda aydınlar olarak adlandırdığım, yol göstericilerin refakat etmesi gerekmektedir.⁴³ Bu yol gösterici aydınlar, devlet yoluyla topluma Batı modelini benimsetmeye ve onu meşru kılmaya çalışmaktadır.⁴⁴

Bu noktada otoriterlik ve totaliterlik tartışması gündeme gelmektedir. Bu rejimlerin demokratik olmadıkları kolayca söylenebilir; ama farklarını belirtmek ve çözümlemek pek kolay değildir. Bunun için ikisi arasındaki kuramsal farkların yanında, bu sistemlerin aracı olan tek-partinin hedeflerine bakmak gerekmektedir. Tek-partinin hedefi yeni bir insan ve yeni bir toplum yaratma bir başka ifadeyle köklü bir toplumsal değişim sağlamak ütopyasıysa bu rejimler totaliter; hedef kısmî bir değişim ve ideoloji ise demokrasi öncesi evrede bulunan bu rejimler otoriterdir.⁴⁵

Ancak modernleşmeyi Batı'nın zorunlu eşiti sayan görüşler zamanla eleştiriye uğramış, her toplumun kendi özgün koşullar içinde bir modernleşme çizgisine ulaşabileceği gündeme gelmiştir. Geleneksel-modern toplum ayrımı etrafında dönen bu açıklama evreni, Weberyen eleştiriye maruz kalmıştır. Buradan çıkan sonuç, *"...geleneksel toplum ile modern toplum kavramlarını tarihin başlangıç ve bitiş noktaları olarak varsaymak, toplumsal değişme sürecini ise geleneksellik ve modernlik öğelerinin her toplumsal yapının somut oluşumlar içinde karşılıklı ilişkileri çerçevesinde analiz etmek olmuştur..."* biçiminde özetlenebilmektedir.⁴⁶

⁴³ Sevil, a.g.e., s.65.

⁴⁴ Göle, a.g.e., s.66.

⁴⁵ Köker, a.g.e., s.53-54. Köker, K. Poper'in de ütopyacı düşünüş tarzının totaliterliğin kökenlerinden biri olduğunu söylediğini belirtmektedir.

⁴⁶ Köker, a.g.e., s.58.

Bu anlayış sonunda varılan kuramsal boyut, tüm toplumları gelenekselden moderne doğru akan bir geçiş aşamasında görmektedir. S. Huntington tarafından dile getirilen bu tez, L. Binder tarafından şöyle kurgulanmaktadır: *“Geçmiş, gelenektir; gelecek -tarihin sonu olmasına rağmen dünyanın içinde varolmayı sürdüreceği- modernliktir; bugün ise geçiştir. (...) Modernlik düşüncesi geleneksel uzaklaşmaya yol açan bir çekicilik olabilir ancak, modernlik geleceğin tarihsel değil, diyalektik karşıtı olarak işlev görmektedir. Geçiş olarak adlandırdığımız şey, düşünce olarak modernlik ile ampirik, tarihsel bir oluşum olarak geleneğin sentezidir...”*⁴⁷

1960’lı yıllardan sonra, klasik modernleşme kuramına getirilen eleştiriler, geleneksellik ve modernliği Weber’in ideal tipleri gibi bir algılama anlayışına yönelmiş, bugünü ise geleneksel toplumdan modern topluma giden bir süreç olarak algılamıştır. Bu durumda Batı dışı toplumların farkı, kendi özgüllükleri ile açıklanabilecektir. Bu açıklama biçimi içinde modernlik ve siyasal gelişme süreci gerilimli yanları da işin içine katılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Siyasal gelişme süreci; yapısal farklılaşma süreci, eşitliğin gerektirdikleri ve sistemin bütünleştirici isteklere yanıt verme kapasitesi arasındaki etkileşim olarak tanımlanmaktadır. Bu etkileşim gelişme sendromu olarak adlandırılmaktadır. Bir başka ifadeyle, siyasal gelişme, modernleşmenin gerektirdiği siyasal kurumların oluşum sürecidir ve önemli olan bunun, toplum içindeki siyasal güçler ile olan ilişkisidir. Siyasal gelişme modernleşme sürecinin bir parçasıdır; ama aynı zamanda ondan bağımsızdır.⁴⁸

Siyasal gelişme kavramı da içerdiği normatif boyut ile toplumları bir hiyerarşiye sokmakta, alt sırada olanlara bir hedef göstermektedir. Huntington ise “siyasal değişim” kavramıyla, hem gelişmeyi hem de bozulmayı içine alan daha geniş bir kavram önermektedir. Sarıbay da bu değişim kavramının, zorunlu olarak, dış etkilenmenin sonucunda olacağını vurgulamakta, bunun ise dünya konjonktürünün bir sonucu olduğunun dile getirmektedir.⁴⁹ Bir toplum eğer dünya ile

⁴⁷ y.a.g.e., s.59.

⁴⁸ y.a.g.e., s.60.

⁴⁹ Sarıbay, a.g.e., s.192-204.

temasta ise siyasal değişim kaçınılmazdır. Daha önce sözünü ettiğim, kültürel yayılma kavramını hatırlamakta yarar görölmektedir.

Bu noktada önemli bir katkı da B. Moore'dan gelmektedir. Modern sanayi toplumuna geçişin üç yolu bulunmaktadır: İngiltere, Fransa ve ABD'de kapitalizm ve liberalizm eksenindeki "demokratik yol"; Almanya ve Japonya'da görölen "tepeden inme" yol; Rusya ve Çin'deki "komünist" yol. Moore, yapısal-işlevselcilerin aksine, değişim sürecinde dengeye değil, devrimci ve tepkici özelliklere önem vermiş; yukarıda üç yoldan birine girişin toplumların kendi özgül koşulları içinde belirleneceğini vurgulamıştır. Ona göre, tarım toplumundan modern topluma geçişte, demokratiklik ya da demokrasiye yönelmede en önemli kıstas burjuvazinin varlığıdır.⁵⁰

Bu tartışmaların yine de Batı'yı bir mihenk noktası olarak görmek olduğunu söylenebilecektir. Bir alternatif geliştirmeseler de bu anlayışa da ciddi tepkiler bulunmaktadır. E. Said'in öncülüğünü yaptığı "oryantalizm" eleştirisi bunun en işlenmiş örneğidir. Batı denilen kültürel, siyasal ve iktisadî oluşumu, modern yapan özelliğın bilgi-güç ilişkisine dayanan bir yönetme mantığı olduğunu savunan görüşe göre, Batı'nın "öteki" toplumlar hakkında ürettiğı bilgiler, belli bir iktidar ve güç ilişkisini ifade ettiğı gibi, Batı'nın sahip olduğı güç de bilgi üretimini ifade etmektedir.⁵¹

Bu anlayış Batılı kuramcılarının hemen hemen hepsince içselleştirilmiştir. Compté'un, Marks'ın, Weber'in analizleri hep bu ilerlemeci mantığın eseridir. Oysa ki Batı'ya göre Doğı, sadece komşu değildir. Avrupa'nın en zengin, en eski sömürgelerinin mekânı, uygarlıkların ve dillerin kaynağı, kültürel rakibi, en önemli "öteki" imgesidir.⁵²

⁵⁰ Köker, a.g.e., 66-69.

⁵¹ Fuat Keyman, ve Diğerleri, "Giriş: Dünya Nasıl 'Dünya' Oldu?", **Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark**, (Der. F. Keyman, M. Mutman, M. Yeğernoğılu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.8.

⁵² Edward W. Said, "**Şarkiyatçılık**", (Çev. B. Ülner), Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s.11.

Geleneksel toplumdan modern topluma geçiş, tarihsel gelişmenin birbirini izleyen üretim biçimleri tarafından belirlenmesi, tarihin modern ve evrensel aklın çıkış süreci olarak görülmesi gibi kuramsal belirlemelerin hepsi modern Batı toplumunu tarihin sonu amacı yapan anlayışın yansımasıdır.⁵³ Son zamanlarda bu anlayış bazı yazarlara egemen olmuştur; buna S. Amin'in kapitalizmi eleştirirken değindikleri Batı paradigması örnek verilebilir. Önerilen ise, Batı'nın temsil ettiği söylenen evrensel aklın, kendinden menkullüğünün aşılaraq; global düzeyde toplumsal, iktisadî, ideolojik ve psikolojik ilişkiler çerçevesinde ele alınması; Batı uygarlığının kimlere ve nelere dayanılarak kurulduğunun belirlenmesi, yani Batı dışına olan bağımlılığının ortaya konması gerekmektedir.⁵⁴

Yukarıda sayılan birçok görüş, oryantalizm eleştirisi olmasa da oryantalist mantıktan kendilerini kurtarma eğilimindedir. Batı'nın bilimin kaynağı olmasından kaynaklanan değer yargısı üretme ve belirleyici olma hususundaki başatlığını sürdürmesi, bu eleştirilere yer vermek gerekliliğini doğurmuştur.

Batı dışındaki modernleşme hareketleri -demir perde ülkeleri dışında- toplum bilimcilerce çeşitli adlarla tanımlanmaktadır: Resmileşme (formalizm), modernizasyon, yapısal karmaşıklık ve en yaygın olarak Batılılaşma. Bu tür toplumsal değişme süreçlerinde, belli kesimler ait yapılar genel bir erozyona uğramıştır. Toplumsal yaşamda yükselme ve başarı olanakları herkese açılmaya başlamıştır. Kurumsallaşmış düzenlemeler artar; çünkü geleneksel uygulamalar yol gösterici olmaktan çıkmıştır. Ataerkil toplumlarda, esnek ve paternalistik bir kamusalılık vardır; bu düzen ise görevi kötüye kullanmayı doğurmaktadır. Batı dışındaki modernizasyon hareketlerinin resmî organizasyonları ve uygulamaları Batı'daki sürece benzerdir: refah ve fırsatlar, kişisel ve gayri resmî ilişkilerin yerini almıştır.⁵⁵

Modernleşme kuramlarına yöneltilen eleştiriler ve varılan sonuçları şöyle sıralanmaktadır:

⁵³ Keyman, Mutman ve Yeğen, a.g.e., s.12.

⁵⁴ y.a.g.e., s.16.

⁵⁵ Kamrava, a.g.e., s.96-97.

- Modernlik ve geleneksellik kavramları birbirlerini dışlayan, “ya o ya o” biçiminde algılanabilecek nitelikte değildir.
- Tarihin evrensel ve tüm toplumları kapsayacak bir yasası yoktur.
- Geleneksel bir takım öge ve kurumlar modernleşmeyi engelleyici bir etki yapabileceği gibi tersine, ona hızlandırıcı bir etki de yapabilir.

Tüm bu bilgilerin ışığında, Batı dışındaki toplumların modernleşme hareketlerini, kendi ifadeleriyle Batılılaşma hareketlerini değerlendirilecektir. Yukarıdaki anlatımlar sırasında zaten Batılılaşmanın ne olduğu konusunda kuramsal açıklamalar yapılmıştır. Şimdi ise Batılılaşma temelinde siyasal kültürün etkilenmesi ele alınacaktır; çünkü bugün birçok toplumda Batılılaşmanın bizzat kendisi toplumsal kriz olarak görülmektedir. Acaba krizi yaratan bir etken midir Batılılaşma, yoksa krizin çözümünde kullanılan bir yol mudur? Bu irdeleme Türkiye örneğinde üçüncü bölümde yapılacaktır.

II. SİYASAL KÜLTÜRÜN KRİZ ALANLARI

Siyasal kültürün kriz alanları iktisadî, siyasal ve toplumsal olarak üç başlık altında toplanacaktır. Buraya kadar yapılan anlatımlarda, siyasal kültür kavramının bu üç olguyla/alanla açıklanmasının daha kolay olduğu ortaya çıkmıştır. Karmaşık biçimdeki yapıları ve onların yapısal ve kurumsal değişim süreçlerini incelerken açıklamaları bu üç alana bölmek analitik incelemeleri kolaylaştırmaktadır.

Bu parçalı çözümlemeden sonra bütüne ulaşmak çok daha kolay olmaktadır. Böylelikle bütün çok daha rahat görülmekte ve anlaşılmaktadır. Siyasal kültür olgusunun krizle olan ilişkisini modelleştirmeye çalışırken böyle bir yol izlenecektir.

A. İktisadî Kriz/Etki

İktisadî kriz, kriz sözcüğünün tıp literatüründeki kullanımından sonra, en çok karşılaşılan kriz türüdür. Piyasadaki önemli dalgalanmaları kriz olarak sınıflandıran

iktisat bilimi açısından kriz, varolan iktisadî yapı içindeki işleyiş kurallarının sekteye uğraması anlamına gelmektedir. Normatif özelliği gereği koyduğu işleyiş kurallarına uyulmaması ya da koyulan kuralların işlememesi genellikle “kriz” olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde iktisadî krizler, siyasal ve toplumsal alandaki krizlerin doğrudan nedeni görülmektedir.

İktisadî alan, doğrudan siyasal kültürün bir ögesi olarak algılanmamaktadır; ancak her toplumun bir iktisadî yapısı vardır ve siyasal kültür, bu yapıdan etkilenmektedir. Bir başka ifade ile kültürün özellikle maddî ögeleri ile doğrudan ilişkilidir. Hatta iktisadî yapının, toplumdaki diğer tüm alanların belirleyicisi olduğu dahi söylenebilir. Toplumun kültürünün oluşmasında ve evrilmesinde, iktisadî yapının büyük rolü vardır. Toplumun yaşadığı iklim olarak vasıflandırılabilir. Bu iklimdeki değişiklik nasıl ki diğer alanları etkileyecekse; diğer alanlardaki değişiklikler de iklim üzerinde değişiklikler yapacaktır.

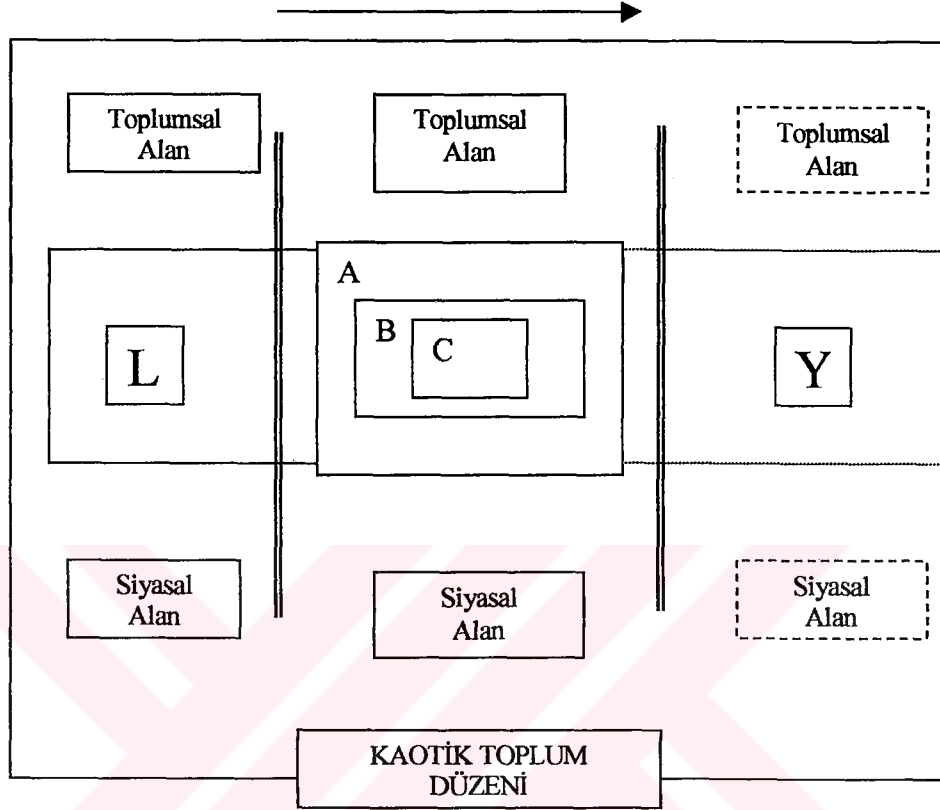
1998 yılındaki Asya krizi üzerine yapılan çalışmalarda görüleceği üzere, olaya iktisat merkezli yaklaşan yazarlar, Asya ülkelerinin özgün yapılarını krizin nedeni olarak görmekteirler. Örneğin, H. Chang, bu krizin nedenlerini, “ahbap çavuş kapitalizmi”, “devletin sanayi üzerindeki aşırı destekleyici siyaseti” ve “banka ve firmalara verilen garantiler” olarak üç başlık altına toplamıştır. Bunun nedeni ise Asya ülkelerinin ahlakî değerlerine bağlamaktadır.⁵⁶

Bu söylenenlerin ışığında, iktisadî krizin ortaya çıkabilmesi için, yani iktisadî sistemin bir krize girmesi için, özellikle siyasal ve toplumsal alanla aralarında belirgin bir farklılaşmanın olması gerekmektedir. Daha önce belirtildiği üzere, böylece kültür, bölüntülü bir yapı gösterecek ve giderek bu bölüntülülük toplumun diğer kurumlarına da sıçrayacaktır.

Bu noktada kriz, iktisat merkezli ele alınarak siyasal kültürle olan ilişkisi kurulmaya çalışılacaktır. Başlangıç olarak şöyle bir şekil açıklayıcı olacaktır:

⁵⁶ Ha-Joon Chang, “The Hazard of Moral Hazard”, *World Development*, Cilt.: 28, Sayı: 4, Nisan 2000, s.775-788.

Şekil-1: İktisadî Krizin Etki Alanı

Şekil-1'den anlaşılacağı üzere; iktisadî ve toplumsal alanlar, siyasal alanla etkileşim içindedir; zira her üç alan da toplumun kültürü anlamına gelecek toplumsal düzenin evreninde yer almaktadır. İktisadî alanın bu noktada etkisi, tüketim kalıplarından mülkiyet ilişkilerine, beğenilerden devletin yapısına kadar çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. İktisadî etkinin ana belirleyicisi ise bazı kuramcılara göre kültürün ana belirleyicisi olan üretim araçları ve bunun yarattığı toplumsal iş bölümünün türüdür. Bu noktada toplumun siyasal kültürü de onlarla uyumlu olmalıdır. Aksi durumda, uyumsuz alanda ortaya çıkabilecek bir kriz, tüm toplum düzenini bir krize sürükleyebilecektir.

A, B, C noktaları, sırasıyla iktisadî sistemi, sistem içindeki aşamaları/alt- alanları ve iktisadî mekanizmaları belirtmektedir. Bu alanların birinde çıkabilecek kriz, tüm alanı ve diğer alanları etkileyecek boyuta ulaşabilecektir. Ancak bu bir

zorunluluk değildir. Yapılan kriz tanımı gereği, bunun tam bir kriz sayılması zordur; çünkü kriz, önlenemez bir süreçtir. Bunun yanında farklı kriz tanımları gereği, ana krize neden olmayacak olan, zamanında müdahale edilerek önlenme olasılığı olan kriz tipi veya krizcik olarak görülebilir.

L alanı geçmiş dengeyi -toplum düzenini- gösterirken, Y alanı gelecek dengeyi göstermektedir. L, sınırları ve özellikleri belli, eski istikrarlı dönemi gösterirken, Y, özelliği ve sınırları belli olmayan, açıklama icabı oraya konan dönemi göstermektedir. Orta alan ise bugündür. Kalın çizgiler ise kriz alanlarını göstermektedir.

Toplumsal, siyasal ve iktisadî alanlar sağa doğru hareket göstereceklerdir; ama bu hiçbir zaman eş zamanlı olmayacaktır; zira böyle bir durum varolan krizin neredeyse hissedilmez olduğu durumdur. Bu alanlar arasındaki fark ne denli büyük olursa kriz, o denli şiddetli geçmekte ve dönüşümün ortaya çıkması olasılığı artmaktadır.

Yukarıdaki bakış açısında, başat nokta iktisadî alandır. Krizi doğuran odur, diğer alanlar ona göre kendini belirlemektedir. Bu alandaki kriz görüntüleri, münhasıran iktisadî olabileceği gibi; göç, gelir dağılımı, nüfus, işsizlik krizi gibi toplumsal alanla da ilişkili olabilecektir.

Unutulmaması gereken ise hiçbir iktisadî istikrar döneminin sonsuza dek süremeyeceğidir. Gerek dış iktisadî alemin etkileri gerekse iktisadî yapının kendi iç dinamikleri, iktisadî yapıyı zaman içinde istikrarsızlaştırabilecektir. Yukarıda açıklamaya çalıştığım gibi diğer alanlar da iktisadî yapının dengesini bozabilecek konumdadır.

Tüm açıklamalar ışığında iktisadî yapının ve krizlerin, siyasal kültürle ilişkisi şöyle maddeleştirilebilmektedir:

- İktisadî yapı nasıl ki siyasal düzenin önemli bir belirleyicisi ise onun krizleri de siyasal düzenin yeni biçiminde temel belirleyici olacaktır. İktisadî alan ile toplumsal alan arasındaki krizler, toplum düzeni içinde yer alan siyasal alanı da etkileyecektir.
- Üretim biçimleri, iş bölümü, mülkiyet ilişkisi, kamu-özel ayrımı, devletin iktisadî konumu iktisadî yapının siyasal kültür üzerindeki somut etki alanları olarak sayılmalıdır.
- Her iktisadî yapı doğası gereği krizlere eğilimlidir. İktisadî yapıdaki değişme, yeni dengeye yaklaşıp da diğer alanlar yaklaşmadığından, iktisadî alanda yeni sistem içi krizler görülebilir.
- Modernleşme ile birlikte siyasal alanın genişlemesi iktisadî krizleri çok daha hissedilir kılmıştır. Batı dışı toplumlar da bundan bir ölçüde etkilenmiştir. Modern yapı, kendi dışına taşıcı olduğundan krizlerini de kendi dışına taşıyabilmektedir. Siyasal kültürün diğer öğeleri de bu durumlardan fazlasıyla etkilenmektedir.
- Tarıma dayalı iktisadî yapının bir türü olan feodalitenin siyasal kültürü; hem bilişsel hem duygusal hem de değerlendirici açılardan çok zayıftır; yerel bağlar dışında bir aidiyet yoktur. Bu toplumun sanayiye geçiş aşamasında ise merkezi yapıya bağımlılık artmış, bilişsel ve duygusal boyutta “ideolojik” siyasal kültür egemen olmuştur. Sonrasında ise liberal demokrasiye dönüşüm yaşanmıştır. Bu ise katılımcı bir siyasal kültürün doğmasıyla gerçekleşmiştir. Bu kültürün bilişsel ve duygusal boyutu ise “sağlam” denilen türdendir.

B. Siyasal Kriz/Etki

Toplum içindeki siyasal iktidar ilişkilerinin temelinde egemenlik olgusu yatmaktadır. Son kararı veren, başka bir iktidara bağlı olmayan anlamına gelen bu öğe, devlet için egemenlik olarak adlandırılmıştır.⁵⁷ Toplum içindeki iktidar ilişkilerinin en tepesinde yer alan egemenlik olgusu, maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Maddî öğe emretme, para ve bütçe kudreti ve silah kullanma kapsar. Manevî öğe ise yukarıda sayılan maddî öğelerin kaynağını ifade eden

“meşruiyet”tir.⁵⁸ Daha önce de belirtildiği üzere, bir siyasal rejim ve o rejim içindeki hükümetin meşruluğu, doğrudan o ülkedeki yaygın olan inançlara bağlıdır. Yaygın inançlara ters bir iktidar sürekliliğini, ancak zorla koruyabilir.

Kültürün siyasal alanla olan ilişkisi açıklanırken, bu ilişki “inanç” temelinde kurulmuş ve ideolojilerin bu işlevi gördüğü dile getirilmiştir. İdeolojinin bireyin siyasal sistemle olan bağına kuran en önemli araç olduğu söylenmektedir. Bu sürecin tümüne siyasal toplumsallaşma süreci adı verilir. Siyasal toplumsallaşma da siyasal çevre ile bireyin arasında yaşam boyu süren dolaylı ve doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin siyasal sistemle ilgili görüş, davranış, tutum ve değerlerinin bilişsel, duygusal ve yargısal olmak üzere gelişmesi olarak, ilk bölümde tanımlanmıştır.

Devletin toplum içindeki egemen yapısının varlığı, devletin rejiminin diğer toplum düzeni alanlarıyla örtüşmesine bağlıdır. Bu ise kişilere, siyasal toplumsallaşmayı kazandıran araçların (aile, okul, çevre, kitle iletişim araçları) aynı yönde hareket etmesiyle olmaktadır. Eğer toplum düzeninin herhangi bir alanında kriz varsa, siyasal toplumsallaşmayı sağlayan herhangi bir araç bunu siyasal alana yansıtacaktır? Sonuçta siyasal rejim ya yapısal bir dönüşüme uğrayacak ya da sona erecektir. İşte bu bir kriz anıdır ve siyasal kültürün siyasal alandaki krizi olarak adlandırılabilir. Kriz, devletin yapısal dönüşümünde stratejik bir nokta olarak ortaya çıkmaktadır.

Devletin atalet içinde bulunma olasılığı, dönemselliğin dışındadır. Savaş, toplumsal ve siyasal yapının iç karışıklıklarla yıkılması ve iktisadî çöküşün devletin meşruiyeti ile varolan yapının sürmesini tehlikeye düşürmesi devletlerin her an karşılaşabilecekleri süreçleridir.⁵⁹ Bu süreçlerin dönemsel koşullardan kaynaklanabileceğini de hesaba katmak gerekmektedir. Yazarın burada dikkati çekmek istediği husus, herhangi bir dönemselliğin dışındaki sürekli bir kriz

⁵⁷ Çam, a.g.e., s.331-343.

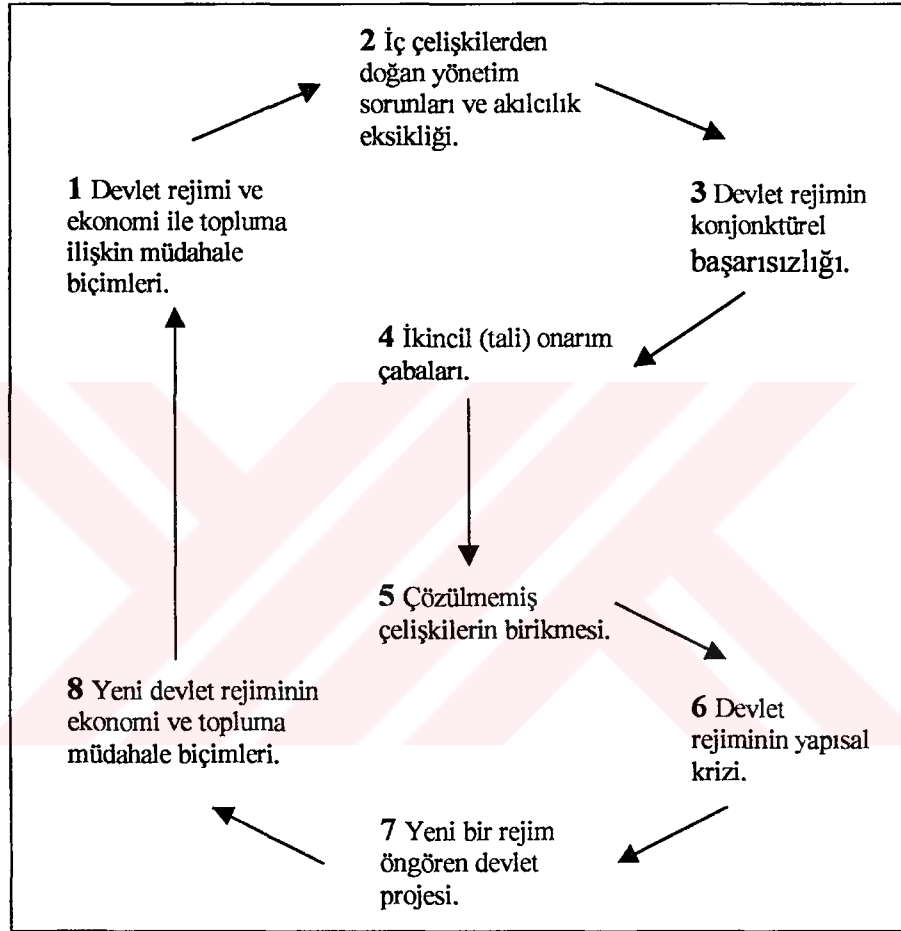
⁵⁸ TBMM ve Millî Egemenlik, (Haz. A. Mumcu), TBMM Yayınları, Ankara, 1987, s.12-13.

⁵⁹ Colin Hay, “Crisis and the Structural Transformation of the State: Interrogating the Process of Change”, *British Journal of Politics and International Relations*, Sayı: 1, No:3, Ekim 1999, s.322.

tehdidinin varlığıdır. Dönemsellik ve dönemsellik dışılık arasındaki ayrım biraz yapay durmaktadır.

Colin Hay da bu anlayışı devletin yani siyasal alanın yaşadığı krizi şöyle şemalaştırmıştır:

Şekil-2: Devletin Yapısal Dönüşümü

(Kaynak: C. Hay, a.g.e., s.330)

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere devletin kendi iç yapısında oluşan krizleri çözmedeki yetersizliği ve başarısızlığı, bunların birikerek yapısal bir krize dönüşmesine neden olmaktadır. Sistemin yeni müdahale araçları, yeni denge sürdükçe başarılı olacaktır. Ancak, bu denge de eskiyecek ve bu yeni müdahale biçimleri, bir başka yeni durum karşısında âtıl kalabilecektir.

Tüm bu anlatılanlar, siyasal kültürün siyasal alanının da ait olduğu toplumsal düzen gibi kaotik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu durumda bireyin sistemi algılayışı da sistemin işlemediğine yönelik olacaktır. Siyasal toplumsallaşma, bireye sistemle ilgili olumlu iletiler göndermeyecek ve birey bunu bir biçimde fark edecektir. Bu durum siyasal değişimin ve dönüşümün ortaya çıkmasını sağlayacak, bireysel düzlemde başlayan bu farkında oluş giderek yayılacaktır.

Yukarıdaki incelemede “dış etki” işin içine katılmamış, kriz yalnız devletin kendi iç çelişkileri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu şöyle bir varsayımdan kaynaklanmaktadır: Devlet sistemleri, dinamik ve durağan olarak ikiye ayrılmaktadır. Dinamik ve pro-aktif olarak sınıflandırılan devlet sistemleri kendi iç güçleriyle kendi dönüşümünü sağlamaktadır. Durağan olarak adlandırılanlar ise ilkinin tersine sistem bozulduğunda bir tepki verememektedir.⁶⁰ Bir başka anlatımla, yazar bunu sistem içi bir konu olarak görmektedir. Bu bağlamda yazarın değinmediği dış etki, devletin müdahale araçlarını etkisiz kılmasının nedeni olabilecektir. Kültür tanımını yaparken ve değişiminden söz ederken, dış etkenlere birçok kez değinilmiştir. Siyasal alana ilişkin dış etki, sistemi her an etkileyen bir unsurdur ve krizlerin oluşumunda önemli rol oynamaktadır.

C. Toplumsal Kriz/Etki

Toplumsal alan, sanki diğer tüm alanları kapsıyor gibi algılanabilir. Ancak buradaki anlamıyla toplumsal alan; toplumsal yapı, toplumsal gruplar ve bunların değişmesini kapsayan bir çerçeve içinde ele alınmalıdır. Bu toplumsallık tanımı içine, “kültürel” ve “sosyo-psikolojik” unsurlar ve onların krizleri girmektedir. Toplumsal alandan kastedilen budur.

Toplum bilim literatüründe, toplumsal-kültürel değişim ile ilgili iki önemli duruştan bahsedilmiştir. Marks’ın ve Weber’in temsil ettiği bu iki duruş, sırasıyla, iktisadî ve öğeler üzerinde durmaktadır. Toplumsal değişim, toplum yapısını oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bunları belirleyen kurumların değişmesi olarak

⁶⁰ Hay, a.g.e., s.320.

tanımlanmıştır. Bu noktada siyasal kültürün toplumsal alanla olan ilişkisini, daha çok sosyo-psikolojik tahlillerle ortaya koymak gerekecektir.

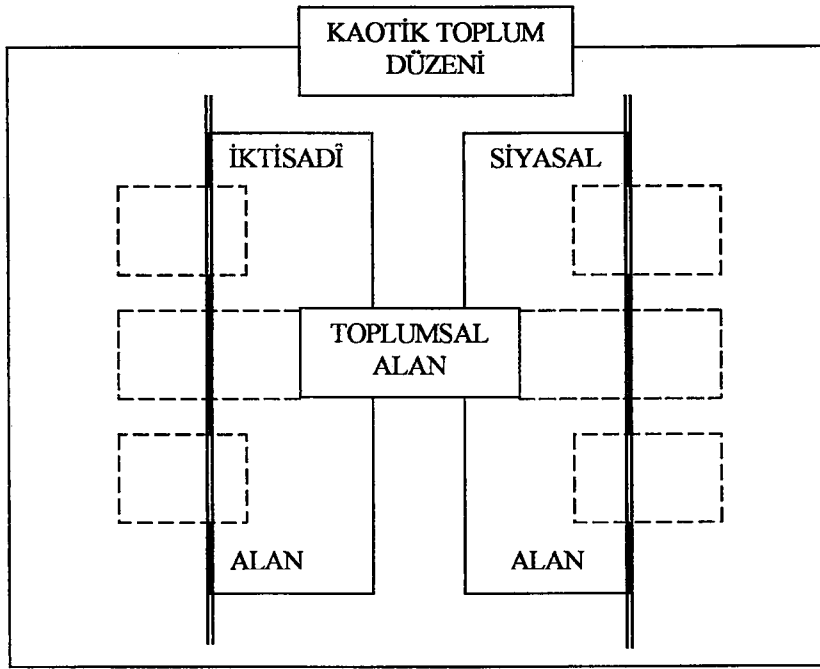
Weber'e göre, toplum içindeki inanç sistemleri, devrimci güç olan karizmatik hamleler yoluyla doğmakta; daha sonra ise bu değişimin öncüleri bu değişimi topluma yaymaktadırlar. Topluma aktarılan yeni değerler, sistemin rutinleşmesini sağlamaktadır. Yaşam küreleri arasındaki fark ise değişimi açıklayan üçüncü öğedir. Bunlar arasındaki farklılaşma değişimi zorunlu kılmaktadır. Yaşam küreleri arasındaki uyum sistemin devamına olanak verirken; çatışma, değişimi körüklemektedir.

Toplum bir organizasyon olarak algılanırsa, onun krizlerinden söz edilebilmesi olasıdır. Katılım, birliktelik, bütünleşme gibi alt-alanlardaki krizler, siyasal kültürün oluşmasından yakından ilişkilidir. Bunun yanında toplumsal alanla siyasal alanın kesiştiği noktada, kültür ve kimlik krizinden söz edebilmektedir. Modernleşme, toplumsallaşma gibi kriz alanları, kültür ve kimlik krizi içinde yer almaktadır. Ayrıca işsizlik, gelir dağılımı, göç gibi kriz alanları da toplumsal alanla iktisadî alanın kesişme noktasıdır. Belli bir noktada diğer alanları dengede tutmaya çalışan toplumsal alan, krizin kişisel düzeyde hissedildiği alandır.

Zaman içinde, toplumsal sistemin değişmesi olarak kısaca tanımlanabilecek toplumsal değişimin; genel olan, toplumun temelini oluşturan kültürel ve toplumsal yapının değişimi anlamıyla birlikte, daha özel olarak tutumların, toplumsal ve kültürel bakış açılarının, dünya görüşlerinin değişmesi anlamı da vardır. Anomi ve yabancılaşma kavramları ikinci anlam içine yerleştirilebilecektir. Toplumsal-kültürel ya da siyasal kültürel değişme olarak açıklanmaya çalışılan kavram ise ilk anlamla örtüşmektedir.

Toplumsal alanın, siyasal ve İktisadî alan üzerindeki etkisini şekil üzerinde aşağıdaki biçimde göstermek olanaklıdır:

Şekil-3: Toplumsal Alanın Etkisi

Toplum içindeki, yeni davranış örüntüleri, yeni gruplaşmalara neden olmaktadır. Eski normlarda bir çatışma meydana gelebilir. Buradaki değişim yalnız kişisel boyutta değildir. Toplumsal değişimin iki boyutunun birbiri ile geçişken bir ilişkisi vardır.⁶¹ Bu anlatıdan da anlaşılacağı üzere, toplumsal değişim sonucunda yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkmaktadır. Bu süreç toplumsal hareketlilik olarak adlandırılmaktadır. Modernleşme süreci içinde toplumsal değişimin temel körükleyicisi, toplum içindeki hareketlilik olmuştur. Toplumsal hareketliliğin artışı yalnız coğrafi olarak değil, ondan daha önemli olan toplumsal ve iktisadî olarak da açıklanmalıdır. Mehran Kamrava'ya göre bu sınıflar, diğer sınıflara göre görece daha iyi durumda olmalarına rağmen -hareketliliğe uğramış olanların eski konumlarında kalan sınıflar, değişimden çok daha fazla zarara gören sınıflar-, durumlarından hoşnut olmamaktadır. Bu yeni gruplar, yaşamlarını organize eden ortak çıkarları etrafında biçimlenmektedir.⁶²

Batı dışında modernleşmeyi yaşayan toplumlarda ise siyasal kurumlar ve roller belirsizdir. Bu ülkeler de yeni bir siyasal kültür oluşturmak, uluslaşmanın temel

⁶¹ Mehran Kamrava, *Politics & Society in the Developing World*, Routledge , Florence, 1999, s.95.

idealidir. Yeni siyasal meşruiyet, büyük ölçüde, siyasal kurum ve uygulamaların dayandığı, kültürel değerlerin toplum içindeki gücüne bağlıdır. Bundan dolayı da devletin kendi propagandasını yapması yaygındır.⁶³

Bu toplumlarda, seçkin siyasal kültürü ile kitle siyasal kültürü dikotomisi vardır. Bu iki kültür tipinin, popüler kültürden çok ayrı özellikleri bulunmaktadır. Daha önce Almond ve Powell'ın sınıflandırmasıyla yerel, uyruk ve katılımcı olarak üçe ayrılan siyasal kültür tiplerinin hepsi, Batı dışında modernleşme sürecini yaşayan ülkelerde bulunmaktadır.⁶⁴

İşte bu noktada toplum içindeki seçkinlerin konumu önem kazanmaktadır. Genellikle bu ülkelerde seçkinler, yeni siyasal kültürün oluşturulmasında öncü görevi görmüşlerdir. Uyruk veya katılımcı bir siyasal kültüre sahip oldukları savlanabilecek seçkinler, toplumsal hareketliliği, diğer yeni sınıflara göre çok daha çıkarlarına uygun yaşayacaklardır.

Bu toplumlarda siyasal kültürün toplumsal alanda krizle etkileşimi özellikle bu mecrada çok güçlü hissedilmektedir. Şekil-3'te gözüken toplumsal alanın, iktisadî ve siyasal alan arasındaki salınımı, çoğunlukla seçkinlerce belirlenmektedir. Toplumun geniş kesimlerini birçok açıdan karşılarına alan seçkinler, siyasal kültürün toplumsal alandaki en belirgin kriz alanıdır. Aslında bir krizi çözmek için sahnede olan seçkinler, bulundukları durumun paradoksallığından dolayı, kriz yaratan bir yapıya bürünmektedirler.

D. Siyasal Kültür ve Kriz Etkileşimi

Siyasal kültür kavramının açıklama alanını üçlü bir ayırımla oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylelikle siyasal kültürün oluşmasında ve değişmesinde etkili üç ana eksen ortaya konmuştur. Siyasal kültürün nesnel ve öznel yanlarını bu biçimde

⁶² Kamrava, a.g.e., 98.

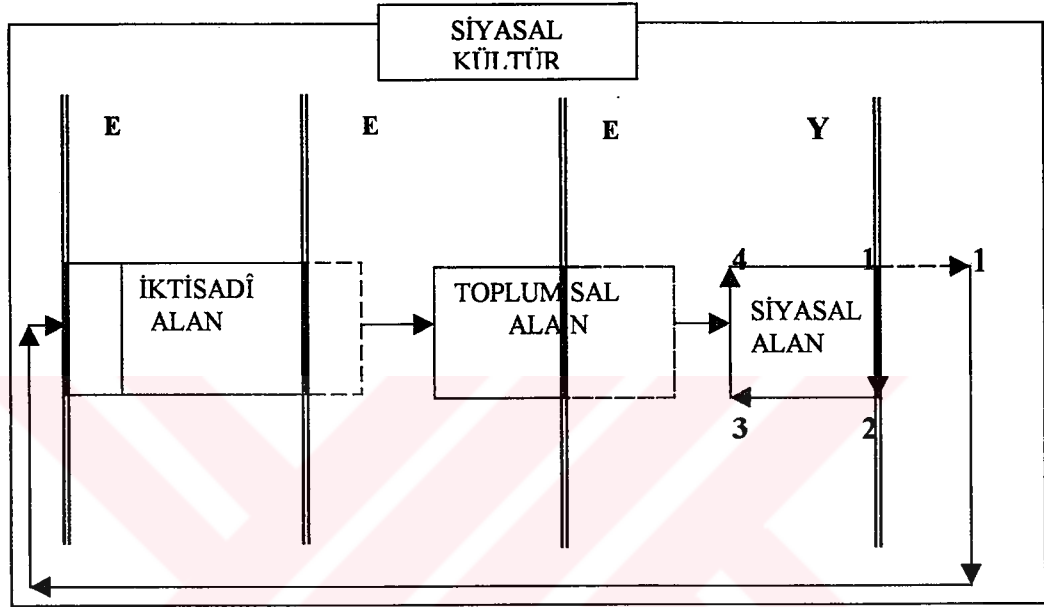
⁶³ y.a.g.e., s.122.

⁶⁴ y.a.g.e., s.124-126.

açıklamak, konunun ilerleyen bölümlerinde bulgusal siyasal kültür incelemelerinde kuramsal temel oluşturacaktır.

Son olarak tüm alanların, genel bir biçimde siyasal kültür üzerindeki etkilerini, yapılan açıklamalar ve çizilen şekilleri birleştirerek şöyle bir genel şekle ulaşılmıştır:

Şekil-4: Siyasal Kültür ve Kriz Etkileşimi

E: Eski denge / Y: Yeni denge

Şekil-4'ten de anlaşılacağı üzere iktisadî alanın eski (E) dengeden yeni dengeye (Y) doğru kaydığında, toplumsal alana etki yapmakta ve toplumsal alanda da denge değişikliği olmaktadır, toplumsal alanın araçlarıyla yapılan etki sonucu siyasal alan döngüsel kriz süreciyle yeni dengeye taşınmaktadır. Siyasal kültür ise bu üç sürecin birlikte etkileşimi sonucu etkilenmekte ya da değişmektedir. Bir başka anlatımla, kriz, siyasal kültürü yeni dengeye taşımaktadır. Bu taşıma işlevi ise iktisadî, toplumsal ve siyasal olmak üzere üç ana inceleme alanına indirgenebilmektedir.

Belirtilen etkilenme sıralaması değişebilecektir. İktisadî yapının başlatıcı olarak konumlandırılması, altyapısal etkenlerin toplum düzeni üzerindeki etkisinin diğer alanlara göre çok daha belirgin ve etkili olmasından kaynaklanmaktadır. Ama

aynı zamanda, şekilden de anlaşılacağı üzere yeni siyasal denge de iktisadî alan üzerinde itici olabilecektir. Toplumsal alanının siyasal alandan önce gelmesi, siyaset alanının değişime genellikle en son ayak uyduran alan olmasından kaynaklanmaktadır. Bu iki alan da koşullara göre yer değiştirebilecektir.

Üçüncü bölümde bu şablon, Türkiye'ye uyarlamaya çalışılacaktır. Yukarıdaki şekilde siyasal kültürün krizle olan etkileşim alanları, birer soyutlama biçimindedir. Ancak bu alanları açıklamaya çalışırken, belli noktaları ön plana çıkartarak, hangilerine öncelik verileceği belirtilmiştir. Bu alanlar içinde belli olguların ve alt-alanların seçilmesindeki temel belirleyici ise modernleşme ve moderniteye geçiş süreci olmuştur. Bu bağlamda, iktisadî alan için toplumun temel üretim biçimi ve iktisadî örgütlenişi öne çıkarken; toplumsal alanda aydınlar/seçkinler diyebileceğimiz bir zümre ve siyasal alanda ise devlet ve onun meşruiyeti, temel inceleme alanı olarak öne çıkmıştır. Böylelikle, Türk siyasal kültürünün krizle olan etkileşiminde önemli olan üç ana eksen de belirlenmiştir. Bunlar; iktisadî yapı, seçkinler ve devlet olarak sınıflandırılabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜ VE KRİZ

I. TARİHSEL AÇIDAN TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNÜ BİÇİMLENDİREN ETKENLER

Türk siyasal kültürünün tarihsel açıdan oluşum sürecinde üç ana eksenin önemli olduğunu düşünülmektedir. Bunlar, Orta Asya ‘dan Anadolu’ya taşınan gelenek, İslamiyet ve İmparatorluk süreçleridir.¹ Her üç süreç aynı zamanda kronolojik olarak birbirini izlediğinden, her biri bir öncekinin mirasını taşımaktadır. Türklerin, İslamiyet’i kabulünden sonraki siyasal kültürlerinde Orta Asya kültürü değişikliklere uğramış ve birçok yönden farklılaşmıştır; ancak bazı özelliklerini İslamî bünye içinde korumuştur. Aynı biçimde imparatorluk döneminde hem Orta Asya geleneği bir biçimde yaşamış hem de İslamiyet’in dünya algılayışı yaşamıştır.

A. Orta Asya

Eski Türklerde, siyasal kültürün esasını oluşturan egemenlik anlayışının temeli, Tanrı’dan gelmektedir. Hunlar’da, Göktürkler’de ve Uygurlar’da, han (kağan), iktidarını doğrudan doğruya Tanrı’dan almaktadır.² Ancak burada bir noktaya dikkat çekmekte yarar vardır. Tanrı (Gök-Tanrı), bu yetkeyi tek tek kişilere ve belirli bir zamanda verilmiş değildir; bu yetki “aile”ye verilmiştir.³ Egemenlik Tanrı tarafından aileye verildiğine göre, egemenlik aile içindeki tüm erkek çocuklara tanınmıştır. Çoğunlukla eşit olan bu paylaşımdan dolayı “ülüş” sistemi adı verilen, ülkenin oğul ve erkek kardeşler arasında paylaşılması geleneği Orta Asya’da kurulan Türk devletlerini kısa ömürlü yapmıştır.⁴

¹ Bunları başka adlarla da tasnif etmek olanaklıdır. Örneğin Güngör bunları şöyle adlandırmaktadır: Anadolu’ya yerleşen Türklerin kavmî özellikleri, İslam Uygarlığı, Anadolu ve Rumeli’nde edindikleri deneyim. Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986, s.107.

² Ahmet Mumcu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi*, TBMM Yayınları, Ankara, 1985, s.33.

³ Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Millî Egemenlik*, TBMM Yayınları, Ankara, 1989, s.15. Mumcu, a.g.e., s.35.

⁴ Mumcu, a.g.e., s.35-36.

Devlet bu yüzden, genellikle bazı güçlü kağanlar döneminden sonra parçalanmaktadır. Bu dönemde ise kağan, göçebe feodalizminin güçlü beyleri tarafından bir ölçüde denetlense de mutlak bir hükümdardır.⁵ Kağan, iktidarını tanrısal bir kaynağa dayandırmakta, kendine çeşitli unvanlar vermektedir.⁶ Şunu da ifade etmek gerekir ki siyasal kültürün meşruiyet kaynaklarının başında din, yani Şamanizm gelmektedir. Şamanlık, kandaş toplumların örgütlenmesini açıklayan toplumsal bir temeldir. Şamanlık toplumsal birlikteliği ve kolektif eylemi desteklerken; gelenek de onu desteklemiştir. Gelişimi itibarıyla, avcılığın manevî mirasını devralmış, Asya göçebeliliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.⁷ Ancak daha ziyade, sınıfsız sayılabilecek klan ve kabile düzeyindeki topluluklar için geçerli olan Şamanizm, Türkler büyük göçebe hakanlıklar kurdukça -din algılayışları değiştiğinden- zamanla değişmiştir. Nitekim, bu hakanlıkları kurduktan sonra egemenlik bölgelerindeki inançları ve buna bağlı olarak ürettikleri düşünceleri eski totemik Şamanlıktan ayırır. Gök tanrı inancı da böyle değişime uğramış bir inancın ürünüdür.⁸

Kendini Tanrı tarafından seçilmiş olarak gören ve kabul ettiren kağan, yine Tanrı'nın emri ile dünyanın bütün ülkelerini yönetmeyi kendinde hak görmektedir.⁹ İşte tam bu noktada Türk siyasal kültürünü yakından etkileyecek bir sav ortaya atılmaktadır. Türklerin dünyaya egemen olma, bir başka ifadeyle "cihan hakimiyeti" düşüncesi bu temel inanıştan beslenmektedir.

⁵ y.a.g.e., s.38.

⁶ Hun hükümdarları, "tanrısal egemenlik" olarak okunabilecek olan "Tengri Kut" unvanını taşımışlardır. Hun hükümdarlarının çeşitli yabancı devletlere gönderdikleri mektuplarda bunu ifade eder, kendilerine "Tanrı'nın oğlu" derlerdi. Ancak kendisi Tanrı değildir. Uygurlarda kağanlar genellikle gökten inen bir ışıktan gebe kalmış bir prensesin çocuklarıdır. Göktürklerde ise kağan soyu, Tanrı'nın gönderdiği bir kurt ile çiftleşen prens ya da prenseslerden gelmektedir. "Tanrısal Nur" ya da "Kurttan Türeme" efsaneleri Şamanizmle bağlantılıdır. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.218.

⁷ İlkel toplumda önemli bir yere sahip şamanlar, toplum-üstü değillerdir. Amaçları toplumun varlığını sürdürmektir. Kamusal düşünceyi oluşturan bir yapılanmadır. Vecd hâline geçebilen şaman aynı zamanda kutsal bir özellik taşır. En güçlü Şamanların kadın olduklarına dair savlar bulunmaktadır. Ümit Hassan, "Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenine Bir Bakış", **Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, (Yay. Yön. S. Akşin), Cem Yayınları, İstanbul, 2000, s.289-292.

⁸ Hassan, a.g.e., s.292.

⁹ Ögel, a.g.e., s.218.

Turan, bu anlayışın Türklerdeki ulus bilincini oluşturduğunu dile getirmekte, savaşları da ulusun çıkarı ve devletin korunması doğrultusunda yaptıklarını savlamaktadır.¹⁰ Bu anlatıma bakılırsa Türklerin siyasal kültüründe önemli bir yere sahip olan bu anlayış, siyasal alanın önemli bir belirleyici olacaktır.

Bu anlatımlara Berktaş karşı çıkmakta, Türklerin bu dönemdeki toplumsal örgütlenişinin ve kültürünün; millet olma gibi, cihan hakimiyeti ideali gibi anakronik ifadelerle tanımlanamayacağını dile getirmektedir. Ona göre, saf bir Türk ırkının varlığı, Orta Asya'nın bilinen ilk dönemlerinde, kabilelerin birbirinden görece daha ayrık yaşadığı dönemlerde dahi kanıtlanamamaktadır. Bu bağlamda, Orta Asya Türklerinin sonradan farklı coğrafi bölgelere dağılan kollarını birleştirip "cihan egemenliği" ideali etrafında birleştirilmesi savı, efsanevî bir özellikten başka bir şey taşımamaktadır.¹¹ Yukarıda belirttiğimiz bu ülkü ile imparatorluk dönemindeki anlayışı birleştirme çabası tartışmalı bir hâl almaktadır. Ancak sonuçta, fetihçi bir siyasetin izlendiği inkâr edilemeyecektir.

İlkel toplumların insanı her şeyden önce bir klana olan mensubiyetiyle tanımlanmaktadır. Klan dışındaki herkes ilke olarak düşmandır. Daha sonraları özel mülkiyetin gelişmesiyle, toplumsal farklılaşma ortaya çıkınca, klanların birleşmesiyle ortaya çıkan kabile şefine bağımlılık olmuştur. Bundan dolayı da modern bir toplumun aidiyet kavramı olan millet bilincinden söz etmek bu toplumlar için olanak dışıdır. O dönemdeki Türk kavimlerinin tüm bozkırı ele geçirme idealleri vardır; ancak bu aşkın bir bilinçten değil, doğrudan doğruya maddî yaşam koşullarının bir dayatmasından kaynaklanır. Bu dönemdeki çatışmalar sonucunda kabileler arası bir barışa gerek vardır. Çünkü savaş durumu hem göçebeliği engellemekte hem de ticaret yollarından alınacak kâr paylarını düşürmektedir. Sonuç olarak, bozkır boşluğunu cihan olarak algılayanın dışında bir amacı olamayan bir kavme, ne bir ideal ne de devlet olma vasfı yüklenemeyecektir.¹²

¹⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980, s.153-155.

¹¹ Halil Berktaş, "Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadî ve Toplumsal Tarihi", *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, (Yay. Yön. S. Akşin), Cem Yayınları, İstanbul, 2000, s.68-70.

¹² Berktaş, a.g.e., s.70-72.

Siyasal kültürün oluşmasındaki yapıyı Berktaş, kavramlaştırmalarını Marksist geleneğin esaslarına göre yaparak şöyle özetlemektedir:¹³

- Türkler devlet kurmakta diğer birçok kavme kıyasla oldukça geç kalmıştır.
- Türklerin Orta Asya’da oluşturdukları organizasyonlar, devlet değildir.
- Ancak Türkler içinde sınıflaşma o zamandan beri baş göstermiştir.
- Türkler X.-XI. Yüzyılın Karahanlılar ve Selçuklular eşiğinde, devlet olmaya bu sınıflaşma ve sömürü sayesinde ulaşmışlardır.

Bu görüşlerden ortaya çıkan duruma göre en azından Türk siyasal kültürünün oluşumunda Orta Asya’nın ciddi rolünün olduğu inkâr edilmemelidir. Hangi bakış açısıyla bakarsak bakalım, Türklerin devlet kurmaya doğru hızla ilerlediklerini gözlemleyebiliriz. Ayrıca Türklerin iktisadi yaşamını göçebe-çobanlılığı ve fetih ekonomisi olarak tanımlayan yazarlar, bu düzen için “töre”nin çok önemli bir yeri olduğunu vurgulamaktadırlar. Törenin uygulama alanını savaşta, barışta, tören ve şöenlerde bulmaktadır. Töre çerçevesinde kutsallığa bazen yer verilse de törenin varlığı, toprağın tam olarak ülke olmasına, örgütlenme ve yönetimden farklı olan bir devlet düzenine, siyasete geçildiğini göstermektedir.¹⁴

Orta Asya Türk toplumlarının yapısı ile ilgili bir model de Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB) dir. ATÜB, bireyin topluluklardan ayrı olarak toprak sahibi olması yerine, işgalci durumunda olduğu doğrudan doğruya komünal bir mülkiyetin bulunduğu biçimdir.¹⁵ Göçebe Türk imparatorlukları, beyler tarafından yönetilen ve aralarındaki bağ zayıf olan kabilelerin, bir ordu komutanı (Kağan) etrafında birleşmesiyle kurulmuştur. Bu örgüt, birliğin gereksinimi olan tarım ürünlerini karşılamak üzere, bir şefin önderliğinde komşularını yağma etme ve haraca bağlama

¹³ y.a.g.e., s.87.

¹⁴ Hassan, a.g.e., s.297-298.

¹⁵ Marks’ın, Asyalı toplumların, Batı’daki toplumlardan farklı bir gelişim evresine sahip oldukları savından yola çıkarak derlenen bu görüşün iki temel biçimi vardır: Yerleşik küçük köy topluluklarına dayalı bir yapıda, komünal toprak mülkiyetinin varlığının, doğal koşullar gereği tarımın yapılabilmesi için toplulukların gücünü aşan bir otoriteye duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı, yerleşik ATÜB ve göçebe kabile toplumlarında, komünal toprak mülkiyetinin varlığının, coğrafi koşullar bağlamında steplerin beslenme gereksinimini karşılayamamasından ötürü, bu gereksinimin savaş ve yağma yoluyla karşılanmasını örgütlemek için otoriteye duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı, göçebe ATÜB. Muzaffer Sencer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.41 ve 143-146.

amacına yöneliktir ve bu örgütlerin ömrü, şefin ölümü ya da bir yenilgi ile sınırlı olmuştur. Bununla birlikte, nüfus yoğunluğuna uygun olmayan steplerde, yağma ve haraç her zaman olanaklı olamamaktadır. Bu durum da merkezi yapının çözülmesine ve bağımsızlaşan kabilelerin yeni yurtlar bulmak üzere göç etmelerine neden olmaktadır. Örneğin, Oğuzların egemenliğinin sarsıldığı bir dönemde, bu birlik içinde yer alan Selçuk, kabilesiyle birlikte İslam ülkesine göçmüştür.¹⁶

B. İslamiyet

Orhun Anıtları'nın dikildiği dönemde Arap orduları, Türkistan'da ilerlemekte ve İslamiyet'i yaymaya çalışmaktadır. Türklerin büyük bölümü X. Yüzyılda Müslümanlığı kabul etmiştir. 950 yılında Karahanlılar Müslüman olan ilk Türk devletini kurmuşlardır. Kutatgu Bilig'den edindiğimiz bilgilere göre, bu dönemde İslamiyet'in egemenlik anlayışı ile Orta Asya geleneği harmanlanmıştır.¹⁷

Orta Asya'nın egemenlik anlayışıyla İslamiyet'in kuramsal egemenlik anlayışının uyuşmadığını dile getiren Mumcu, İslamî doktrine, egemenliğini hiç kimseyle paylaşmayan Tanrı anlayışının egemen olduğunu belirtmektedir. Ona göre, gerek Kur'an-ı Kerim'deki ifadeler gerek Hz. Muhammed zamanında başlayan, dört halife devrinde de süren hükümdarlık ilan etmeme tavrı gerek halifenin -göstermelik de olsa- seçimle iş başına gelmesi gerekse hükümdarların "yöneticilik" yetkisini halifeden almaları bu kuramsal anlayışın kanıtıdır.¹⁸ Ayrıca, meşveret ilkesi ile ümmete danışma kuralı ve asıl "yasama" gücünü Tanrı'ya verip "kısas" ve "icma" ile yeni durumlara karşı, siyasal iktidara yalnızca yorumlama yetkisi tanıyan anlayış da bu doktrinin çerçevesi içinde değerlendirilmelidir.¹⁹ Bu durumla, İslam teokrasisi ile Hristiyan teokrasisini birbirinden ayırdığı söylenebilecektir.²⁰

¹⁶ Sencer, a.g.e., s.160-161.

¹⁷ Mumcu, a.g.e., s.42.

¹⁸ Âli İmran suresinin 189. ayeti; "Göklerin de yerin de mülk ve yönetimi Allah'ındır. Allah kadirdir, her şeye gücü yeter" ifadeyle ve Furkan suresinin 1. Ve 2. Ayetlerindeki bu yönlü ifadeler bu görüşe kanıt olarak sunulabilir. Mumcu, a.g.e., s.40-42. Yaşar Nuri Öztürk, "Kur'an- Kerim Meali", Hürriyet Ofset, İstanbul, 1994, s.79.

¹⁹ Çetin Özek, *Din ve Devlet*, Ada Yayınları, İstanbul, 234-235.

²⁰ Teokratik anlayışta, devlet dinsel niteliklidir ve yönetenler iktidarını Tanrı'dan alırlar. Özek, a.g.e., s.235. Bununla birlikte, Hristiyanlığın önemli kuramcılarında Aziz (Sen) Paul ve Aziz Augustinus, "amnes potestas adeo", yani "her iktidar Tanrı'dan gelir" diyerek, kiliseyi, tanrısal iktidarın koruyucusu, yaşatıcısı ve dağıtıcısı konumuna oturtmuşlardır. Hükmetme gücünü, Tanrı'dan kiliseye

Bu egemenlik anlayışının dışında İslamiyet, belli bir devlet anlayışını öngörmemiştir. Bu bağlamda, siyasal iktidar düzeni için belirlenen -değişmez- ilke saklı kalmak kaydıyla hükümet biçimleri farklılaşabilecektir.²¹ İslam'ı, Tanrı'nın insanlığa sunduğu bir proje olarak görürsek, bu proje içinde "siyaset" kurumunun önemli yer tuttuğunu söylenebilecektir. Ancak Kur'an temel alındığında, İslamiyet'in, içinde somut ve özel kurumların, mekanizmaların, süreçlerin, düzenlemelerin yer aldığı ayrıntılı bir siyaset izleği yoktur. Kur'an, takipçilerine ilahi kaynaklı bir yaşam tarzı önermekte, ama bunu nasıl yapacaklarına dair siyasal bir yol göstermemektedir. Bu konudaki boşluk Hz. Muhammet zamanında, O'nun tarafından doldurulmuştur. Ancak bu uygulamalarının, temel belirleyicisi zamanın koşulları olmaktadır. Bu bağlamda dört halife sonrasında İslam'dan uzaklaşıldığı görüşleri anlam kazanmaktadır. İslamiyet'i siyaset kuramı olarak okumanın güçlükleri birçok devleti kendi koşullar içinde İslam hukukunu oluşturma ve uygulamaya götürmüştür.²²

Kuramsal açıdan böyle olmakla beraber, İran mutlakıyetçi devlet geleneğinin ve ondan etkilenerek oluşan Bizans devlet geleneğinin, fetihler sonucu genişleyen İslam devlet geleneğinin oluşmasında etkili olduğu bilinmektedir.²³ İbn Haldu'nun, "Mukaddime" adlı yapıtındaki, Müslüman devletlerde iktidarın kahr ve şiddete dayandığına ilişkin düşünceleri bu görüşü doğrular niteliktedir.²⁴

İslam devleti genişledikçe, Doğu'nun binlerce yıllık kültürlerini aynı potada eritmiştir. Eski Yunan felsefesi, İslam felsefesinin temellerini; antik tıp, İslam tıbbının önemli bir bölümünü; Hint mistisizmi ve aritmetiği, İslam tasavvuf ve biliminin köklerini; Babil astronomisi, İslam astronomisinin atası; İskenderiye yeni-platonculuğu ve Mısır çilekeşliği, İslam düşüncesinin bazı unsurlarını; Bizans tasvir

aracılığıyla alan hükümdarlar, daha sonraları bu gücün doğrudan doğruya Tanrı tarafından kendilerine verildiğini ortaya atmışlardır. Bülent Dâver, (Sempozyum Konuşma Metni), **TBMM ve Millî Egemenlik**, TBMM Yayınları, Ankara, 1984, s.17..

²¹ Özek, a.g.e., s.234.

²² Ahmet Arslan, **İslam, Demokrasi ve Türkiye**, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.113-115.

²³ Turan, a.g.e., s.157. Bkz. P. J. Vatikiotis, **L'İslam et L'État**, (İng. Çev. O. Guitard), Gollimard, 1992, s.41-50.

²⁴ Sina Akşin, "Ahmet Mumcu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda Egemenlik Kavramı Konulu Tebliği Üzerinde Yorum", **I. Millî Egemenlik Sempozyumu**, TBMM Yayınları, Ankara, 1984, s.51.

kırcılığı, İslam resim yasağının başlıca dayanağı ve en önemlisi fethedilen tüm topraklardaki tarımsal ve vergisel sistemler, İslam tarım ve vergi sisteminin kökleri durumuna gelmiştir.²⁵

İslam fetihlerinin yeni başladığı dönemlerde toprak, ganimet hukuku çerçevesi içinde ele alınmış ve ganimetin 1/5'i Tanrı'nın ve peygamberin sayılmış, geri kalan kısmı da savaşa katılanlar arasında pay edilmektedir. İlerleyen yıllarda, topraklar savaşa elde edilen ve barışla elde edilen olarak ikiye ayrılmış ve savaşı elde edilenden farklı olarak, savaşa katılanlar arasında paylaştırılmadan eski sahiplerine haraç karşılığı veya gereksinimi olan muhacirlere verilmiştir. İlerleyen dönemlerde ise geniş ülkelerin fethedilmesiyle birlikte, devlete düzenli bir gelir sağlamak amacıyla, yeni fethedilen yerler, savaşa katılanlar arasında paylaştırılmadan, yerli halka kendi toprakları üzerinde tasarruf hakkı tanınarak devlete "haraç" vermeleri istenmiştir. Böylelikle, Müslüman olmayanlardan alınan "cizye" vergisinin yanında "haraç" vergisi de kurumsallaşmıştır.²⁶ Ancak bu kuralın istismar edilmesi ile devletin gelirleri düşmüştür. Bunu için, İslam topluluğunun ortak malı olan "haraç topraklar"nın özel mülk olarak satışı yasaklanması ve bu toprağı işleyenlerin din değiştirerek Müslümanlığı seçmeleri durumunda, toprağın ortak mülk niteliği kazanması "mirî toprak" rejiminin doğmasını sağlamış ve İslam toprak düzeni biçimlenmeye başlamıştır. Böylelikle satılamaz, kimsenin mülkü olamaz, yalnızca kiralanabilir olan devlet toprakları meydana gelmiştir. Bu toprakların yanında, kökü Hz. Muhammed zamanına dek giden ve boş ya da fethedilen toprakları Müslümanlara -devlete ait vergileri ödemek koşuluyla- mülk olarak verilmesiyle doğan "ikta sistemi" içinde yer alan özel mülk benzeri topraklar da bulunmaktadır. Bu topraklar daha sonraki dönemlerde, bir görevin karşılığı olarak değil, vergi gelirlerini teminat altına almak için ikta edilmiş ve iltizam sistemi buradan doğmuştur. Çeşitli aşamaların ve uygulamadan kazanılan deneyimlerin ardından, belli bir gelir sağladıktan sonra; öşri ve haracî toprakların mülkiyetinin değil, sadece vergilerinin özel kişilere bırakılması anlamındaki ikta, Selçuklular döneminde,

²⁵ Kılıçbay, a.g.e., s.85-86.

²⁶ Müslüman olmayanlardan alınan haraç ve cizyeden oluşan "Beytülmal" ve Müslümanların öşür ve zekat vergisinden oluşan "Beytüsadaka" adlı hazine oluşmuştur. Sencer, a.g.e., s.165-170.

kumandanlara askerlerin masraflarını karşılamak için vergilerin bırakılması biçimine dönüşmüştür.²⁷

Ümmet, Tanrı ile yaptığı bir sözleşme ile İslam otoritesine bağlıdır. İslam kurallarına göre ibadeti sağlamak; dinsizleri cezalandırmak; mal, can ve namus güvenliğini sağlamak; adaleti gerçekleştirmek ve cihat açmak için gerekli olan devletin egemenlik sahibi Tanrı'dır. Kuramsal olarak bu, Hristiyanlık'tan farklı olarak, iktidarın sınırlılığına tekâbül eder ve İslam hukukundaki “velayet-i amme” ilkesine kaynaklık eder. Bu ise yönetici ve yönetilen ayrımının nasıl biçimleneceğini gösteren kaynaktır. H. Z. Ülken'e göre yukarıdan aşağıya oluşan İslam toplumunun bireyleri sadece Tanrı'ya kulluk yaptıklarından, eşit ve özgürdürler.²⁸

Yasama gücünü sadece Tanrı'ya veren İslamiyet, siyasal iktidarı kullanma gücünü halifeye bırakmıştır. Seçim yoluyla belirlenmesi gereken halife, gerçek “hilafet” ve “imamet” yetkisine sahip peygamberin vekilidir ve görevi olan dini egemen kılmak ve devleti dine göre yönetmek için ümmet adına bir sözleşme doğrultusunda göreve gelmektedir. İktidar halifeye, halkını adaletli yönetmesi ve Tanrı ile peygamberine itaat etmesi koşuluyla verilir. Bunlara uymayan halife uyarılacak ve değiştirilecektir. Ayrıca, hilafet makamının yanında, onun yanlışa sapmasını engelleyecek “şura” makamı kurulmuştur. Ümmetin seçtiği emir sahipleri (yöneticiler), meşvereti (danışma) gerçekleştirmek için şura adı verilen kurumu kullanmalıdır. Bu kurumun işleyişindeki temel, Kur'an ve sünnetten sonra “kıyas” adı verilen, yeni koşullar karşısındaki yorum yetkisidir. Kıyas, bir içtihat türüdür ve daha önce sözünü ettiğim ümmetin görüşü anlamındaki “icma” kurumuyla birlikte, yönetsel kültürün gelişiminde önemli görev üstlenmiştir.²⁹ İslam'ın bu ilkesel yapısı onun evrensellik savıyla da desteklenmekte ve insanlık için en ideal düzenin bu olduğu inancına dayanmaktadır. Bu temel felsefe çerçevesinde örgütlenen İslam

²⁷ Sencer, a.g.e., s.171-174.

²⁸ Yönetenlere tanınan, velayet-i amme yetki ve görevi, Tanrı emri olan hükümeti kurmak, Tanrı emaneti olan ümmeti yine Tanrı yasalarına uygun olarak yönetmek anlamına gelir. Özek, a.g.e., s.237-238.

²⁹ Özek, a.g.e., s.235-242.

toplumunun, her çağda belli “fetret” dönemlerine girse de her zaman yeni bir uygarlık yaratabileceği görüşü³⁰, bu temel ilkenin sonucudur.

İslam’ın siyasal alana pek fazla düzenlemeye gitmediği, bunun her dönemin ve rejimin kendi zamansallığı içinde düzenlendiği ve İran-Bizans devlet geleneğinin bu düzenlemeye esas oluşturduğunu önceki anlatımlarda belirtilmiştir. Genellikle Hristiyanlık ile Müslümanlık arasındaki siyasete ilişkin farktan söz edilirken; Roma karşısında kendini konumlandıran Hristiyanlığın örgütlenmiş bir toplum içinde ortaya çıktığından, kendi bir toplumsal örgütlenme yaratan İslamiyet’e göre dünyevî olduğu belirtilmiştir. Hz. İsa’nın “Sezarın hakkı sezara, Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya” biçimindeki sözünün bunun kanıtı olduğu vurgulanır ve bu “ikili” anlayışın Hristiyanlığın Batı’nın laiklik kavramının ulaşmasının nedeni olarak görülmüştür.

Bu sava kaşı Arslan, şu karşı-kanıtları ortaya koymaktadır: her üç semavî din de aynı gelenekten gelir (İbrahimî); laiklik kavramının kendisi çatışma sonucu Batı’da belirmiştir; Papalığın konumu; Hristiyanlığın kutsal kitabı içinde yer alan Eski Ahit, yani Tevrat, birçok dünyevî düzenleme içerir; Roma’nın kendi çok tanrıcılığı dışında birçok dine izin verirken, Hristiyanlığı yasaklanmıştır.³¹

Şamanizm kökenli bir dine mensup Türklerin İslamiyet’le tanışmaları, İslam uygarlığının ilk dönemlerine rastlasa da Türklerin İslamiyet’i kabulleri çok sonralara dayanmaktadır. Türkleri o dönem için çoban-göçebe aşamasında görenler için Türklerin Müslümanlığı kabulü, aynı zamanda sınıflı toplum aşamasına geçişi sağlamıştır. Daha önceleri Türklere etki eden Çin uygarlığı yerini Arap-Acem uygarlığına bırakmıştır.³² Bu etkiler Kıvılcımlı’ya göre, sınıfsız-kabile tipi toplum örgütlenmesinin ürünü olan kan bağlarının çözülmesi ve toprak düzeninin yerleşmesi sonucunu doğurmuştur.³³

³⁰ Ali Bulaç, *İslam Dünyasında Toplumsal Değişme*, İz yayıncılık, İstanbul, 1995, s.229-235.

³¹ Arslan, a.g.e., s.119-123.

³² Hikmet Kıvılcımlı, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, Diyalektik Yayınları, İstanbul, 1996, s.68-69.

³³ Kıvılcımlı, a.g.e., s.63-79.

Türk-İslam devletlerinde bir yandan kentleşme, diğer yandan İslam dini Türk toplum yaşantısına yeni boyutlar kazandırdılar. Kentleşmeyle birlikte yeni meslekler ile tanışan Türkler, bir yanda da Ahilik adı verilen yeni bir örgütlenme biçimine geçerken, yerleşik kültürün gereği olarak toplum yaşamında dinin ibadet yönü artmıştır.³⁴

Bunun yanında Orta Asya Türk geleneğine göre, hükmetme gücünü doğrudan Tanrı'dan alan Türk hakanlarının İslamiyet ile kuramsal açıdan uyuşmayan egemenlik anlayışını korudukları savlanmaktadır. Ancak bu tez ortaya atılırken yapılan temel kabul, İslam devletinin egemenlik anlayışının Kur'an'daki gibi olduğudur. Kuşkusuz ki hilafet makamı önemli bir makamdır; ancak yukarda da belirtildiği gibi Emeviler'den ve hatta dört halife döneminden itibaren örnek alınan İran-Bizans devlet geleneği söz konusudur ve bu geleneğin egemenlik örüntüleri Karahanlılar'dan başlayarak ortaya çıkan Orta Asya ile İslam geleneğinden bir sentez yaratma anlayışına tekâbül etmektedir. Bunun yanında, İran-Bizans devlet geleneğinde olmayan ülüş sistemi daha uzun süre devam edecektir. Bu ise İslam ve onun örnek aldığı devlet düzeni ile Türk devletleri arasındaki en önemli ayrım olmaktadır.

C. İmparatorluk

Ülüş sistemi sonucu varlık bulmuş olan Anadolu Selçuklu Devleti, 1243 yılında Moğollar tarafından yıkılınca; bu miras üzerine Anadolu'da irili ufaklı Türk beylikleri oluşmaya başlamıştır. Bu beyliklerden biri de Osmanlı beyliğidir. Osmanlılar, diğer beyliklerle savaşım üzerine oturttukları kuruluş döneminde, ülüş sistemi varlığını korusa da egemenlik anlayışında bazı değişiklikler olmaya başlamıştır. Eski kurallara göre Osmanlı ailesi oğuz soyundan geldiğinden egemenlik hakkı kutsaldır. Bunun yanında, gelenek gereği ailenin tüm erkek çocuklarına tanınan iktidar hakkı, Osmanlı'da baştan beri tek kişide toplanma eğilimindedir.

³⁴ Hüsnü Erkan ve Canan Erkan, **Kültür Politikalarımızda Yeni Boyutlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.78.

Bunun İslamiyet'in "bölünmez egemenlik" anlayışına uygun olduğu söylene de bu yalnızca Tanrı'ya tanınmıştır. Osmanlı'da giderek egemenlik kişiselleşmektedir.³⁵

İşte bu noktadan sonra Türk tarihinde önemli bir dönüm noktası yaşanacak ve imparatorluk olgusu Türk kültür yaşamına damgasını vuracaktır.

Osmanlı, antik imparatorluk modeli içine giren toplumsal, siyasal ve iktisadi bir oluşumdur. Doğu-Batı ayrımı açıklanırken belirtildiği gibi Doğu'nun eski Yunan'ın asıl mirasçısı olduğu savı buradan türemektedir. Aristo'nun öğrencisi olan ve o okulun "değişmez bir devlet modeli" ülküsünü yaşama geçirmeye azmeden Büyük İskender böyle bir imparatorluk düzeninin peşindedir. Aslına bakılırsa Doğu'da oluşan tüm imparatorluklar bu felsefeye sahiptir. Yunan felsefesiyle yoğrulan Roma, özellikle Mısır deneyimini edindikten sonra antik imparatorluk modeli içinde değerlendirilebilir. Roma çöktükten sonra doğuda kalan parçası Bizans bu geleneği sürdürmüştür. Ayrıca İran (Sasaniler) ve sonra İslam devleti de bu gelenek içinde yer alacaktır.³⁶

Selçuklular bu anlayışı benimseyen ilk Türklerdir. Osmanlı da bir uç beyliği olarak ortaya çıkarken ve imparatorluğa dönüşürken, İran, Bizans ve İslam devletlerinin aynı yöndeki geleneklerini içselleştirmiştir. Peki nedir bu gelenek?

Osmanlı'nın devraldığı imparatorluk bilinci Bizans'tan kaynaklanmaktadır. Bu iki yapıda geçmiş geleneğin biçimlendiği kutsal bir meşruiyet kaynağıdır. Geçmiş bir ideal olarak ele alınmakta ve ona ulaşılmaya çalışılmaktadır.³⁷ Değişmezlik ve hatasızlık üzerine kurulan bu devletin evrilmesi; ancak bozulma ile olanaklı olabilir. Antik imparatorluğun özelliklerini Kılıçbay, şöyle sıralamaktadır:³⁸

³⁵ Mumcu, a.g.e., s.45-46.

³⁶ Kılıçbay, a.g.e., s.77-78.

³⁷ Cemil Oktay, "Bizans Siyasî İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasî İdeolojisi'ne", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Cilt:1, (Der. M. Ö. Alkan), İstanbul, 2001, s.29.

³⁸ Kılıçbay, a.g.e., s.78-79.

- Mutlak egemen bir hükümdar; diğer iktidar olanaklarını engellemek için ihdas edilmiş “köle-yöneticiler” zümresi; ideolojik meşruiyet kaynağı olarak dinsel bir çerçeve ve siyaset dışı tutulan doğrudan üreticiler bulunmaktadır.
- Değişmez ve hatasız, mükemmel bir düzen vardır. Değişmenin sistem dışı kaldığı bu düzende değişime akraba tüm kavramlar olumsuz bir değere sahiptir.
- Devlet, dış üretim olanaklarının askerî yoldan içselleştirilmesi olan “fethin” organizasyonu üzerine kurulmuştur. Fethin ve egemen olunan olanakların genişlemesi ise bürokratik aygıtın çapını genişletir.

Doğu-Batı ayrımı bahsinde de belirtildiği gibi bu süreç içinde Avrupa’nın Doğu’dan kopması ve Bizans’ın gerilemesi, Doğu’yu İslam hinterlandına sokmuştur. Türklerin bu dünya ile etkileşimi Müslüman Türkler yoluyla olmuş, onlar içinden de Osmanlılar bu yapı içinde yer almıştır.

Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren hep Avrupa ile ilişkide olmuştur. Bu anlamı ile Osmanlı Avrupa’nın içindedir, bir Avrupa devletidir; hatta Anadolu’ya ve Asya’ya yayılması Avrupa’da güçlenmesinden sonra olmuştur. Ancak Batı Avrupa’yı belirleyen Antik roma, Hristiyanlık ve Feodalite gibi bir kökene sahip olmadığından Avrupa’nın dışındadır.³⁹ Bu coğrafi, diplomatik ve siyasal birliktelik ile kültürel ayrılık anlamında okunabilecek bir durumdur. Bu durum bazı yazarlarca Osmanlı’nın özgün yapısı olarak görülmekte; bazıları ise bu durumu Avrupa’nın ondan kurtulduğu oranda özerkliğini kazandığı antik mirasın yeni sahibi olmasından kaynaklanan bir nedensellik okumaktadır.

Bunun yanında Osmanlı’nın ortaya çıkışını, İslam uygarlığının kendi kritiğini yaptığı IX. Yüzyılın aksine, durağanlaştığı ve skolastikliğe girdiği bir dönemdir. Taner Timur, Kılıçbay’ın aksine bu dönemde, XVIII. ve XVIII. Yüzyıllara değin

³⁹ Kılıçbay, a.g.e., s.56.

Avrupa'nın da Osmanlı ile aynı sistemde olduğunu savlamaktadır. Buna göre Osmanlı da benzer uygarlıklar gibi çok az kast hareketi gözlenmektedir.⁴⁰

Sonuç olarak, Osmanlılık, Türklerin yepyeni bir kültür küresine geçmesini ifade etmektedir. Gerek Orta Asya'nın gerekse İslamiyet'in etkisinin üzerine, özellikle İslamiyet'in devlet geleneğinin oluşmasında etkili olmuş antik kültür ve onun kalıtı imparatorluk düşüncesi, bugünkü Türk kültürünün oluşmasındaki en önemli aşamadır.

II. İKTİSADÎ ETKİ

Yukarıda Türk siyasal kültürünü tarihsel süreç içinde etkileyen unsurlar iktisadî, siyasal ve toplumsal alanlara değinilerek kısaca açıklanmıştır. Bu nokta bugünkü Türk siyasal kültürüne katkıları bakımından daha belirgin olan Osmanlı, Tanzimat, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet dönemleri ayrı ayrı ele alınacaktır.

A. Osmanlı Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprakları vergi yükümlülüklerine göre; öşrî, haracî ve mirî olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Öşrî toprak, ilk İslam ülkelerinde öşre bağlanmış türden, sahipleri Müslüman olan ve diğerlerine göre daha az olan toprak türüdür. Osmanlı'da toprak türlerinin ikincisi olan haracî topraklar, Müslüman olmayan yerlerin fethiyle alınan toprakların eski sahiplerinin ellerinde bırakılarak haraca bağlanmış topraklardır. Üçüncü tür toprak ise mülkiyeti devlete ait olan ve Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki topraklarının tümünü kapsayan mirî topraklardır.⁴¹

Mirî topraklar, değerlerine göre “has” (padişah, vüzera, ümera ve sultanlara ait olanlar), “zeamet” (yüksek rütbeli kişilere, devlet memurlarına ya da savaşta başarı gösterenlere ait olanlar) ve “tımar” (askeri görevlere bağlı olarak sipahilere verilir) adını taşıyan “dirlik”lere ayrılmış ve bunların gelirleri askeri görevler karşılığında

⁴⁰ Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, İmge Yayınları, Ankara, 2000, s.40-41.

⁴¹ Sencer, a.g.e., s.199-201.

kişilere bırakılmıştır. Çıplak mülkiyeti (rekabesi) devlette olan bu topraklar üzerinde dirlik sahiplerinin tasarruf hakkı (satmak, vasiyet etmek, vakfetmek, istediği biçimde kullanmak) çok kısıtlıdır. Dirliğe sahip kişi, yükümlülükleri oranı ve tipinde askeri her an hazır bulundurmalıdır. Burada önemli bir noktada da büyük dirlikleri verme yetkisinin merkezin elinde bulunduğuudur.⁴²

Askerlik göreviyle yükümlü olan sipahiler, kendilerine dirlik verilen yerde oturmak zorundadırlar. Yaşlanan dirlik sahibi isterse, kendine yeniden dirlik verilmemek koşuluyla, dirliği oğluna verebilmektedir. Babaları hayatta olan zeamet ve tımar sahiplerinin çocukları dirlik alamazdır.⁴³ Bir başka ifadeyle, sipahilik soydan geçen ve toprağa bağlı askeri bir görevdir.

Osmanlı'da bunun dışında köylü denilebilecek “reaya” sınıfı vardır. Köylü, bir çift öküzle sürülebilecek ve bir çiftçi ailesin geçinmesini sağlayacak “çift” adını taşıyan parçalanması yasaklanmış toprakları, dirlik sahibinden kiralayan kişilerdir. Reaya olan köylü, sipahiye özgü haklardan yoksundur ve bazı hakları kısıtlanmıştır. Reaya bir tımara değil, belirli bir toprağa bağlıdır.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı, bir ordu örgütlenmesi biçimindedir. Bunun nedeni, artan nüfusun gereksinimlerini fetih yoluyla sağlamaya dayalı bir mantığın Osmanlı Devleti'nin temel İktisadî yapısını oluşturmasıdır. Böyle bir devlet yapılanması ise -zorunlu olarak- toplumdaki üretim güçlerini güçlü ve yüksek bir otorite altında toplanması esasına dayalı olacaktır.⁴⁵ Osmanlı'da merkezi hazinenin en büyük gideri, ordu ve onun donanımına harcamalarıdır. Sosyal hizmetlerin büyük bölümünün giderleri (cami külliyesi, hastane, köprü, imaretler, medrese, mektep ve tekke) vakıf yoluyla karşılanmıştır.⁴⁶

⁴² Sencer, a.g.e., s.201-202.

⁴³ y.a.g.e., s.204.

⁴⁴ y.a.g.e., s.206.

⁴⁵ y.a.g.e., s.215-216.

⁴⁶ Halil İnalcık, “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Doğu-Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02, s.15.

Osmanlı Devleti'nin yapısının Avrupa'daki feodal yapıdan ayrı olduğunu ve bundan dolayı da feodalitenin önemli bir tarihsel işlevi olan kapitalizmin ön koşullarının Osmanlı'da oluşmadığı görüşüne bu minvalden ulaşılmaktadır.⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî yapısı, gelişmiş bir şehir zanaatını ve ticaret servetini içermektedir; ancak şehir ile kırsal arasında gelişmiş bir değişim söz konusu değildir.⁴⁸ İşte bu nokta, Osmanlı'daki iktisadî yapının, feodal düzenle arasındaki önemli farktır; çünkü değişim ekonomisinin gelişmesi ve emeğin özgürleşmesi sayesinde, ticaret serveti, hem şehir zanaatının yarattığı üretim araçlarını hem de özgürleşen emeği satın alabilme olanağına kavuşmuştur. Böylelikle üretim araçları sermayeye, özgür emek de ücretli emeğe dönüşmüştür.

Osmanlı iktisadî yapısında önemli bir unsur da ticarettir. Selçuklular döneminden başlayarak, Anadolu'daki Türkler, uluslararası ticaret bağı olarak zanaatın tarımdan ayrılması ve şehirlerarası ticaret yoluyla zanaat ile ticaretten kopması süreçlerini yaşamışlardır.⁴⁹ Bundan dolayı da Osmanlı, sadece tarımla zanaatkârlığın birliğine dayalı, kendine yeter, kapalı köy toplulukların olduğu savı hatalıdır; çünkü Osmanlı'da belli bir ticaret servetiyle birlikte, gelişmiş bir şehir zanaatkârlığı bulunmaktadır.⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki esas rolü, Batı'ya hammadde ve erzak satmak, Doğu mallarını aktarmak ve buna karşılık Batı'dan aldığı altın ve gümüşü Doğu'ya aktarmaktır. XVI. Yüzyıl boyunca dünyanın en etkili gücü olan Osmanlı kıtalararası ticarete geçit bölge olmaya çalışmaktadır.⁵¹ Osmanlılar, merkantalist siyasetlerden etkilenince, önlem olarak kapitülasyonları devreye sokarak, uluslararası ticaretteki varlıklarını⁵² korumayı

⁴⁷ Kapitalizmin, feodalite içinde oluşan ön koşulları şunlardır: (1) Belli bir noktada, köylünün serbest bırakılmasına olanak sağlayan kırsal toplumsal yapısı. (2) Zanaat işlerinde uzmanlaşmış, bağımsız, tarım dışı meta üretiminde bulunan şehir zanaatı. (3) Ticaret ve tefecilikten gelen para olarak servetin birikimi. Kapitalizmin türediği feodal toplum ögesi, şehirli tüccar ve zanaatkârlardır. Bununla birlikte, şehir ögesinin kapitalist üretim sürecine yol açması, ancak köylülerin ücretli emekçi durumuna gelmek için topraktan ayrılmasıyla olanaklı olur. Sencer, a.g.e., s.217. Bkz. Kılıçbay, a.g.e., s. 15-38.

⁴⁸ İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001, s.32-33.

⁴⁹ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin Yayınevi, Cilt:1, Ankara, 1984, s.12-13.

⁵⁰ Osmanlı toplum yapısını tarım ve zanaatkârlığın birbirinden ayrılmadığı, küçük köy örgütlenmesine dayanan bir ATÜB modeli içinde incelemek hatalı olacaktır. Sencer, a.g.e., s. 221.

⁵¹ İnalcık, a.g.e., s.26.

⁵² Ali Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Tarhan Kitabevi, İstanbul, 1983, s.12.

amaçlamışlardır. Kapitülasyonlar, Batı karşısında zayıflayan Osmanlı Batı'nın desteğine muhtaç olduğu zaman, siyasal bir niteliğe bürünmüştür.⁵³

Ortaçağ şehirlerinde tüm iş yaşamı, kendi sıkı iç kuralları çerçevesinde işleyen esnaf örgütleri etrafında örgütlenmiştir. Osmanlı'daki bu örgütler, bağlı olduğu kurallar ve nitelikleri açısından, ahiler dönemi ve loncalar dönemi olarak ikiye ayrılmaktadır.⁵⁴

Selçukluların son dönemlerinde ortaya çıkan ahilik (kardeşlik) örgütü, Osmanlı'daki esnaf örgütlenmesinin kaynağını oluşturmaktadır. Bu örgüt, her zanaat kolunda çalışanları, birer “pir”in manevî kutsallığı çerçevesinde, söz konusu zanaatın tarikatına sadık ve mesleğin bütün kuralların bağlı müritler konumuna getirmiştir. Her esnaf derneği kendi alanını tekelinde tutmaktadır.⁵⁵ Böylelikle zanaatın derneğinin kapsamına giren iş yeri sayısı denetim altında tutulmaktadır. Kendi içlerinde hiyerarşik örgütlenme bulunan ahilik kurumunda, çıraktan ustalığa geçiş uzun süre çalışmayı ve üstat önünde sınav vermeyi gerektirmektedir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin güçlü merkezi yapısı, Ortaçağ Avrupa şehirlerinde olduğu gibi bu örgütlerin şehir yönetimine katılmasına ve siyasal yaşama girmesine olanak tanımamaktadır.⁵⁶

XVI. Yüzyıldan sonra, ahilik örgütü varlığını sürdürmekle birlikte, mesleki ve iktisadî özelliğini yitirmiş ve derviş tekkesi biçimini almıştır. Ahilik örgütü yerine, onun kapalı olduğu Hristiyan zanaatkârlara da açık olan “lonca” adlı meslek örgütleri kurulmuştur. Loncaların kuruluşu, küçük zanaat ve elemeğinin çöküşüne yol açan Batı kapitalizminin mamul maddelerinin Osmanlı'ya girişi sonucu olmuştur. Amaç, çok sayıdaki zanaatkârı örgütleyerek, küçük zanaatı kapitalizmin yıkıcı etkisinden korumaktır. Bu örgütler de aynı Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi serbest rekabet ilkesi yerine, karşılıklı denetim ve yardım, ayrıcalık ve tekel ilkesine

⁵³ İnalçık, a.g.e., s.25

⁵⁴ Sencer, a.g.e., s.221.

⁵⁵ y.a.g.e., s.221.

⁵⁶ y.a.g.e., s.222.

dayanmaktadır.⁵⁷ Böylelikle, her esnaf ne kazanacağını, nasıl çalışacağını bu örgüt aracılığıyla düzenlemektedir. Bir başka anlatımla, esnaf arasında farklılaşma doğmamaktadır.

Osmanlı'da örgütlenmiş şehir zanaatı ve ticaret yoluyla sağlanan servet koşullarının bulunması aynı Ortaçağ feodal düzenindeki yapıya benzemektedir. Ancak Sencer'e göre, Osmanlı'daki bu servet birikiminin, lonca dışındaki alanda örgütlenememesinin nedeni, kırsal bölgelerde para olarak bu servetlere dönüşme olanağı veren bir emeğin oluşamamasıdır.⁵⁸ Bir başka anlatımla, Osmanlı'da manüfaktürün gelişmeyişinin nedeni, Osmanlı toplumunun değişim değeri için üretime olanak verecek çözülebilir bir kırsal yapısının olmayışdır. Bunun nedeni ise Osmanlı'daki üretim güçlerinin güçlü bir merkezi otorite tarafından denetim altında tutulmasıdır.

Emekle toprak arasındaki ilişki komünal düzeydedir.⁵⁹ Devletin, değişim değeri için üretimin yaygınlaştırılmasını önleyen bu iktisadî yapısının temeli ise mirî toprak düzenidir. Bu sayede artık ürün vergi yoluyla devletin elinde toplanmış ve köy ekonomisi için üretimin yalnızca kullanma değeri söz konusu olmuştur. Böyle bu durumda, artık ürünün birikmesi ve yerel pazara yönelerek değişim ekonomisine katılması olanak dışıdır.⁶⁰

Bu yapı, birbirine yakın büyüklükteki topraklara sahip ve merkezden atanan memurlara vergi ödeyen bir köylü kitlesini oluşturmuştur. Bu memurlar, vergiyi ya merkeze aktarmakta ya da merkeze askeri hizmetler sunmaktadır. Bu konumlarını ise merkezi otorite tarafından atanmalarına borçludurlar.⁶¹

⁵⁷ Bir takım kayıt ve âdetlere bağlı bu sistem; çırakların sayısı, çalışma saatleri, üretim teknikleri, malların cinsi, kalitesi ve fiyatlarının aynı olduğu; reklam ve moda yaşağının bulunduğu; hammadde gereksinimlerin hep birlikte aynı pazarda ve aynı biçimde sağlandığı ve dükkân sayısının önceden belirlendiği görülmektedir. Sencer, a.g.e., s.222-223.

⁵⁸ Sencer, a.g.e., s.224.

⁵⁹ Bu yapı Sencer'e göre, ATÜB olarak nitelendirilmelidir.

⁶⁰ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981, s.78.

⁶¹ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.16-17.

Sonuç olarak Osmanlı iktisadî yapısının, kapitalist üretime olanak tanıyan koşulları engellediği söylenebilir. Fetih ekonomisinin sürdürebilen devlet, bu sistemi de sürdürebilmektedir. Ancak Osmanlı iktisadî yapısını bir kriz beklemektedir; çünkü hem imparatorluk XVI. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bağımlı hale gelmekte hem de fetihler durma noktasına ulaşmaktadır.

Batı'daki merkantalist anlayış sonucu, yeni kıtalar keşfedilmiş, yeni zenginlikler bulunmuştur. Bunun sonucunda Orta Doğu ve Akdeniz'de geçen uluslararası ticaret yolları okyanuslara kaymıştır. Yeni keşfedilen yerlerin servetlerinin yağma edilmesi ve köle ticareti, Batı kapitalizminin ilk birikimini sağlamıştır.⁶² Bu durum iki önemli sonuç doğurmuştur. Bunlardan ilki, fiyatlar genel düzeyinin yükselmesi; ikincisi ise ticaretin büyük bir ivme kazanmasıdır.⁶³

Bu yeni oluşum Osmanlıyı kötü etkilemiştir. Fiyatların düşük olduğu Osmanlı, Avrupa için bir hammadde pazarı durumuna gelmiştir. Bunun sonucunda, yerli üreticiler için bir hammadde sıkıntısı ortaya çıkarken, diğer yandan da daha önce ithal mallarla rekabet edebilen yerli üreticiler kapitalist yöntemle üretilen Avrupa mallarına piyasayı teslim etmişlerdir.⁶⁴ Avrupa'nın XVI. Yüzyıldan sonraki teknoloji ve bilimde, malî ve ticari örgütlenmelerde sağladığı gelişme Osmanlı'yı bu dönemde hammadde ihracatçısı durumuna sokmuştur.⁶⁵

İ. Küçükömer'in "hegemonya paradoksu" olarak nitelediği, imparatorluğun XVI. Yüzyıldan sonra yaptığı savaşlar, yeni gelir elde edilmeden yeni harcamalar doğuran bir durumu ortaya çıkarmıştır.⁶⁶ Bunu yanında, Avrupa'nın ateşli silahlarla donanmış, sürekli orduları karşısında etkisini yitiren tımarlı sipahiler yerine; devletin merkezi olan İstanbul'da bulunan "kapıkulu" ordusu güçlendirilmeye başlanmış, bunu için gerekli masrafları karşılamak gerekliliği de tımarlı sipahilerin çeşitli

⁶² Küçükömer, a.g.e., s.33-34. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s.5.

⁶³ Avrupa pazarının değerli madenlere boğulması, iki misline varan bir fiyat artışının neden olmuştur."Fiyatlar Devrimi" denen bu hareket Osmanlı piyasasını derinden etkilemiştir. İnalçık, a.g.e., s.16.

⁶⁴ Sencer, a.g.e., s.230.

⁶⁵ İnalçık, a.g.e., s.22.

⁶⁶ Küçükömer, a.g.e., s.42.

nedenlerle tasfiyeye uğraması ve dirlik gelirlerinin merkezi devlet bütçesine aktarılmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁷ Bu durum, Osmanlı iktisadî ve toplumsal yapısının temelini oluşturan tımar sisteminin çözülmesine yol açmıştır. Gerek yeni düzenli, merkezi, modern, maaşlı ve talimli ordunun kurulması için gerekli masraflar gerek XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'ya giren bol miktarda Amerikan gümüşü gerekse kapitalizm karşısında sürekli bir gerileme gösteren imparatorluk ekonomisi devletin gelir gider dengesini alt üst etmiştir. Bunun sonucunda, devlet XVI. Yüzyılın son çeyreğinde iki kez para işleminde bulunmak ve vergi toplama işini mültezimlere bırakmak zorunda kalmıştır.⁶⁸

İltizam sistemine geçilmesiyle birlikte, zamanla tüm vergiler bu yolla toplanmaya başlanmıştır. İltizam, kısaca, devletin bazı kimselere, vergi gelirlerinin önce yıllığını sonra ise birkaç yıllığını peşin para karşılığı bırakmasıdır.⁶⁹ Mültezimlerin, tımarlı sipahilerin tersine, geçici süreliğine gelirlerini satın aldıkları topraklarla ilgilenmedikleri, sadece baskıyla bu topraklardan en fazla geliri elde etmeye baktıkları bilinmektedir.⁷⁰ Devletin bütçesini bir tür borçlanma ile denkleştirmesi anlamına gelen bu düzenden beslenen kişiler, giderek semirilmiş ve devlete sürekli borç vererek geçinmeye başlamışlardır. İleride Galata Bankerleri olarak adlandırılacak bu grup Osmanlı maliyesini kısır bir döngüye sokmuştur. Mirî topraklar, tımarlı sipahilerinden çıkmış, onların yerini şehirde oturan yüksek rütbeli memurlar ve saray çevresi almıştır. Bu yüzden topraklar bakımsızlaşmış, bu döngü içinde reaya yoksullaşmış ve vergi yükü artmıştır. İltizam sistemiyle, gayrimüslimler, tüccar-tefecî ve askeri sınıfa mensup kişiler devletle yarışacak bir sermaye birikimine sahip olmuşlardır.⁷¹ Bunların artan gücü, yürürlükteki mukataa ve iltizam biçimlerini değiştirerek özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandırmıştır.⁷² Köylülerin ağır vergi yükü altında kalmaları, toprakların belli ellerde toplanmasını

⁶⁷ Barkan, a.g.e., s.5-10.

⁶⁸ Barkan, a.g.e., s.8. Bkz. Ayrıca, Osmanlı'da dirlik sahiplerinin toplayacağı vergi miktarı yasayla sabitlendiğinden, enflasyon karşısında değerlerini yitirmiş, ne sipahilerin giderlerini ne de devlet giderlerini karşılayabilmiştir. Sencer, a.g.e., s.233-237. İnalçık, a.g.e., s.16-22.

⁶⁹ Bu işi yapan kişilerin (mültezim) devletten imtiyazlı senetler verilmiştir. Sencer, a.g.e., s.239.

⁷⁰ Sencer, a.g.e., s.240.

⁷¹ Barkan, a.g.e., s.8.

⁷² Divitçioğlu, a.g.e., s.91.

sağlamış, zengin çiftlik sahibi mütegalibe bir sınıf oluşmuştur.⁷³ Bu durum, mirî toprak düzeninin çözülerek, yerini özel mülk çiftliklerine bırakmasına, buna koşut olarak da reayanın mülksüzleşip özgürleşmesi ve köyden göçmeye başlaması sonucunu doğurmuştur.⁷⁴ Köylerini bırakan köylülerin bir kısmı bu dönemde başlayan Celalî isyanlarına katılmış, bir kısmı da şehirlere göçmüştür.⁷⁵

Bu oluşan yapının bir kriz noktası olduğu açıktır. İktisadî alan, toplumsal ve siyasal alanı dönüştürmeye çalışmaktadır. Toplumun siyasal kültüründe bazı farklılaşmalar olmakta, isyanlar başlamaktadır. Bu sürecin bir kriz anına tekâbüll ettiği savlansa da bu sürecin neden Batı'daki gibi sanayileşmeye gitmediği görülmektedir. Gerçi, yukarıdaki açıklamalar ışığında, kapitalizme geçiş için gerekli koşullardan olan emeğin serbest kalması süreci Osmanlı'da da yaşanmıştır; ancak bu benzerliğin dışında Batı ile Osmanlı arasında ciddi farklar bulunmaktadır.

İlk olarak, bu dönüşü Osmanlı'nın iç dinamiklerinden değil, Batı kapitalizminin ürünü olan dış dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Çünkü, Batı kapitalistleşme süreci içinde, kente gelen emeği kullanacak kapitalist üretici gücün oluşumu (manifaktür), yine Batı tarafından engellenmektedir. Batı'nın, Osmanlı'yı bir hammadde kaynağı durumuna sokması, pazarı dolduran ucuz ve kaliteli malları üretebilecek bir manüfaktürün doğmasını engellemiştir. İşin tersine, bu süreçte çözülen loncalar Osmanlı'da daha da güçlenmiştir.⁷⁶ Bunun sonucu ise kısaca kapitalist bir burjuva sınıfının ortaya çıkamaması ve piyasaya girecek işçilerin bir sınıf olarak belirememesi olmuştur.⁷⁷ Ayrıca şehre gelenlerin işsiz kalması ve esnafın işlerinin bozulması, Osmanlı toplumunda karışıklılara neden olmuş, Patrona Halil (1730) gibi ünlü isyanlar bu nedenlere bağlı olarak patlak vermiştir. Ayrıca, XIV. Yüzyıldan beri varolan "âyan"lar, bu dönemdeki uygun koşullar sonucu güçlenmiş

⁷³ Barkan, a.g.e., s.8-11.

⁷⁴ Sencer, a.g.e., s.245. Bkz .Ayrıca toprağını terk eden köylüler -çoğunluk- ya bey kapısında asker (sekban) ya da medrese öğrencisi (suhte) olma yolunu denemiştir. Avcıoğlu, a.g.e., s.30.

⁷⁵ Küçükömer, a.g.e., s.31.

⁷⁶ Ayrıca bu süreç, Batılı tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı dokuma merkezleriyle ilişki kurarak ve azınlıklardan yararlanarak, ilkel ve küçük boyutlu işletmeler kurmasına da yardımcı olmuştur. Bu işletmeler loncaları yıkacak boyutta olmasa da XVII. Yüzyılda özellikle Rumeli şehirleri ile Bursa, Ankara gibi bazı Anadolu şehirlerinde bir emek-üretim aracı ayrılığına neden oldukları söylenebilir. Sencer, a.g.e., s.252.

ve çoğalmıştır.⁷⁸ İmparatorluğun çöküş yıllarında gücünü arttıran âyanlara çeşitli resmi unvanlar verilmiş ve Sened-i İttifak ile otoriteleri tanınmıştır. Böylece merkezde toplanmış siyasal otorite, iktisadî gelişmeler sonucu bölünmüştür.⁷⁹ Osmanlı'da âyanların ortaya çıkışı, bir feodalleşme belirtisi değildir. Tersine, büyük çiftlikler aracılığıyla Batı kapitalizminin gereksinim duyduğu hammaddeleri sağlamak üzere; feodal bir nitelikli olmayan, dış pazara açılmaya başlayan bir kırsal yapının ifadesidir.⁸⁰

B. Tanzimat ve Kurtuluş Savaşı Dönemi

Tanzimat döneminde mirî toprak düzeni ortadan kalkarak, özel mülkiyetin yaygınlaşması ve bunun sonucunda pazara yönelik üretimde bulunan çiftliklerin kurulması gerçekleşmiştir. Bu dönemde toprak mülkiyeti Batı hukuku kurallarına göre düzenlenmiştir.

Buna göre, iltizam düzeni kaldırılmış ve vergi toplama işi “muhassıl” denilen devlet memurlarına verilmiş, öşürdeki vergi verim oranına göre ülke düzeyinde tek tip olarak -1/10 olarak- standartlaştırılmış ve bunun yanında mirasla ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Topraklar kabaca, mülk ve mirî olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁸¹ Böylelikle Osmanlı toprak rejimi kökünden değişmekte, mirî topraklar daralırken, özel mülkiyete ait topraklar genişlemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu hammadde kaynakları olan, el sanayisi dönemini yaşayan, kalabalık nüfusu olan, ticareti kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması⁸² ile Avrupalılara ayrıcalık tanıyan bir ülke olarak Avrupa için pazar haline gelmiştir. Avrupa devletleri, Osmanlı yasalarını ve kurumlarını Batı kapitalizmi ile işbirliği

⁷⁷ Küçükömer, a.g.e., s.49.

⁷⁸ Sencer, a.g.e., s.256.

⁷⁹ Küçükömer, a.g.e., s.51.

⁸⁰ Sencer, a.g.e., s.258. Bkz. Küçükömer, a.g.e., 46-55.

⁸¹ Sencer, a.g.e., s.262.

⁸² Bu anlaşmanın yanında, 1838-41 arasında Fransa ve bir dizi Alman ve İtalyan prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Danimarka, Toskana, Belçika, İsveç, Norveç, Prusya ile imzalanan anlaşmalar bunu izledi. İsmail Cem, *Türkiye'nin Geri Kalmışlığı'nın Tarihi*, Cem Yayınevi, 1995, s.232-233. Osmanlı'nın Avrupa kapitalizmi ile siyasal ve iktisadî olarak birlikteliğini kurumsallaştırdığı ilk olay, İngilizlerle yapılan bu anlaşmadır. Keyder, a.g.e., 30.

yapabilecek bir noktaya getirmek istemekte, imparatorlukta nüfuz elde etmek için Hristiyan halk üzerinde etkili olmakta ve askeri alanda çeşitli iyileştirmeler yapmaktadır.⁸³ Bu bağlamda Osmanlı ekonomisiyle ilgilenen Avrupalılar, iktisadî yaşamın canlanabilmesi için tarıma dayalı bir iktisat siyaseti izlenmesini önermektedir. Bunu için de mirî topraklar halka verilmeli; sermaye birikimi için yabancılara mülk ve toprak üzerinde tasarruf hakkı tanınmalı; vakıf topraklar düzeni değiştirilmeli; vergi sistemi yeniden düzenlenmeli ve yol ve sulama tesisleri yapılmalıdır.

Nitekim, 1867 yılında yabancılara Osmanlı mahkemelerinde yargılanmak koşuluyla yerli halk gibi şehir ve köylerde mülk edinme hakkı tanınmıştır. Bunun yanında Avrupalı tüccarların ve şirketlerin; satın alınan mallarda vergi indirimi, tüccarların yerleşme özgürlüğü, kendi yasalarına tâbi olmaları, kişisel vergilerden muaf tutulmaları gibi birçok ayrıcalık yavaş yavaş tanınmıştır. Bir başka deyişle, bu dönemde Avrupa, kapitülasyonları giderek Osmanlı'dan koparılmış tek taraflı ağır tavizler biçimine dönüştürmüştür.⁸⁴

Yine bu dönemde Avrupa'nın ayrıcalıklarından yararlanan gayrimüslim Osmanlı tüccarları, sırtlarını Avrupa'ya dayamış güçlü bir ticaret oligarşisi yaratmışlardır. Buna karşın, yerli sanayi giderek çözülmüş, Osmanlı iktisadî yapısı yeni örgütlenme biçimlerine olanak vermediğinden çözülme bir dönüşüme doğru evrilmemiştir. Gerçi yüksek faiz hadleri, para spekülasyonları ve iltizam sisteminin kalıntıları buna pek olanak verecek gibi değildir.⁸⁵

Tanzimat dönemini, iktisadî açıdan şu üç yönüyle değerlendirilir: özel mülkiyete geçiş kurumsallaştırılmıştır, Batı iktisadî yaşama egemen olmuştur ve Osmanlı Devleti hammadde sağlayan bir ülke olarak Batı ile olan ilişkilerini toplumsal ve siyasi düzlemde de arttırmıştır.

⁸³ Taner Timur, "Osmanlı Mirası", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1998, s.24.

⁸⁴ Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.14-15.

⁸⁵ Kazgan, a.g.e., s.16.

Osmanlı toprak düzeni bozulduktan sonra iç borçlarla mali dengesini tutturmaya çalışmaktadır. Galata bankerlerine olan bağımlılığını azaltmak için -dış baskıyla- dış borca yönelen Osmanlı maliyesi, dışa karşı siyasal ve iktisadî ödünler vermeyi sürdürmektedir. 1854-1875 arsında yapılan borçlanmalar sonucu, hem borçlanma koşulları ağırlaşmış hem de borç döndürülemez bir hal almıştır. Öyle ki ihraç edilen kâğıtların nominal değerinin ancak yarısı devletin eline geçmekte, bunun da önemli bir bölümü dış borç faizlerine gitmektedir.⁸⁶ 1881 yılında Avrupalı devletlerin borçlarını tahsil etmek üzere Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye adı verilen bir örgüt kurulmuştur.

Avrupa ülkelerinin pazar bulma, hammadde elde etme ve sermaye ihraç etmek üzere başlattıkları, “İktisadî küreselleşme” politikası Osmanlı’yı yakından etkilemiş ve bu dönemde Osmanlı dış baskılar ve iç etkiler sonucu bu sürece girmiştir. Yeniden merkezileşme çabasında bulunan bürokrasi açısından, dünya kapitalizmine açılış, toplum ve ekonomi üzerindeki denetimi yitirme tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Ancak bu kaygılar, bürokrasinin dışa açılma sürecini etkilememiş ve Avrupa’nın iç çekişmelerinden yararlanılmıştır. Bu kısa erimli denge politikası izlenirken, devletin ekonomi üzerindeki denetimi azalmıştır.⁸⁷

Tüm bu gelişmeler, ulusçu bir tepkiyi beraberinde getirecektir. Osmanlı’nın iktisadî yapısının bu dönemdeki durumunu aşağıdaki tablo aracılığıyla daha iyi ortaya konmaktadır:

Tablo-6: Osmanlı Büyük İmalat Sanayiinin Dağılımı: 1915

Bölgesel Dağılım (Sayılar)			Sermaye ve Emegın Dağılımı (%)		
Kentler	Fabrika	İşçi	Etnik Köken	Sermaye	Çalışan
İstanbul	149		Müsl.-Türk	15	15
İzmir	61		Yunan-Rum	50	60
Diğer	73		Ermeni	20	15
Toplam	283	15.000	Musevi	5	10
			Yabancı	10	-
			Toplam	100	10

(Kaynak: G. Bie Ravndal’dan aktaran Kazgan, a.g.e., s.52)

⁸⁶ Bülent Arı, “Osmanlı Maliyesinin İflası ve 1854 İstikrâzı”, *Doğu-Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02, s.44-53. Bkz. Cem, a.g.e., s.234-235. Kazgan, a.g.e., s.22-23.

Osmanlı Devleti, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinin yarı-sömürgesi durumuna gelmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle birlikte, ulusal ekonominin yaratılması ve ulusal-burjuva sınıfının yaratılması çabaları görülmektedir.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, hükümet tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırmış; imtiyazlı yabancı şirketlerin demiryolu ve denizyolu işletmelerine el koymuştur. Ancak savaştan yenik çıkılınca, savaş sırasında yaratılan fiili durum sona ermiştir.⁸⁸ Ayrıca Düyun-u Umumiye'nin İngiliz ve Fransız temsilcileri ülkeyi terk edince, diğerlerine ülke çıkarları doğrultusunda politikalar izlettirilmiştir. Ancak savaş sona erince, Düyun-u Umumiye, Osmanlı'nın maliye bakanlığı konumuna gelmiştir.⁸⁹ İngiliz-Fransız ortaklığı olarak kurulan Osmanlı Bankası, birçok finansal ve malî işlemi yöneten geniş yetkili bir merkez bankası görevini üstlenmiştir. Bu bankanın tekeli kırma ve ulusal bankacılığı güçlendirmek amacıyla, 1917'de "Osmanlı İtibarı Merkez Bankası" kurulmuştur. Ancak yetişmiş personel olmadığından yönetim Avusturyalılara verilmiş ve yurt dışına yetiştirilmek üzere personel gönderilmiştir. Ancak, savaş sonrası işgal güçleri bankaya el koymuştur.⁹⁰

İttihat ve Terakki'nin yapmak istediği, gayrimüslimler elinde toplanan iktisadî güçleri, Müslüman-Türklerle doğru kaydırmaktır. I. Dünya Savaşı sırasında, kendilerine verilen ayrıcalıklardan yararlanan Müslüman-Türk tüccarların semirilmesi sağlanmıştır.⁹¹ Bu noktada İttihat ve Terakki'nin, Osmanlı'nın iktisadî mirası olan sermaye ve mülkün azınlıklar elinde toplanması gerçeğini fark ederek,

⁸⁷ Şevket Pamuk, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Doğu-Batı*, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02, s.36-38.

⁸⁸ Kazgan, 2002, s.44-45. Bkz. Savaş sırasında müttefiki olduğumuz devletlerin dahi ısrarı kabul edilmeyerek, yabancılar Osmanlı uyruklarına tanınan haklardan dahi yararlanamaz oldu. Gümrük vergileri önce %15'e daha sonra ise %30'a çıkarıldı. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat: 1908-1918*, Yurt Yayınları, İstanbul, 1982, s.73-85.

⁸⁹ Kazgan, 2002, s.46-47.

⁹⁰ Toprak, a.g.e., s.142.

⁹¹ Kazgan, 2002, s.54

bilinçli bir ulusal iş gücü ve sermayedar yetiştirme politikasının olduğu belirtilmelidir.⁹²

Savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin işgaline uğramış ve İstanbul hükümeti I. Dünya Savaşı'nın bitiminden, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasına dek tamamen yabancı devletlerin güdümü ve hatta doğrudan yönetimi altına girmiştir. İşte bu dönemde Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde bir bağımsızlık savaşı verilmiştir. Atatürk ve arkadaşlarının temsil ettiği Osmanlı Devleti'nin sivil/asker bürokratları, savaşı sürdürebilmek için büyük desteğe gereksinim duymaktadır. Bağımsızlık mücadelesine ilk katılan “âyan” ve “eşraf” olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde İktisadî ve toplumsal açıdan güçlenen ve statüsü artan eşraf ve âyan, bu harekete destek olmuştur. Bunun yanında büyük kentlerdeki tüccar kesim de daha sonra yavaş yavaş bu harekete destek vermiştir. Kurtuluş savaşı bu sac ayağı üzerine kurulu ittifak ile başarılmıştır.⁹³ Savaşın ve savaşın en önemli destekçileri, merkezi devlet ile araları açılmış olan ve gelecek kaygısı taşıyan âyan ve eşraftır. Ara sınıf niteliği taşıyan bu sınıflar, böylelikle asker/sivil bürokrasiyle ilişki içine girip yeni düzenin kurucuları olma arzusundadır.⁹⁴

1910'lardan beri yaşanan savaşlar iktisadî yaşamı oldukça tahrip etmiş; bu yapı üzerine verilen bağımsızlık mücadelesi; özellikle Tanzimat'ın etkisiyle uluslararası sermayeye açılan Osmanlı pazarı ve ona tepki olarak doğan İttihat ve Terakki yönetiminin ulusal ekonomi yaratma gayretleri sonucunda oluşan toplumsal yapı ekseninde verilmiştir.

C. Cumhuriyet Dönemi

XX. Yüzyıl başlarında büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarına ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteren Osmanlı ekonomisinin, diğer çevre

⁹² Haydar Kazgan, “Osmanlı Ekonomisinde Türkler ve Cumhuriyet Türkiyesinde Yaratıldığı Türkler”, *İktisat Dergisi*, Sayı:383, Ekim 1998, s.86.

⁹³ Cem, a.g.e., s.298-301. Bkz. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s.136-138.

⁹⁴ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.102.

lkelerinden en önemli farkı hiçbir zaman resmen ve tamamen smrgeleştirilememesi ve tarımsal yapılar da küçük ve orta ölçekli köylünün göreli aırlııdır.⁹⁵ Bu yapı baımsızlıını tam olarak yitirmemiş bir merkezi yapıyla birleşince Osmanlı'nın iktisadi mirası ortaya çıkmaktadır.

Cumhuriyet yönetimi, iktisadi taban olarak Kurtuluş Savaşı sırasında oluşan l ittifakın kısıtları dahilinde iktisadi yaşamı düzenlemiştir. Bu dönemde kentsel bir işçi sınıfı yoktur. Bağımsızlık hareketini sürükleyen asker/sivil bürokrat kadro, sahip olduğu ulus-devlet ideolojisi ile geniş köylü yıınlarına dayanan bir köylü hareketi yaratmak istemiştir. Müslüman-Türk toplulukların zenginleşen öğeleriyle kurulan siyasal bağlantılar, savaştan sonrada yeniden düzenlenecek iktisadi ve dolayısıyla da siyasal yapının belirleyicisi olmuştur.⁹⁶ Ayrıca bu dönemde, Kurtuluş Savaşı sırasındaki belirsiz tutumları sonucu, Ankara'dan soğuk bakılan -diğer eşrafa ve tüccara göre çok daha güçlü olan- İstanbul burjuvazisi de özellikle Cumhuriyet ile birlikte bu sürecin içine dahil olmuştur.⁹⁷

Cumhuriyet kadrosu, iktisadi alandaki egemenliği Lozan Antlaşması ile sağlamıştır. Buna göre, kapitülasyonlar kaldırılmış Düyun-u Umumiye'ye son verilmiş, kabotaj hakkı alınmış ve gümrük egemenliği kabul edilmiştir.⁹⁸ Bu dönemde uygulanan politikalar, radikalizmden öte pragmatizme yöneliktir. Amaç, ulusal baımsızlıı yeniden kurmaktır.⁹⁹

Cumhuriyet döneminde siyasal rejim, kapitalist mülkiyet düzenini korumakla birlikte, devletin iktisadi yaşama yoğun bir biçimde müdahale etmesinin gerekliliğine de inanmıştır. Bu durumun nedeni Y. S. Tezel'e göre, Anadolu'daki toplumsal yapının köklerinde olan "düzenleyici devlet" anlayışıdır ve bu anlayış Cumhuriyet döneminde "dayanışmacı" ve "halkı" biçimlere bürünerek resmi ideolojinin temel

⁹⁵ Pamuk, a.g.e., s.39.

⁹⁶ Tezel, a.g.e., s.138.

⁹⁷ Tezel, a.g.e., s.140. Bkz. Cem, a.g.e., s.298.

⁹⁸ Tezel, a.g.e., s.153.

⁹⁹ William M. Hale, "Kemalist Türkiye'nin Ekonomisinde Geleneksellik ve Modernlik: 1920'lerin Deneyimleri", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, (Yay. Haz. J. M. Landau), (ev. M. Alakuş), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.201-216.

ögesi olmuştur. Bu ideoloji toplum içindeki sınıflar farkları kabul etmemekte, Kurtuluş Savaşı'ndaki birlikteliği sürdürmeye çalışmaktadır.¹⁰⁰ Atatürk'ün 1931 yılındaki bu doğrultudaki sözleri, 1935 yılında CHP parti programına alınmıştır:

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat içinde iş bölümü itibarıyla muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanat erbabı ve esnaf, amele ve işçi, serbest meslek, sanayi erbabı, tüccar ve memurlar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir.”¹⁰¹

İktisadî gelişme konusunda, hızlı sanayileşmeye önem verilmektedir. Türkiye'nin mamul madde dışalımını yapan ve hammadde ihraç eden durumu, Cumhuriyet kadrolarını rahatsız etmektedir. Osmanlı aydını, Ş. Mardin'e göre kapitalizme geçmenin gerekliliğine inanmakta; ama Osmanlı ile Avrupa arasındaki dengesiz ilişkiden de yakınmaktadır. Osmanlı'yı giderek yarı-sömürge haline getiren “liberal” iktisat politikalarına olan tepki, İttihat ve Terakki'nin izlediği ulusal ekonomi politikalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun yolu da onlara göre, devlet destekli Türk girişimcilerin yaratılmasından geçmektedir. Bu temel nokta 1923'teki İzmir İktisat Kongresi'nde de benimsenmiştir.¹⁰²

Amacı, uygulamaya konulacak iktisat politikalarının hükümet ile toprak sahipleri, tüccarlar ve sınırlı sayılarına rağmen sanayiciler arasında uzlaşma sağlamak olan İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen “Misak-ı İktisadî ve Çiftçi, Tüccar, Sanayi ve İşçi Gruplarının İktisadî Esasları” adlı kararlar -işçiler dışındakiler- dikkatle uygulanmıştır. Kongrede alınan kararları ve bazı uygulamalar şöyledir:¹⁰³

- Yabancı sermayeye karşı olunmadığı; ancak belli koşulların saklı olması kaydı belirtilmiştir.

¹⁰⁰ Tezel, a.g.e., s.143-144.

¹⁰¹ Aktaran: Tezel, a.g.e., s.144.

¹⁰² H. Kazgan, a.g.e., s.87. Tezel, a.g.e., s.148.

¹⁰³ Tezel, a.g.e., s.148-152.

- Sanayi ile ilgili olarak; koruyucu gümrük tarifesi ve dış ticaret politikası uygulanması, sanayi kredi bankası kurulması, vergi bağışıklıklarının sağlanması, 1913 Teşvik-i Sanayi yasasının kapsamının genişletilmesi ulaşım kolaylıklarının sağlanması kararlaştırılmıştır
- Çiftçiyle ilgili olarak; iç bölgelerle limanları bağlayacak demiryollarının yapılması, tütün tekelinin kaldırılması ve ekiminin serbestleştirilmesi, tarım makinelerinin gümrükten muaf tutulması, öşürün kaldırılması ve asayişin sağlanması kararlaştırılmıştır.
- İşçilerle ilgili olarak; sendika kurma ve grev yapma hakkının tanınması, asgari ücret, sigorta, yıllık izin gibi sosyal hakların sağlanması kararlaştırılmıştır.
- Tüccarla ilgili olarak; deniz taşımacılığında yabancılara tanınan ayrıcalıkların kaldırılması, yabancı sermayeyle birlikte ortaklıklara gidilmemesi, devletin tüccarlara yardımcı olması ve merkez bankası kurulmasına karar verilmiştir.

1923 yılında egemen olan iktisadî düşünce sitemi doğrultusunda, bireylerin zenginleştirilmesi ile bir ulusal sermaye yaratılacak; böylelikle de Türk sermayedarları aracılığıyla ülke kalkındırılacaktır. Nüfusun %80'inin tarımda çalıştığı, azınlıkların denetimindeki bir dış ticaretin yaşandığı, Lozan'ın devlet gelirleri üzerinde kısıtlayıcı hükümlerinin olduğu bir dönemde, uygulanması zor politikaların benimsenmesini, dış konjonktür ile ülkenin iç koşullarının zorlaması olarak görülmektedir.¹⁰⁴

1923-30 arası uygulanan bu politikalar¹⁰⁵ 1930'lu yıllara dek sürdürülmüştür. Baştan beri devletçi yan taşıyan ekonomi politikaları, hem 1929 krizinin etkisi hem de sanayileşmenin gerçekleşmemesinden ötürü değişime uğramış ve devlet doğrudan üretici olarak iktisadî yaşama girmiştir. Amaç değişmemiş; fakat yöntem

¹⁰⁴ Türkel Minibaş, "75 Yıl Öncesinde de Kriz Vardı", *İktisat Dergisi*, Sayı:383, Ekim 1998, s.25. Ancak, bazı yazarlar 1923-30 arası dönemde GSMH'de ciddi bir artış olduğunu ve bu dönemin başarısız olarak adlandıramayacağını dile getirmektedir. Hale, a.g.e., s.211.

¹⁰⁵ 1924'de İş Bankası'nın kurulması; 1925'de öşürün kaldırılması ve Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması; 1926'da Medeni Yasa'nın kabulü; 1927'de yeni Teşvik-i Sanayi Yasası'nın çıkartılması

farklılaşmıştır.¹⁰⁶ İzmir İktisat Kongresi ile hem Batılı devletlere hem de içerideki egemen güçlere bir mesaj verilmiştir. Dönemin güçlü siyasal kadrosunun bu stratejik duruşu sergilemesine rağmen, örneğin, devlet bütçesi gelirin 1/3'ü oluşturan öşürün kaldırması, iktisadî güç odaklarının gücünden kendilerini kurtaramadıklarını göstermektedir. Ayrıca bu dönemin liberal politikalarındaki bir etken de Lozan Antlaşması'nın devlet müdahalesini engeller hükümleridir. Bu dönemde sanayi şirketlerine yapılan yatırımlar içinde yabancı sermayenin payı, Türklerin payının tam iki katıdır.¹⁰⁷ Zorunluluklarla beraber, bu gelişmeye hükümetin yabancı sermayeye karşı takındığı olumlu hava da neden olmuştur.¹⁰⁸

1929 Krizi, liberal politikaların başarısızlıklarıyla birleşince, devletçi politikalara geçmenin ortamı oluşmuştur.¹⁰⁹ 1930-1950 dönemi devletçi iktisat politikaların uygulandığı bir dönem olmuş, 1950'de iktidarın değişmesiyle daha liberal bir dönem yaşanmış, 1960'la birlikte planlı ekonomi modeli benimsenmiş, devlet bu kez planlayıcı role bürünmüş ve sanayileşme ivme kazanmıştır. 1980'li yıllardan itibaren ise liberal bir sürece girilmiştir.

Bu ekonomi politikalarındaki değişimi, Cumhuriyetin ekonomik yaşamdaki temel krizi belli yöntemlerle çözmesine bağlı olarak açıklamak olanaklıdır.

III. SİYASAL ETKİ

A. Osmanlı Dönemi

Osmanlı'nın devletinin yapısına ilişkin görüşleri Kongar iki ana kategoride toplamıştır. Bunlar, Osmanlı toplumunu feodal bir yapıya sahip olduğunu düşünenler ile Osmanlı'nın Avrupa'dan farklı bir yapıya sahip olduğunu düşünenlerdir.¹¹⁰ Sencer

bunlara örnek olarak verilebilir. 1930'larda sendika kurma ve grev hakkı yasaklanmıştır. Tezel, a.g.e., s.152.

¹⁰⁶ Kongar, 1999, s.352.

¹⁰⁷ Keyder, a.g.e., s.79.

¹⁰⁸ Bu dönemde ortaya çıkan ancak İngilizler2in girişimiyle engellenen "Chester" projesi örnek verilebilir. Stefanos Yerasimos, "Tek Parti Dönemi", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1998, s.86.

¹⁰⁹ İzzettin Önder, "Yetmiş Beş Yılın Ardından", *İktisat Dergisi*, Sayı:383, Ekim 1998, s.16-17.

¹¹⁰ Kongar, 1995, s.323.

ise feodalizmi savunanları¹¹¹ belirttikten sonra ile Avrupa'dan farklı olduğunu savunanları¹¹² kendi arasında Asya tipini savunanlar ile yapının pre-kapitalist olduğunu savunanlar olarak ayırmaktadır.¹¹³ Bu sınıflandırmaya bir de tarihçileri eklemekte ve onların genelini Osmanlıyı feodal olarak nitelemediği görüşünü dile getirmektedir.¹¹⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki egemenlik anlayışına ilişkin kesin veriler bulunmamaktadır. Orta Asya'dan getirilen geleneklerin sürdüğü varsayılmaktadır. İlk olarak Avrupa'ya doğru genişleyen beyliğin daha sonraki hedefi Anadolu'daki Türk beyliklerini egemenlik altına almaktır. Osmanlı Devleti, aşamalı biçimde beylere ait özel mülkiyet anlayışını yıkmaya çalışmış ve bunun yerine tımar sistemini koymaya çalışmıştır. Bu durum, topraklar üzerindeki tasarrufun kural olarak "sürekli ve irsi" bir kiracılık sözleşmesi biçimine dönüşmesini sağlamıştır.¹¹⁵ Osmanlı Devleti'nin kurucuları aşiret kökenli kişiler olmalarına rağmen, ortaya çıkan devlet aşiret kimliğinden sıyrılmıştır. Devletin kökenleri Müslüman olarak dinden almıştır. Bu kimlik şehirlerin gelişmesi, ve ulemanın etkisi sonucu derinleşmiştir. Bunun yanında egemenlik anlayışı, yani padişahın serbestliği hem Orta Asya geleneklerinden hem de İslamiyet'in siyaset anlayışından kaynaklanmaktadır.¹¹⁶

I. Beyazıt tıpkı Selçuklu sultanları gibi halifeye başvurarak hükümdarlığının onaylanmasını istemiştir. Egemenliği dine dayandırma anlayışı burada ön plana çıkmaktadır. Ülüş düzeninin sürdüğünü gösteren en önemli kanıt ise 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra devletin parçalanma sürecine girmesidir. Bu dönemden sonra bu eski gelenekten kurtulmak için yoğun uğraş verilmiş ve egemenlik padişahın kişiliğinde kutsallaştırılmıştır.¹¹⁷

¹¹¹ H. A. R. Gibb ve H. Bowen, İ. Hüsrev Tökin, B. Boran, K. Fişek, M. Erdost, M. Kıray, H. Berktaş.

¹¹² N. Berkes, S. Divitçioğlu, Ş. Mardin, M. Sencer, H. Cin, M. Doğan, M. A. Kılıçbay.

¹¹³ Sırasıyla N. Berkes, S. Divitçioğlu ile D. Avcioğlu.

¹¹⁴ Bu görüşlerin ayrıntıları için bkz. Muzaffer Sencer, a.g.e.

¹¹⁵ Sencer, a.g.e., s.9.

¹¹⁶ Kemal Karpaz, "Kimlik Sorunun Türkiye'de Tarihi, Sosyal ve ideolojik Gelişmesi", **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, (Yay. Haz. S. Şen), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995a, s.25.

¹¹⁷ Mumcu, a.g.e., s.45-46.

Fatih dönemine gelindiğinde Anadolu’da bir birlik tam olarak henüz sağlanamamıştır. Bu dönemde egemenliğin kişiselleşmesi için iki büyük adım atılmıştır. İlki “Fatih Kanunnamesi” olarak adlandırılan bu belgeden anlaşıldığına göre, yine erkek çocuklardan kimin hükümdar olacağı belli değildir; ancak ülkenin bölünmemesi için “kardeş katli” saltanat yasası durumuna getirilmektedir. İkinci olarak, “Kul Sistemi” kurumsallaştırılmaktadır. “Kapıkulu” olarak adlandırılan, başta askerlik olmak üzere sonraları birçok devlet görevine getirilen devşirmelerden oluşan yapının varlığı, kuruluş dönemine dek gitmektedir. Padişaha bağlı olan bu kesimin üyeleri, Türk ailelerinin nüfuzunu kırmak için, Fatih döneminde, devlet içinde yüksek konumlara getirilmiştir.¹¹⁸

Tımar ve kul sistemi, sultanlara eski feodal ve aristokratik unsurları, merkezi hükümetin aleyhine egemenlik iddialarında bulunmaktan alıkoymuştur. Barkan’a göre toprağı devletleştirerek belli bir düzene bağlayan Osmanlı, toprağın eski sahibini kendine bağlı bir memur statüsüne sokmuştur.¹¹⁹

Osmanlı Devleti çok güçlü bir merkezi iktidara sahiptir. Bunu en güzel örneği ise üretim ve dağıtımı son derece yakından denetleyebilmesidir. Dönemin koşullarında böyle bir devlet yapısı, denetlenemeyen feodal beyler tarafından ezilen halka oldukça elverişli gelmektedir.¹²⁰

Osmanlı padişahları yargı ve yönetim işlerini kişiliklerinde birleştirmişlerdir. Halife-sultan deyimi, padişahın dünyevî iktidarına dinsel meşruiyet sağlamaktadır. Şeriat hukukunun yanında, padişahın yetkilerinden doğan “örfi hukuk” vardır. Örfi hukuk, padişahın otoritesini aldığı yerdir.¹²¹ Osmanlı Devleti’nde, şeriata uygun yönetimi esas olsa da padişaha karşı böyle bir yaptırımı uygulayacak makam bulunmamaktadır.¹²² Osmanlı’nın temel yasası şeriat olmuşsa da Karpat’a göre, devlet din adamlarının yönettiği bir teokratik devlet değildir. Din ve devletin bir

¹¹⁸ Mumcu, a.g.e., s.47.

¹¹⁹ Sencer, a.g.e., s.190-195.

¹²⁰ Kongar, 1999, s.59.

¹²¹ Kongar, 1999, s. 60.

¹²² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.13-14.

tutulması anlayışı (Din u devlet) devletin meşruiyetini sağlayan siyasal bir formüldür. Böyle bir durumun varlığı o günlerde de sorun olmuş ve ulemanın gayretiyle, devletin din üzerine baskısını engellemek amacıyla “şeyhülislam”lık makamı ihdas edilmiştir; ancak uygulamada bu kurum istenilen fetvaları vermekten başka bir işlev görmemiştir.¹²³

Batı’da insanların devlete kendi grupsal özelliklerini taşımaları olanaklı iken Osmanlı’da bu sürekli engellenmiştir. Bu nedenle de siyasetin alanının genişlediği ve kamusal alanın önem kazandığı bir süreç içinde, Osmanlı’da siyaset devletin içine hapsolmuştur.¹²⁴

Osmanlı Devleti’nin merkez örgütlenmesi çok güçlü olmasına rağmen, imparatorluğun bazı bölgelerinde eski soylular sınıfı varlığını sürdürmektedir. Ayrıca dinsel ve yerel farklılıklar yüzünden, taht kavgaları sırasında taşra oldukça önemli bir mevzii olmaktadır. Bunun nedeni ise devlet merkezinin imparatorluk genişledikçe, başa çıkılmaz bürokratik işleri hafifletmek istemesidir. Merkezin taşrayla kurduğu bağlar gevşek olduğundan, o gün için bütünlük sağlanabilmektedir.¹²⁵

Osmanlıların siyasal ve yönetsel yapısı, tımar sisteminin bozulmaya başlamasıyla birlikte çözülmeye başlamıştır. Avrupa’daki gelişmeler karşısında, giderek işlev görmez hale gelen yapıyı düzeltmek için yapılan çalışmalar etkili olamamıştır. Osmanlı eriyen mali sistemini kurtarmak için iki önemli adım atmıştır: paranın tağdiş edilmesi ve iltizam sistemine geçilmesi. Bu uygulamalar ise enflasyona, reayanın yoksullaşmasına, kamu mülkiyetinin azalmasına ve ara sınıfların doğmasına neden olmuştur.¹²⁶

¹²³ Karpat, 1995a, s.26-27.

¹²⁴ Etyen Mahcupyan, *Türkiye’de Merkeziyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Patika, İstanbul, 1998, s.39.

¹²⁵ Şerif Mardin, “Türk Siyasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkisi”, (Çev. Ş. Gönen), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2000, s.81.

¹²⁶ Kongar, 1999, s.60-61.

Ara sınıfların düzenden memnun olmaları, Osmanlı'yı dönüştürme işlevinin yönetici sınıflarca bu görmesini dayatmıştır.¹²⁷

B. Tanzimat ve Kurtuluş Savaşı Dönemi

Osmanlı Devleti Batı karşısındaki konumunu farkına savaş meydanlarında varmıştır. Bu nedenle devlet içindeki ilk yenilik çabaları orduya yönelik olmuştur. Yeni bir düzenleme yapılabilmesi için eskisinin yok edilmesi gerekmektedir. Bunun için “yeniçeri” ocağı kaldırılmıştır.¹²⁸ Mardin'e göre yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra bürokratlar siyasetin saptanmasında çok etkin olmuşlardır.¹²⁹ Bu dönemde tımar sisteminin bozulmasıyla güçlenen âyan ile imzalanan Sened-i İttifak belgesi, hem devletin yeniden merkezileşme çabaları içinde¹³⁰ hem de âyanın feodal bir güç olarak devlet otoritesini sınırlandırması olarak¹³¹ ele alınmaktadır. Bu belge, devletle imzalanan bir sözleşme olarak padişahın yetkilerini kısıtlamaktan ziyade, padişahın feodalite oluşumları engelleyici bir merkezileşme çabası olarak algılanmalıdır.¹³² Ancak bu dönemde padişahın böyle bir duruma düşmesi, eski gücüne sahip olmadığı olarak okunmalıdır.

Bu dönem içinde birçok batılı kurum Osmanlı devlet ve toplum yaşamına girmeye başlamıştır. Tüm bunlar ise merkezi bürokrasinin gücünü arttırmaktadır. XVIII. Yüzyıl sonlarında başlayan yenileşme (ıslahat) hareketleri ile M. Soysal'a göre Osmanlı'nın ilk dönemde kullanılan “meşveret” kurumunu canlandırmıştır. Bu oluşum ise “iktidarın sınırlanması” anlamına gelmektedir.¹³³ 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte devlet halkına çeşitli hukuksal güvenceler vermektedir. Ancak bu güvenceleri memurlara ve gayrimüslimlere verilen güvenceler olarak ele almak daha

¹²⁷ Kongar, 1999, s.64.

¹²⁸ Kongar, 1999, s.64.

¹²⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.107.

¹³⁰ Mardin, 1997, s.106. Bkz. Akşin, a.g.e., s.53.

¹³¹ Mümtaz Soysal, *Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1993, s.20. Bkz. Küçükömer, a.g.e. s.56.

¹³² Kongar, 1999, s.65.

¹³³ II. Mahmut döneminde kurulan “Meclis-i Ahkâmı Adliye” yasa niteliğindeki düzenleyici kuraların hazırlanmasında görev almaktadır. Ayrıca bu dönemde kurulan, “Dâr-ı Şûra-yı Bâbîâlî” ve “Dâr-ı Şûra-yı Askerî” mutlak padişah otoritesi yanında yer alan yardımcı nitelikli organlardır. Soysal, a.g.e., s.21.

doğru olacaktır.¹³⁴ Egemenlik açısından önemli olan nokta padişahın örfi ceza verme yetkisini kaldırması ve istediği zaman buyruklar çıkartan görünümünün zedelenmesidir.¹³⁵ Kongar, Tanzimat'ın sonuçlarını üç başlık altında toplamaktadır:¹³⁶

- Merkezi bürokrasi padişaha karşı belli güvencelere kavuşmuştur.
- Avrupa pazarıyla ilişkide olan gayrimüslimler birçok güvenceye kavuşmuştur.
- Yabancı ülkeler Osmanlı'ya çok sık müdahale şansına kavuşmuştur. Bu yarı-sömürgeciliğe giden sürecin kurumsallaşma aşamasıdır.

Bu dönemde ortaya çıkan Genç Osmanlılar ise anayasacılık akımı ile ulusal devlete giden yolda önemli mesafe kaydetmişlerdir. II. Abdülhamit'e anayasayı ve meclisin açılmasını kabul ettirmekle, padişahın otoritesi bir kez daha törpülenmişlerdir. Padişahın anayasayı uygulamadan meclisi kaldırması, padişaha karşı örgütlü bir muhalefeti kurumsallaştırmıştır. Kurumsallaşan muhalefetin yanında bir diğer önemli nokta da halkın seçtiği bir meclisin yasama görevini yapması, hükümeti denetleyen bir gensoru mekanizmasının varlığıdır. Anayasanın ve meclisin olduğu, lağvedildiği, sonra yeniden kabul edildiği dönem olan Meşrutiyet(ler), padişah otoritesinden ulusal egemenliğe geçiş sürecidir.¹³⁷ Muhalefet, meşrutiyeti geri getirmek üzere, “Genç Türkler” adı verilen bu oluşumdan sonra, İttihat ve Terakki adı altında partileşmiştir.

1908 yılında ise İttihat ve Terakki önderliğindeki grup padişahı tahtan indirmiş ve kendi etkilerinde bir hükümet kurdurtmuştur. Bu dönemde anayasada değişiklikler yapılarak padişahın yetkileri daha da kısılmıştır. Ancak tüm bu hareketler, doğurduğu tepkinin genişliğine rağmen asker/sivil bir aydın hareketi olmaktan ileri

¹³⁴ Küçükömer, a.g.e., s.62-64. Bkz. Mardin, 1997, s.280.

¹³⁵ Soysal, a.g.e., s.21.

¹³⁶ Kongar, 1999, s.66.

¹³⁷ 31 Mart ayaklanması sırasında Ayastefanos'ta Mebusan ve Ayan Meclislerinin birlikte toplanması “Meclis-i Umum-i Millî” olarak adlandırılmıştır. Akşin, a.g.e., s.55-56. Söz konusu Anayasa (1876 Kanun-u Esasi) ile “Meclis-i Umumi” adını taşıyan, o günkü örneklerinden pek farklı olmayan, iki kanatlı bir meclis kurulmuştur. Soysal, a.g.e., s.23.

gidememiştir.¹³⁸ Gelişen olaylar İttihat ve Terakki'yi Osmanlı Devletinin gerçek iktidarı yapmıştır. 1914-1918 arasındaki bu dönemde birçok reform hareketinde bulunulsa da savaşta yenilince, parti iktidardan düşmüş, reformlar sürdürülememiştir. Gerçi partinin ideolojik bir bütünlüğü olmasa da en azından ulusal iktisat politikası bulunmaktadır.

Bu meşruti monarşi denemesi Türk toplumunda tahmin edilenden çok daha derin izler bırakmıştır. Bu süreç, anayasalı modern bir toplum yaratma sürecinin mihenk taşı olmuştur. Ancak söz konusu anayasal süreç bir uzlaşma kültüründen çok, anayasanın devlet eliyle yapılacağı, yeni devlet iktidarının bir miras olarak kalmasını sağlamıştır.¹³⁹

Savaştan sonra ülkenin işgale uğraması, Türk ulusal devletine giden süreci hızlandırmıştır.

Ulusal egemenliğin Türk siyasal yaşamına girmesi Kurtuluş Savaşı'yla olmuştur. Bu dönemde padişahın siyasal tutumuna karşılık, Ankara hükümeti önce padişahın şahsına karşı, daha sonra da makamına karşı “ulusal egemenlik” ilkesini savunmuş ve en sonunda da padişahlık rejimini kaldırıp cumhuriyet rejimini kurmuştur.¹⁴⁰

Böylelikle mutlak padişah otoritesinden, ulusal egemenlik sürecine gelen tarihsel gelişim yeni bir devletin kurulmasıyla sona ermiştir. Kuşkusuz yeni devlet eskisinin yapısından farklı olsa da siyasal kültürdeki süreklilik bakımından, onun mirasçısı sayılmalıdır.

¹³⁸ Soysal, a.g.e., s.25.

¹³⁹ Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Cilt:1, (Der. M. Ö. Alkan), İstanbul, 2001, s.82.

¹⁴⁰ Bu dönemdeki gelişmeleri şöyle sıralayabiliriz: Amasya Genelgesi, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, TBMM’ nin açılışı, 1921 Anayasası. Eroğlu, s.20-22.

C. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminin yapısını ve siyasetini belirleyen en önemli unsur kuşkusuz Atatürk'tür. Atatürk'ün devlet düşüncesi M. Heper'e göre, Osmanlı yönetim biçimine bir tepki olarak doğmuştur. Temel amaç, parçalanan toplumu yeniden bir araya getirmektir. Bunu için de toplumun genel çıkarını koruyacak bir yönetim benimsenmelidir. Bu ise devleti belli ilkelere dayandırarak kişisellikten arındırmakla olacaktır. Atatürk'ün peşinde koştuğu devlet; belli ilkelerin ya da örneğin sınıfsız bir yapının olduğu değil, genel çıkarların göz ardı edilmediği devlettir.¹⁴¹

İlk bakışta yalnızca askeri bir hareket olarak görülebilecek olan Kurtuluş Savaşı, yönetici/seçkinler ile yerel liderleri işbirliğine sokması bakımından önemli bir siyasal özellik de taşımaktadır. Buna karşın ilk meclisin homojen bir ideolojik duruş sergilediğini söylemek zordur. Mecliste Atatürk'ün yanında yer alan yönetici/seçkinlerin karşısında, gelenekçi/liberal olarak adlandırılan bir kanat bulunmaktadır.¹⁴² Ancak savaş kazanıldıktan sonra Atatürk kazandığı gücü sayesinde meclisteki karşıt grupları bertaraf etmeye çalışmıştır. Ancak bu dönemde gelenekçi/liberal grubun partisi olan "Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka"nın kurulması ve kapatılması, Doğu illerindeki ayaklanmalar, Serbest Fırka denemesi gibi siyasal yaşamda çeşitli etkileri olan olaylar olmuştur.

Bu dönemin asıl siyasal özelliği Atatürk Devrimleri adı verilen bir toplumsal dönüşüm hareketinin başlamasıdır. Bu hareketin siyasal olarak temel niteliği, asker/sivil seçkinlerin, bu devrimleri tepeden inme biçimde halka uygulamaları, Batılılaşmayı hedef seçmeleri ve halk egemenliğine dayanmalarıdır.¹⁴³ Bu dönemde pratik uygulamalar ile biçimlenen Kemalist ideolojinin ana amacı, modern bir devlet (ulus-devlet) kurulmasını ve örgütlenmesini sağlamak ve toplumsal ve kültürel değişmeyi sağlayan iktisadî kalkınmayı başlatmaktır.¹⁴⁴ Böylelikle, Türkiye, ulusal

¹⁴¹ Metin Heper, "Atatürk'te Devlet Düşüncesi", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2000, s.198.

¹⁴² Kongar, 1999, s.137.

¹⁴³ Kongar, 1999, s.109.

¹⁴⁴ Suna Kili, *Atatürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1995, s.114.

devlet, modern sanayileşmiş ekonomi yaratmak için bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir modeli uygulamaya sokmalıdır. Bunu için de siyasal iktidar gücüne sahip olmak gerekmektedir. Böylelikle, tutucular iktidardan uzaklaştırılacak ve uygun gelişme aşamasında liberal kurumlar -partiler, sendikalar, basın ve düşünce özgürlüğü- yaşama geçirilebilecektir.¹⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin asker/sivil bürokrasisi ve aydınlarından oluşan seçkinlerin siyasal otoriteye karşı, yani diğer yönetici sınıfa karşı, ara sınıflarla yaptığı iş birliği sonucu biçimlenen devrim hareketi, bu anlamda sınıflar arası uzlaşmanın ürünüdür.¹⁴⁶

Devrim hareketinin sınırlarını da belli oranlarda bu işbirliği belirleyecektir. Bu işbirliği ve uzlaşmanın temelinde "halkçılık" ilkesi vardır.¹⁴⁷

Kemalist hareketin oluşturmak istediği devlet yapısı, Osmanlı-İslam geleneklerinden çok, Fransız Devrimi'ne, pozitivistlik ve dayanışmacılık dayanmaktadır. Türk toplumunu ulusçu ve laik bir yöne doğru çekme gayretindedir. Ancak bu durumu, Osmanlı'dan, yapısal, düşünsel ve davranışsal düzeyde bir "kopuş" olarak nitelenmek oldukça zordur; zira Atatürk ve arkadaşlarının öncülüğünde gerçekleşen ulusal hareketin temelinde, Osmanlı seçkinlerinin devletin çöküşüne gösterdikleri tepki vardır. Ayrıca yeni kurulan devletin yapısının da Osmanlı-Türk geleneklerini sürdürdüğü söylenebilmektedir.¹⁴⁸

Devletin meşruiyetin tek kaynağı oldu bir yapıda, devrimin de devlet içindeki bir gruptan gelmesi doğaldır. Ancak Kemalist hareketin, Osmanlı'daki seçkin hareketlerinden en büyük farkı, siyasal merkez ile toplumsal çevre arasındaki aralığı daraltmasında ve toplumsal kaynakları devleti destekleyecek biçimde harekete geçirmesindedir. Bu stratejik nokta önemli bir farktır; çünkü Kemalizm'in kurduğu

¹⁴⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Y. Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.73.S

¹⁴⁶ Kongar, 1999, s.109.

¹⁴⁷ 1920'de halkçılık bürokrasi ile halkı yaklaştırmaya yönelik bir doktrin olarak sunulmuştur; 1921'de kavram sosyalist ve toplumcu bir içeriğe bürünmüştür; 1923'te dayanışmacılıktan esinlenen, sınıfsız Türk toplumunda herkesin çıkarını gözetken bir akım olarak tanımlanmıştır; 1931'de parti programında dayanışmacı yönüyle birlikte "halk için halka rağmen" tipine yönelmeye başlamıştır. Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000, s.149.

¹⁴⁸ Kazancıgil, a.g.e., s.137.

modern devletin temelini yerleştirdiği öğelerden bir çoğunun ilk izlerini “Genç Türkler”de bulmak mümkündür. Örneğin, ulusal burjuvazi yaratma üzerine kurulu iktisat politikası bu devamlılığın kanıtıdır. Ayrıca düşünsel birçok unsur da bir devamlılık göstermektedir.¹⁴⁹ Tanzimat ve sonrasında birçok yenilik yapılsa da Cumhuriyet döneminin bunlardan en önemli farkı, dine ve hanedana dayalı meşruiyetten arınmış, laik ve milliyetçi bir siyasal sistem üzerine bina etmesidir.¹⁵⁰

Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda, bu yeni oluşumu destekleyen seçkinlerin yeri korumaya çalışılmıştır. Bu ise hukuk, siyaset ve kültür alanında yapılan devrimlerle sağlanmaya çalışılmıştır. Amaç, Türklük bilinci ve kimliğinin oluşmasını, eğitim ve hukukun laikleşmesini ve siyasal meşruiyetin kaynağının ulusa verilemesini sağlamaktır. Bunları da belli ilkeler aracılığıyla yapmak yolunu tutmuşlar ve siyaseti buna yönlendirmişlerdir.¹⁵¹

Sonuçta devlet, iktisadî bir merkezîyetçiliğinin yanına siyasal devletçiliğe de bağlanmıştır. Bu da Osmanlı’dan devralınan devletçi anlayışın, modernleşme projesi yürüten siyasal erkin denetimine geçmesi anlamına gelmektedir.¹⁵² Ancak, Cumhuriyeti kuranlar ve halk, Osmanlı’daki yapının devamı olduğuna ve devrim bir sınıf hareketi olarak gelişmediğine göre, siyasal alanın birden bire bir dönüşüme uğramasını beklemek zaten, değişimin mantığına uygun değildir.

IV. TOPLUMSAL ETKİ

A. Osmanlı Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu toplumsal yapı bakımından askeri bir nitelik taşımaktadır. Bu bakımdan askerlik dışındaki işlerle uğraşan toplumsal tabakalar, devlete ve askerlik işinde kendisiyle işbirliği yapan sınıfa bağımlı durumdadır. Bu durumu “ikili sınıf” yapısı olarak özetlenmektedir. Buna göre, Osmanlı’da savaşan

¹⁴⁹ Kemalizm, Genç Türklerin kavramlarını içerik ve uygulama yönünde çok ileriye götürmüştür Kazancıgil, a.g.e., s.148-149.

¹⁵⁰ Keyder, a.g.e., s.72.

¹⁵¹ İlder Turan, “Türkiye’de Siyasal Kültürün Oluşumu”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000, s.363.

ve yöneten askeri sınıf ile askerlik dışındaki -reaya ve şehirli- sınıf olmak üzere iki temel sınıf bulunmaktadır.¹⁵³ Küçükömer, padişah dışındaki hiç kimse üretim gücüne sahip olmadığından dolayı, ona bağlı olan ulema, yeniçeri, tımarlı sipahi ve diğer yönetici grupları birer sınıf olarak kabul etmemektedir.¹⁵⁴

Ayrıca M. Akdağ, C. Tanyol ve H. İnalcık gibi yazarlar, reayayı da toprak mülkiyeti olmadığından ve her konuda tımar sahiplerinden önderlik beklediğinden, bir sınıf olarak kabul etmemektedirler.¹⁵⁵

Tımar sistemin bozulmasıyla birlikte reayanın bir ölçüde sınıf bilincini kazandığından söz edilebilmektedir. Özel mülkiyetin doğmasıyla birlikte kırsal alanda eşref ve âyan adı verilen gruplar ortaya çıkmıştır. Büyük kentlerde yaşayanlar ise Batı'nın etkisiyle kapitalist ticaret ilişkisine girmiştir. Bu oluşum ise "ara sınıf" adı verilen toplumsal tabakanın oluşmasına öncülük etmiştir. Bu dönem için Osmanlı üç ana sınıfla tanımlanabilmektedir:¹⁵⁶

- *Yönetici Sınıf*: Padişah ile merkezi ve yerel bürokrasiden oluşmaktadır. Özellikle yerel bürokrasi, toprak mülkiyetini ele geçirmeye başlamış, yüksek gelir düzeyine sahip olmuştur.
- *Ara sınıflar*: Bu sınıfı âyan, esnaf ile zanaatkâr ve ulema oluşturmaktadır. Yerel liderler ve toprak ağalarından oluşan "âyan" sınıfı, merkezi görevlilerle iç içe çalışmakta, yerel yönetimin temsilciliğini yapmaktadırlar. "Esnaf ve zanaatkâr"dan oluşan bir diğeri ise sermaye ve teknolojiden yoksun kırsal alandaki yoksul sınıfa dönük üretim yapan sınıftır. "Ulema"nın bir kısmı toprak sahibi, bir kısmı tüccardır. Din adamı niteliği olan bu grubun merkezi bürokrasi ile yoğun ilişkisi vardır.

¹⁵² Mahcupyan, a.g.e., s.63-64.

¹⁵³ Sencer, a.g.e., s.215. Bkz. Askeri sınıf devletin ele geçirdiği toprakların rantından yararlanan ve vergiden muafır. Ulema da bu sınıf içine girer. Diğerleri ise topraklar üzerinde kiracı olarak yaşayan ve birçok vergi veren köylü (reaya) sınıfıdır. Divitçioğlu, a.g.e., s.38.

¹⁵⁴ Küçükömer, a.g.e., s. 35-36.

¹⁵⁵ Kongar, 1999, s.58.

¹⁵⁶ Kongar, 1999, s.63.

- *Alt Sınıflar:* Bunlardan ilki loncadaki çıraklar, düzensiz ücret alan zanaatkârlar gibi işçi statüsündeki gruplar oluşturmaktadır. Bir diğeri ise bir kısmı küçük toprak sahibi olan köylülerdir.

XIX. Yüzyıla gelindiğinde hem alt sınıflarda hem de ara sınıf adı verilen grup içinde özel mülkiyet yaygınlaşmıştır. Ancak bu olgu, o günkü düzen içinde devletin gücünden ve düzeninden bağımsız bir grubun güçlenebilmesini engellemektedir. Bundan dolayı da bu sınıflardan hiç biri toplumu dönüştürecek ivmeye ulaşamamaktadır.¹⁵⁷

Bürokrasi ve âyan arasında bu dönemde kurulan ittifak daha sonraları çatlayacak ve bürokrasi güçlendikçe âyanı bertaraf etmek yoluna giderek, merkezileşmeye yönelecektir. Buna rağmen tamamen tasfiye olmayan bu kitle, yeni orta sınıf konumuna gelecektir.¹⁵⁸

Böyle bir yapıda yönetici sınıf toplumu dönüştürme görevini üzerine almıştır. Bunun nedeni toplumun iç dinamiğinin “düzenin gelişmesi”ne değil, “bozulması”na yol açmasıdır.¹⁵⁹ Bunun sonucunda ise yönetici sınıf Batılılaşma olarak adlandırılabilir, toplumsal dönüşüm projesinin öncüsü konumuna gelmiştir. Söz konusu bu grubun önceliği ekonomiden ziyade “devleti kurtarmak” olmuştur.¹⁶⁰ Bu anlayış da bu grubun tarihsel oluşum sürecine uygundur; çünkü Osmanlı’da sivil/askeri bürokrasi devletin içinde, devleti dönüştürmek için vücut bulmuştur.

1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları ile büyük toprak kayıplarına uğrayan devlet, Batı karşısındaki konumunu savaş meydanlarında anlamıştır. Bu da Batılılaşma çabalarının ilk olarak askeri alanda olması sonucunu doğurmuştur.¹⁶¹

¹⁵⁷ Heper, a.g.e. s.

¹⁵⁸ Kemal Karpaz, “Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma”, **Ortadoğu’da Modernleşme**, (Der. W. Polk, R. L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995b, s.117-118.

¹⁵⁹ Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003 s.33.

¹⁶⁰ Keyder, a.g.e., s.49.

¹⁶¹ Kongar, 1999., s.64. Bkz. Berkes, a.g.e., s.40.

Batılaşma çabalarının en önemli adımı yeniçeri ocağının kaldırılmasıdır. Böylelikle bürokratlar siyasetin belirlenmesinde daha etkin konuma gelmiştir.¹⁶²

Sened-i İttifak'ın yapıldığı dönemde batılaşma çabaları da sürmektedir. Tıp okulu, askeri akademi gibi Batılı birey yetiştirmeye yönelik kurumlar; posta örgütü, polis kuvveti, maliye bakanlığı gibi merkezi batılı anlamda güçlendirmeyi amaçlayan kurumlar bu dönemde kurulmuştur.¹⁶³

Tanzimat ile siyasal alanda meşruti bir monarşiye gidiş hızlanmış, padişahın yetkileri törpülenmiştir. Bu dönemde bir grup bürokrat, yazar ve subay “Genç Osmanlılar” adı altında anayasacılık akımı başlatmışlardır. K. Karpat’a göre ulusal devlete gidişte önemli rol oynayacak bu akımın temel mücadelesi padişahlardır. Padişah ve merkezi bürokrasi arasındaki bu iktidar kavgasına halk müdahil olmamıştır.¹⁶⁴ Kendi içinde tutarlı bir yapıya sahip olmayan Genç Osmanlılar, aydınlar ve halk arasındaki ayrımı daha da arttırmıştır. Avrupa’dakilerin benzeri gibi kapitalist bir gelişmenin sonucuna dayanmayan bu aydın grubu¹⁶⁵ II. Abdülhamit’e 1876 Anayasası’nı ilan ettirmiştir. Ancak daha sonra bundan vazgeçen padişah, bu aydınlar üzerinde baskı politikası uygulamıştır. Baskı döneminde kurulan gizli örgütler, İttihat ve Terakki adında birleşmiş ve Genç Türkler akımını ortaya çıkartmıştır. Padişaha yapılan baskılar sonucunda, Meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir. 31 Mart olayından sonra ise örgüt yönetimi iyice ele geçirmiştir. Padişahın baskısından kurtulmak ve meşrutiyeti ilan ettirmekten başka programı olmayan örgüt, böylelikle devletin kurtulacağına inanmaktadır.¹⁶⁶ Yönetimi Balkan savaşıdan sonra tamamen ele alan parti, bir takım reformları da uygulamaya sokmuştur. Bu dönemdeki Batılaşma çabaları sonucunda, yenilikçi düşüncelere ve ulusal bilince sahip bir kadro oluşmuştur.

Genç Osmanlılar ve Genç Türkler, birkaç istisna dışında, mevcut iktidarın iç çevresine ait, aynı toplumsal düzeyde ve çoğu kez karşı koydukları rejimin

¹⁶² Mardin, 1997, s.107.

¹⁶³ Kongar, 1999, s.66.

¹⁶⁴ Kongar, a.g.e., s.67.

¹⁶⁵ Berkes, a.g.e., s. 311.

¹⁶⁶ Kongar, a.g.e., s.69.

yöneticileriyle tanışık kişilerdir. Ancak bu seçkin tabakanın sayısı arttıkça onlara - kendi içlerinden veya yönetimden- gösterilen tepkinin dozunda da artış olmaktadır. Bu yeni seçkin zümre dört meslek üzerinde yoğunlaşmıştır: subay, memur, gazeteci ve hukukçular. Hukukçuluk ve gazetecilik Osmanlı için öncesi olmayan yeni mesleklerdir. Müftüler, kadılar gibi dinsel özelliği de bulunan “ilmiye” sınıfı tarafından yürütülen hukuk işleri; yeni oluşturulan mahkemelerde yargıç ve avukat gereksinimini karşılamak üzere kurulan okulların mezunlarınca yerine getirilecektir. Ayrıca, dönemin gazetecileri, uğraşlarını diğer meslekleriyle birlikte yürüten edebiyatçı, siyasetçi ve memurlardır. Okur-yazarlığın artışı zamanla gazeteciliği kârlı ve etkili bir konuma getirmiştir. Ordu ve bürokrasi ise ulema ile birlikte Osmanlı’nın dayandığı sac ayağıdır. Ancak ulemanın tersine bunlar bir değişim evresine girmiştir.¹⁶⁷

Geleneksel Osmanlı düzeninin ticaret ve zanaatkâr erbabı ortadan kalkarken, dış ticaretin yarattığı işlerle uğraşan yeni bir sınıf yükselmektedir. Müslüman tüccarlar bu yeni oluşum içinde yer alamamışlardır. Kültürel öğenin etkisinin yanı sıra yabancılar, vergi ve yasalar karşısındaki ayrıcalıklarını da kullanarak zenginleşmişlerdir.¹⁶⁸ Bu sınıf ile aynı yaşam tarzına doğru kayan Osmanlı aydınları ile toplum arasında ise bir modernleşme sendromu yaşanmaktadır.

Bu anlayış tüm modernleşme hareketlerine karşı ortaya çıkmaktadır. Modernleşmeye açıkça karşı çıkanlardan ziyade, Batılılaşma yanlıları da birçok kez aşırıya kaçılmasından şikayet etmektedir. Bunun sonucunda da toplumca horlanan bir kitle oluşmuştur. Bu ise tutuculuk ile devrimcilik arasında belirsiz bir çizgiye tekâbül etmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki bağımsızlık hareketi bu gerilim üzerine bina edilmiştir.¹⁶⁹

Modern çağın toplumları gibi, Tanzimat aydını da tarihi yaşamayıp, yapmayı öğrenmeye başlamıştır. Türkiye’deki aydın hareketini yönetici sınıfın topluma biçim

¹⁶⁷ Lewis, a.g.e., s.455-456.

¹⁶⁸ Keyder, a.g.e., s.33-34.

¹⁶⁹ Şerif Mardin, “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000, s.51-53.

verme fantazisi olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Bu hareketin gelişmesinde, bürokrasi içinde yer alan ideolojileri ve bakış açılarıyla Tanzimat hareketinin birinci kuşağından ayrılan Genç Osmanlılar ve Osmanlı'yı etkileyen -özellikle Balkanlar'daki- ulusçuluk hareketleridir. Bu bağlamda Osmanlı'daki anayasacılık hareketini sadece Avrupa'ya bağlamak eksik ve hatta yanlış olacaktır.¹⁷⁰

B. Kurtuluş Savaşı Dönemi

Kurtuluş Savaşı, yönetici sınıf ile ara sınıfların birlikte hareket etmesine olanak tanımıştır. Merkezi yönetim ile çekişme ve çatışma içinde olan âyan, eşraf ve ulema; yönetici sınıf ile ilk kez bir işbirliği içindedir. Kurtuluş Savaşı'nın maddî desteğini sağlayan bu sınıflar, bunu yönetici sınıfa katılmanın da bir aracı olarak görmektedir. Kongar, bu hareketin Osmanlı'daki Batılılaşma çabalarından ayrıldığı noktayı bu ekseninde görmektedir. Ona göre, siyasal güç kaynağı padişahattan Atatürk'e geçmiş ve bu eyleme yönetici sınıflar dışındaki sınıflar da katılmıştır. Bu temel öğeler Kemalizm'in temellerini oluşturacaktır.¹⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun asker/sivil bürokrasisi varlık nedenleri olan devlet çökmeye başlayınca; ilk önce askerler daha sonra da onlara katılan sivil bürokratlar aracılığıyla örgütlediği Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı yenileşme hareketlerinin köklerine kadar inen Batıcı ve gelenekçi ayrımı baş göstermiştir. Meclis içindeki birinci ve ikinci grup bu temel tartışmanın ürünüdür. Yapılan 1923 seçimleri ile söz konusu gelenekçiler meclis dışına itilmiştir. Böylelikle CHP etrafında toplanan Batılılaşma yanlıları bu çekişmede önemli bir kazanım elde etmiştir.¹⁷²

Bu seçkin sınıfın toplumu algılayışı, yönetilenleri kendilere bağlı kişiler olarak görme eğilimindedir. Osmanlı'dan kalan bu alışkanlık, çevreden gelen değişim hareketlerini tehdit olarak algılamaktadır. Bunun nedeni ise, sosyo-kültürel, siyasal

¹⁷⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.266-268.

¹⁷¹ Kongar, 1999, s.103.

¹⁷² İlter Turan, "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası", *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, (Yay. Haz. J. M. Landau), (Çev. Meral Alakus), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.141.

ve iktisadî alanların, farklılaşmamış bir bütünün parçaları olarak algılanmasıdır. Aldıkları eğitimin onları farklılaştırdığına inanan bürokratik kadro, bir Batılının kendisini nasıl gördüğüyle daha çok ilgilenmektedir. Bu durum ise onları halktan giderek kopartmıştır.¹⁷³

Kurtuluş Savaşı sırasında böyle bir tutumun oluşması, savaşın yapılabilmesini engelleyecek bir nitelik taşımaktadır. Osmanlı seçkin sınıfının farklılaşması ve giderek toplumun diğer kesimleriyle ilişkiye girmesi savaş ortamının sonucu olmaktadır. Aslına bakılırsa bu bir zorunluluktur; çünkü böyle bir savaşı vermek için gerekli olan en önemli koşul, toplumun tüm sınıflarının ona destek vermesidir. Böyle bir ortamda, savaşı yapacak sınıfları bir arada tutmak birincil iş olmaktadır; çünkü böyle bir savaşın maliyetini yüklenebilecek bir sınıf bulunmamaktadır.¹⁷⁴

C. Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı ordusunun subaylarının %95'i ve kamu görevlilerinin %85'i Türkiye Cumhuriyeti'nde kalmıştır. İdeolojik bir çelişkiden söz edilse dahi bu kadro temel belirleyici olmuştur. Kendi rollerini nasıl gördükleri, devletin rolü ile devlet yurttaş arasındaki ilişkileri nasıl tahayyül ettikleri, Türkiye'de siyasal ve yönetsel kurumların biçimlenmesinde oldukça etkili olmuştur.¹⁷⁵ E. Özbudun da Osmanlı'dan Cumhuriyete kalan en önemli mirâsın asker/sivil bürokrasinin siyasal iktidara müdahale etme eğilimi ve bundan kaynaklanan seçkinler politikasının egemenliği olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷⁶

Büyük Millet meclisi hükümetlerinde önemli görevler alan ve cumhuriyeti kuran asker/sivil bürokratlar, konumlarını korumak eğilimindedirler. Savaş döneminde ulusal davaya karşı çıkanlar İstiklal Mahkemelerince cezalandırılmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra da askeri/sivil bürokratlar arasında tasfiyeler

¹⁷³ Turan, 1999, s.142.

¹⁷⁴ Berkes, a.g.e., s.525.

¹⁷⁵ Turan, 1999, s.141.

¹⁷⁶ Ergun Özbudun, "Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür", Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür; Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.7-9.

yapılmış, bazı ünlü Osmanlı aydınları Cumhuriyet karşıtı düşünce ve eylemlerinden dolayı cezalandırılmıştır. 1924 yılında Atatürk, olası bir güç çatışmasını engellemek için asker-siyasetçilerden görevlerinden birini seçmelerini istemiş ve askerinin siyasetin dışında kalmasını kurgulamıştır. Buna karşılık kuvvet komutanlıklarının düzeyi bakanla aynı olacaktır.¹⁷⁷

Bu ve daha sonraki dönemlerde mecliste yasaları düzenleyenlerin çoğu, bürokrat kökenli milletvekilleri olmuştur. Bu grup, Batılılaşmayı sekteye uğratacak hiçbir seçkinler grubunu güçlü konuma getirmemek kararındadır. İ. Turan'a göre takke ve zaviyelerin kapatılmasından, hilafetin kaldırılmasına değin birçok yenilik bu temel kaygının sonucudur.¹⁷⁸

Türk toplumu, 1919'da İttihat ve Terakki'nin Bern'deki Sosyalist Enternasyonal kongresine sunduğu raporda dile getirildiği gibi, ezilen sınıflardan oluşan bir bütündür. Kurtuluş Savaşı ile ezilmekten kurtulduğuna göre toplum içinde sınıf mücadelelerinin yaşanmasına gerek yoktur; keza bu mücadeleyi yapacak sınıflar da yoktur. Ne büyük toprak sahibi, ne milyonerler, ne de işçi sınıfı vardır. Çiftçi, küçük tüccar ve üretici, az sayıdaki işçi ve aydından oluşan Türk toplumunda bir sınıf mücadelesi gerçekleşmeyecektir. Bu görüşler cumhuriyetin resmi görüşleri olmuştur.¹⁷⁹

Türkiye'de cumhuriyetle sağlanan dönüşüm birçok eleştirilere de maruz kalmaktadır. Bir aydın hareketi olmakla, baştan sakat doğan bu zihniyet krizi çözememiştir. Söz konusu dönemde izlenen siyaset, bürokrasi tarafından ulusal bir burjuva yaratmaktır. Bu bağlamda toplum, seçkinler eliyle, modernleşmenin modeli olarak görülen Batı modeline göre biçimlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu da toplumda muhalefetle karşılaşmaktadır. Bu anlamıyla Batılılaşma, toplumu bir modele göre biçimlendirme anlayışı olarak karşımıza çıkmakta; ancak Batı'nın otoriter ve görelî dünya algılayışından, yalnızca otoriter olanını alarak toplum

¹⁷⁷ Turan, 1999, s.144.

¹⁷⁸ Turan, 1999, s.145.

¹⁷⁹ Yerasimos, a.g.e., s.82-83.

üzerinde zihni bir daralmaya yol açmaktadır.¹⁸⁰ Batılılaşmanın böyle devlet eliyle ve seçkinlerce yürütülesi, amacına uygun olmayan bir yolun varlığına işaret etmektedir. Böylelikle toplum ve devlet birbirinden daha da uzaklaşmışlardır. Bu ise Türk toplumunun krizi atlatamayıp patolojik bir duruma kayması anlamına gelmektedir.¹⁸¹

Cumhuriyet döneminin seçkinleri ile Osmanlı'daki seçkinleri ayıran unsur, Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan sınıflar üstü ittifakın varlığıdır. Bu hareketi bir devrime çevirebilmek ise o güne dek aydınlar dışından destek bulamayan hareketleri, sınıfların birliği temelinde tanımlamaktan geçmektedir. Atatürk'ün bu hareketi Batı devrimlerinden farklı olarak kurgulamasında yatan temel nokta bu farkında oluşturmaktır. Böylelikle Batı'nın geçtiği aşamalardan ve yöntemlerden farklı bir yol izlemek yolunu tutmuştur.¹⁸² Batı'da sınıfların çıkar ve özerkliklerine dayalı olarak gerçekleşen hareket, Türkiye'de seçkin bir sınıfın öncülüğünde gerçekleşmektedir. Ancak bu sınıf yavaş yavaş siyasetin içine diğer unsurları da sokmakta ve kamusal alanı genişletmektedir. İttifaklar ile kurulan bu birlik yapısı, her ne kadar sonuna kadar zorlanmışsa da sonuçta ulus yaratma anlamında ciddi başarılar kazanılmıştır.

Bu bağlamda Türkiye'deki seçkin sınıf, Fransa'daki jakoben geleneğini andırmaktadır; keza bu sınıfın ideolojik olarak beslendiği kaynak da Fransız Devrimidir. Bu gelenek, yukarıdan aşağı bir değişimi öngördüğünden hiçbir dönem liberal istemlere olumlu yaklaşmayacaktır. Pozitivist bir dünya görüşünün egemen olduğu bu sistem içinde, popülist bir yan bulursa da “yok sayılan” toplumsal gruplar dikkate alınmamaktadır. Bu bağlamdaki görüşlere göre Osmanlı ve Türk modernleştiricileri arasında zihniyet farkı yoktur.¹⁸³

Tarihsel olarak böyle bir sürekliliğin ve benzerliğin varlığı gerçektir. Osmanlı toplumu içinde de seçkinler arasında görüş birliğinin ve yekpare bir ideolojinin olduğunu söylemek oldukça zordur. Cumhuriyetle birlikte olan, bu süreklilik içinde olsa da toplumu dönüştürme projesinin toplumsal taban bulmasıdır. Yapılan devrim,

¹⁸⁰ Mahcupyan, a.g.e., s.51.

¹⁸¹ Ahmet İnel, **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2002, s.56.

¹⁸² Berkes, a.g.e., s.525.

¹⁸³ Reşat Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, (Der. S. Bozdoğan, R. Kasaba), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.22-25.

siyasal alanın genişlemesine ve liberal istemlerin karşılanabilmesine olanak verecek dönüşümü sağlayabilme ihtimalini içinde barındırmaktadır. Osmanlı'dan ayrıldığı temel nokta burasıdır.

Ancak bu yapı bir süre sonra kendi iç çelişkileri ortaya çıktıkça, sistem içi yeni krizleri doğuracaktır. Önemli olan tarihsel bir eşğin atlanmış olmasıdır. Bundan sonraki krizler yeni dengenin koşulları içinde çözülebilecektir. Sonuç olarak, seçkin sınıf görevini cumhuriyeti kurarak gerçekleştirmiştir. Bundan sonraki gelişmeler, kriz öncesi döneme bağlı olarak, tarihsel süreklilik içinde biçimlenecektir. Ancak önemli bir eşik atlandığından bu geri dönülmez bir durum olmaktadır.

V. DEĞERLENDİRME: TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN KRİZLE OLAN İLİŞKİSİ

Siyasal kültürün krizle olan etkileşimi, ikinci bölümdeki modelde iktisadî, siyasal ve toplumsal olarak üç boyutta incelenmiştir. Üçüncü bölümün başında Türk siyasal kültürü, seçilmiş öğeleri bağlamında, açıklanmıştır. Bu son başlık içinde yukarıda anlatılan siyasal kültür öğelerinin her üç boyutu ele alındıktan sonra, genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Türklerin, Orta Asya'daki iktisadî yapılarıyla ilgili tartışmalı ve sonuçları pek de belirgin olmayan görüşler bulunmaktadır. O günkü iktisadî yaşamın bugüne etkisi yok denecek kadar azdır. Bu noktadan hareketle, bugünü açıklamak için daha yakın geçmişe bakmakta yarar vardır. Türk siyasal kültürünün iktisadî yapıyla olan ilişkisi bağlamında, Osmanlı mirası ve onun oluşum süreci, bugüne etkisi bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır. İslamiyet'e ve Anadolu'ya geçişle birlikte, Türk topluluklarının iktisadî yapısı da değişmiştir. Osmanlı'nın tarihsel koşulları gereği biçimlenen Osmanlı iktisadî düzeninin en önemli belirleyicisi onun toprak düzenidir. Askeri bir klasik imparatorluk özelliği gösteren devlet, sistemini özel mülkiyetin gelişmesini önlemek üzerine oturtmuştur. Tüm iktisadî kurumlar ve örgütlenmeler bu temel amacın mantığıyla işlemektedir. İktisadî ilişkiler bakımından kendi içine kapalı olmayan imparatorluk, bu düzenini güçlü olduğu oranda koruyabilecektir. Batı'nın

kendi yaşam kürelerini değiştirmesi olarak tanımlanabilecek modernlik, Osmanlı'nın değişmezlik üzerine kurulu düzeninin tersi yönde gelişmektedir. Dışa açık bir iktisadî yapısı olan imparatorluk, gücü eridiği oranda bu durumdan etkilenmiş; etkilendikçe de gücü azalmıştır.

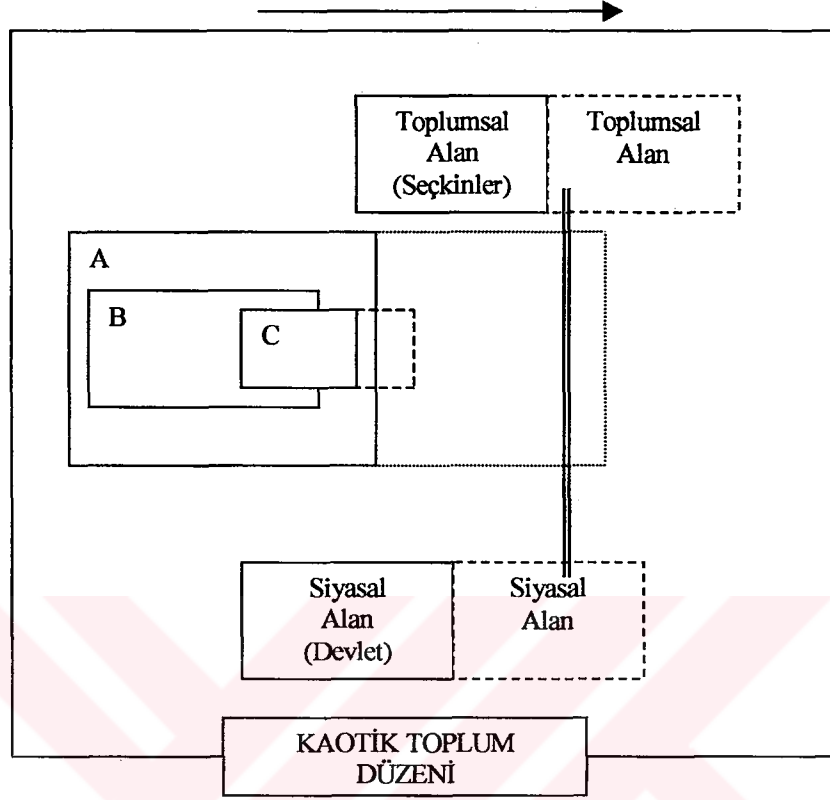
Bu bağlamda, modernleşmenin ve onun bir bakıma hem nedeni hem de sonucu olarak yeni iktisadî yapının, Osmanlı'nın ilişkili olduğu dünyanın dengesini değiştirdiği söylenmektedir. Bu durum bir kriz anıdır. Sistem olarak bir yöne doğru evrilmektedir ve bu bir süre sonra çeşitli biçimlerde hissedilecektir.

Osmanlı'nın bu ilk krize yanıtı, Batılılaşma olmuştur; ancak bu noktada tam bir kriz etkisi oluşmamış, kriz yaratan öğe Osmanlı için patolojik bir duruma dönüşmüştür. Osmanlı içinde olduğu coğrafyanın yeni düzenine karşı, bir yanıt geliştirmekte zorlanmaktadır. Buna hem iç hem de dış etkenler neden olmaktadır. Osmanlı'nın genel yapısı nasıl ki bu yeni oluşuma zıtsa; XIX. Yüzyılın Avrupa'sındaki istikrarsızlıklar da Osmanlı'nın "krizi" çözmesini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda iktisadî yapı, yarı-sömürge biçiminde oluşmaktadır. Bu yeni oluşuma, kriz çözücü bir özellik yüklenebilir; ancak bu dengenin kaynağı aslında "dengesizlik" olduğundan böyle bir sıfatlandırma çok iyimser olmaktadır.

Osmanlı bu dönemde yaşadığı krizi yarı-sömürge bir ülke durumuna gelerek müzminleştirmiştir. Bir başka bakış açısına göre kriz, sınır evresini aşmış ve ölümcül sona doğru yaklaşan müzminleşme evresinde kalmıştır.

İşte bu noktada, Kurtuluş Savaşı ve sonrasında Cumhuriyet, krizi nihaî olarak çözen, bir başka anlatımla yeni bir dengeye oturtan andır. Aynı zamanda krizin en yoğun hissedildiği süreçtir. Çünkü Cumhuriyet, yeni dengenin ilk aşamasıdır.

Şekil-5: İktisadî Krizin Türkiye’deki Etki Biçimi

İktisadî yapıya dıştan gelen etki ilk olarak, iktisadî yapının temelini değiştirmemekte; onun yerine iç mekanizmalarına yeni unsurlar eklemekte ve onu tanınmaz bir biçime sokmaktadır. Bu patolojik bir durumdur. İktisadî yapı, eski bazı unsurları korurken, aynı zamanda yeni iktisadî yapının kendi iç krizlerini de hissetmektedir. Dönüşüme neden olmasa da yapının kendisinden kaynaklanan çelişkilerden oluşan krizlerle, yapının uyumsuzluğundan kaynaklanan gerçek yapısal krizler bir arada yaşanmaktadır. Şekildeki C noktası, iktisadî yapının iç işleyiş mekanizmasını simgelemekte ve bu durumu betimlemektedir.

İktisadî yapı değişmese de etkisini siyasal ve toplumsal alana ihraç etmektedir. Bir krizi hisseden seçkinler bunu nereden kaynaklandığını anlamasalar da bir dönüşümü gerçekleştirmek misyonunu üstlenmektedirler. Bu bağlamda, iktisadî bir kaygıyla bunu yapmadıklarından dolayı da siyasal alana yönelerek devleti dönüştürme yolunu tutmaktadırlar.

Siyasal alana ilişkin en önemli öğelerden biri devlettir. Devlet, hükmettiği toplumla ilişkisini ideolojisi aracılığıyla sağlamaktadır. İdeoloji toplumca, ne kadar içselleştirilse o oranda devlet varolan yapısını (statüko) sürdürebilmektedir. Ancak devlet de her toplumsal kurum gibi belli bir toplum düzeni içinde yer almaktadır. Düzenin koşulları değişiklik gösterdiğinde, devlet de ister istemez bu duruma kendini uydurmak zorunda kalacaktır. Egemenlik gibi bir üstün iktidarı elinde tutan devletin, bu yeni oluşuma direnmesi de o oranda güçlü olmaktadır; ancak bu direnç değişen koşulların krize yakınlıkları ile ters orantılıdır. Krizin oluşmaya başladığı böyle bir süreç, devlet için çözümü ertelemekten başka bir anlam ifade etmemektedir.

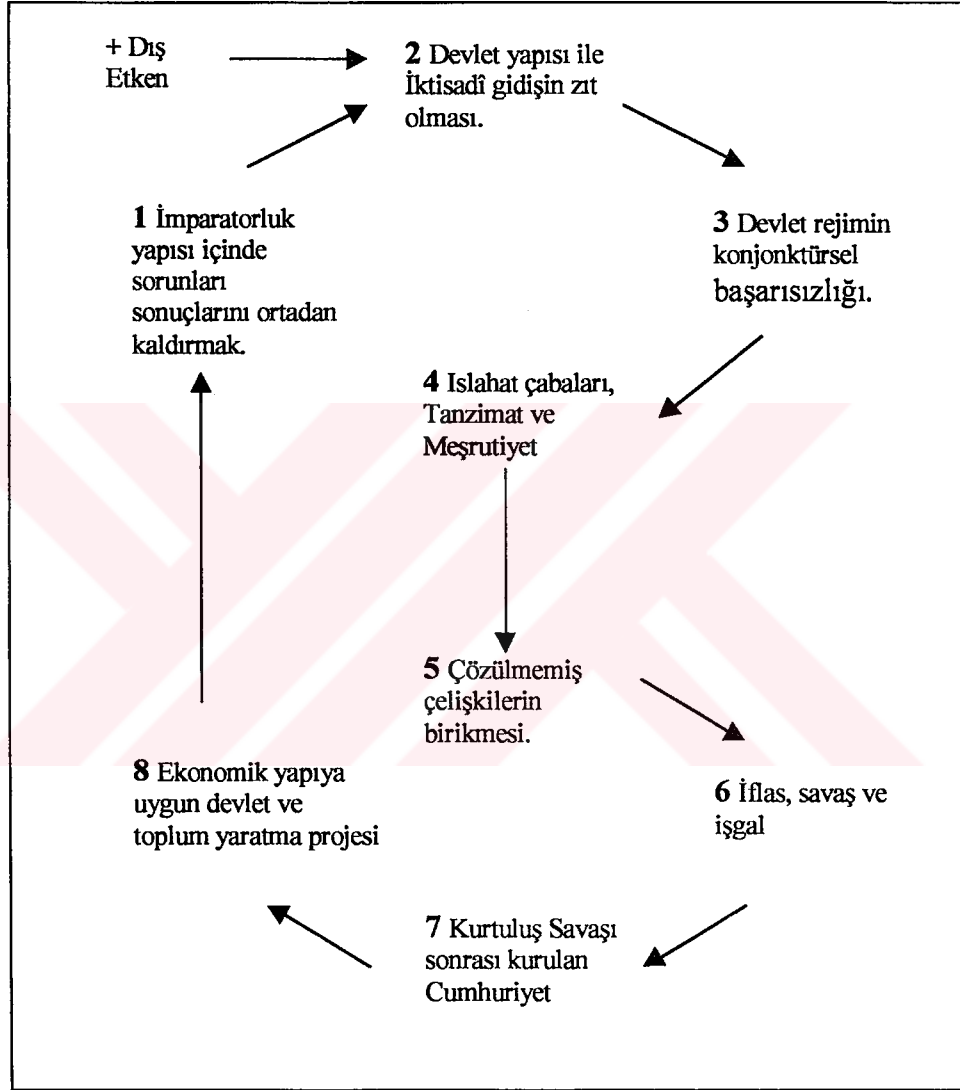
Osmanlı Devleti de kendi düzeninin krize sürüklendiğini fark ettiğinden beri bunu çözmeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı'nın çözüm araçları o denli yeni sistemle uyumamaktadır ki varolan yeni sistemin ne olduğunu dahi uzun süre algılayamayacaktır. Bir antik imparatorluk mantığına sahip ve siyasal gelişmeye kapalı yapısı Osmanlı'yı, bunun tam tersi bir yapıya doğru evrilmesini engellemiştir. Öyle ki yeni sorunlara çözüm için geliştirilen formüller eski zihniyetin üzerine bina edilmiştir.

Kamusal alanın oldukça dar olduğu ve siyasal alanın neredeyse olmadığı bir siyasal yapının siyasal kültürü, yerel düzeyi aşamamaktadır. Ancak şehirlerde uyruk olmaya yönelik bir bilinç söz konusudur; ama uyrukluğun sunacak bir siyasal yapı yoktur. Tanzimat ile birlikte bu yapı oluşturulmaya çalışılmış, Osmanlılık kimliği yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak bu anakronik bir uğraştır; çünkü imparatorluk mantığı artık yok olmak üzeredir.

Devlet dış siyaset aracılığıyla ömrünü uzatsa da sonunda bir yıkıma uğramış ve yeni sorunları çözecek yeni yapıya sahip bir devlet kurulmuştur. Cumhuriyet yönetimi, değişmesi gereken, ama buna direnen iktisadî yapıyı; kendisinin de yaşayabilmesi için gerekli olan yeni bir yapıya doğru itmiştir. İktisadî yapı devleti yaratmadığından, devlet yaşayabileceği iktisadî yapıyı oluşturmuştur. Yalnız şunu belirtmekte yarar vardır ki bu noktada bir seçim yapmak olanaklı değildir. Her ne kadar yeni iktisadî yapı oluşmamış olsa da dış etkenlerden ve tarihsel duruşu

nedeniyle devlet, yeni dengeye doğru hızla ilerlemektedir. Bir başka deyişle yapılan, taşları yerine oturtmaktır. Ancak bu devletler için çoğunlukla ihtilal yoluyla olmaktadır.

Şekil-6: Türkiye’de Devletin Yapısal Dönüşümü

Yukarıdaki şekilden de anlaşılacağı üzere cumhuriyetin ilanı, eski dengenin devletini yeni dengeye taşımıştır. Her ne kadar bu oluşum, toplumun kendi iç dinamikleri yerine, dış etken tarafından dayatılan bir sürecin sonucu olmuşsa da sonuçta içinde bulunulan sistemle uyumludur. Ayrıca toprak yönetiminin bozulması ve imparatorluk bilinci bir iç dinamik olarak ele alınabilir. Ancak bunlardan ilki

hiçbir zaman krizi ölüm evresine sokacak bir boyuta ulaşmamış, ikincisi ise zaten olumsuz bir dinamik olmaktadır.

Toplumsal etki, toplum içindeki gruplar ve bunların değişmesi yönüyle ele alınmaktadır. Toplumsal alandaki değişme ise sosyo-psikolojik etkilerle hissedilmektedir. Örneğin, anomi ve yabancılaşma kavramları bunu ifade etmektedir. Toplum kendi içinde belli gruplara belli roller vermiştir. Toplumun düzeni değişmeye başladığında, bu gruplar öncekine göre yeni veya farklı konumlar elde etmektedir. Böylelikle yeni sınıflar ortaya çıkmaya başlamaktadır.

Kendi iç dinamikleri ile değişimi yaşamayan Osmanlı'da, bu görevi seçkinler ya da aydınlar adı verilen, devlet yönetiminde görev alan ve padişahın otoritesinden görece kurtulan bir grup üstlenecektir. İktisadî köken olarak, burjuvanın tersine devletin tam içinden olan bu yeni sınıf, devletin kurtuluşunu toplumu ve devleti dönüştürmekte görmüştür.

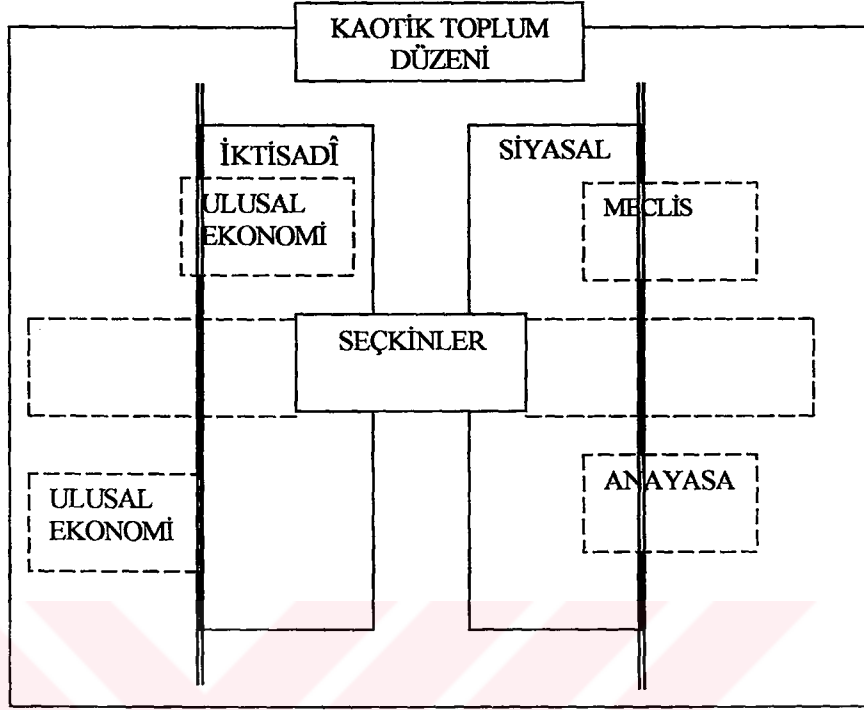
Ancak bu çabalar zamanla seçkin ve halk ayrımına doğru gitmiş, seçkinler halkla karşı karşıya gelmişlerdir. Osmanlı içinde halk, her olumsuzluğu devletle ilişkilendirdiğinden, devlet içinde yer alan bu sınıf, bu inancı daha da pekiştirmiştir. Böylelikle tepki düzenin mantığına olmasa da temsilcilerine yönelmiştir.

Halkın yanı sıra bu dönemde devletten görece bağımsızlaşan ve mülk edinen ara sınıflar da devletle çatışma içindedir.

Kurtuluş Savaşı ve ardından gelen cumhuriyet, seçkin grubu ile ara sınıfları iş birliğine itmiştir. Böylelikle Osmanlı'da devleti zorla kendi rotalarına sokmak isteyen sınıf, bunu iş birliği içinde bu kez kendi yapabilecektir.

Şekil-7'den de anlaşılacağı üzere diğer alanlara seçkinlerin etkisi, eski denge ile malul olmaktadır; çünkü dönüşüm işlevini üstlenen seçkinler, aslında aynı zaman da statükoyu da temsil etmek gibi paradoksal bir durum sergilemektedir.

Şekil-7: Türkiye’de Toplumsal Alanın Etkisi

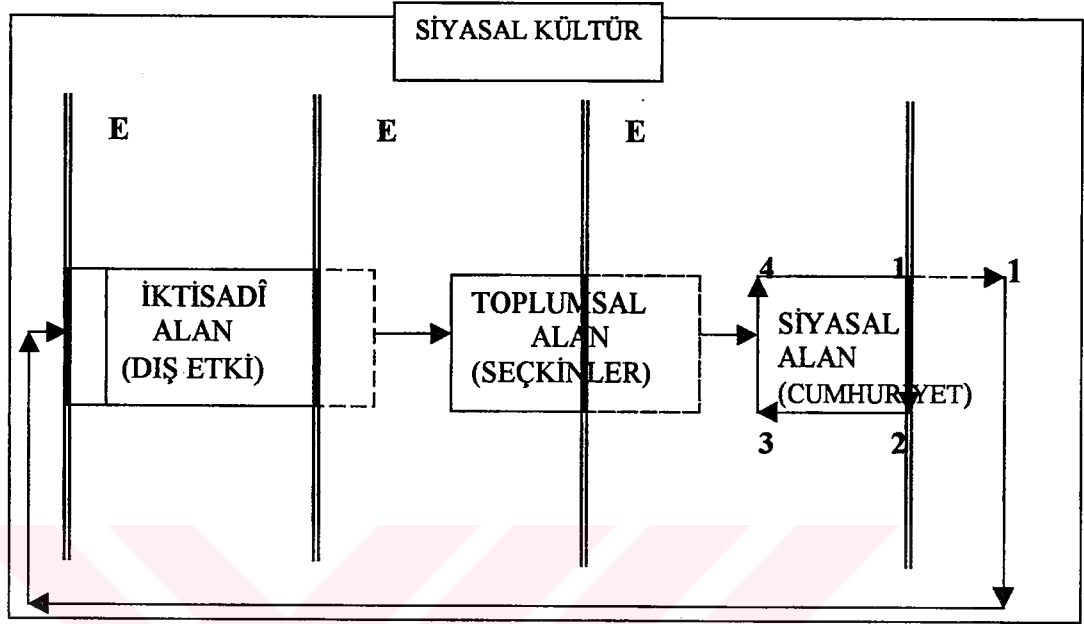

Ulusal ekonomi uygulaması, ilk aşamada eski düzen içinde kalsa da koşullar değişince, yeni düzenin yapısına ayak uydurmuştur; ancak buradaki önemli nokta iktisadî yapının seçkinler eliyle oluşturulduğudur. Her ne kadar ara sınıflardan söz edilse de bu onların seçimi değildir. Siyasal alandaki etki en azından görüntü olarak, iktisadî alana göre çok daha belirgindir. Tanzimat ile yasallığın meşruiyet kaynağı olması anlayışı ve meşruiyetle gündeme gelen anayasa hareketleri, Kurtuluş Savaşı dönemi ve sonrasına yol gösterici olmuştur.

Yukarıda yapılan açıklamalar sonucunda Türk siyasal kültürünün krizlerle olan ilişkisinin; iktisadî boyut olarak bir uyum sorunu yaşadığı, siyasal boyutta devletin toplum içindeki yerinin yeni dengeye göre bir türlü oturmadığı, toplumsal boyutta da seçkinlerin toplum üzerindeki etkisinin toplumdaki sınıflaşma hareketleri ve iktidar ilişkileri içinde öne çıkması biçiminde olduğu söylenebilmektedir. İkinci bölümün sonunda ulaşılan genel bir etkileşim alanını, tüm anlatılanlar ışığında Türk siyasal

kültürüne uyarlanarak, Türk siyasal kültürünün krizle etkileşimi şu şekilde şemalaştırılmıştır:0

Şekil-8: Türk Siyasal Kültürü ve Kriz Etkileşimi

Dış etki sonucu, krize giren iktisadî yapı, bir süre patolojik bir süreç yaşamıştır. Toplumsal alanı harekete geçiren bu rahatsızlık, seçkinler tarafından -doğaları gereği- algılanamamıştır. Ancak sonraki dönemler için cumhuriyet seçeneğini güçlendirmiştir. Sonuç olarak Cumhuriyet, bu aşamaların sonucu siyasal alanı oluşturmuştur. Siyasal alan da iktisadî alan konusunda tercihini yapmıştır. Böylelikle Türk siyasal kültürü bu aşamaların sonucu oluşmuştur. Kriz olan bir dönem, siyasal kültürün değişmesine neden olmuştur. Yeni siyasal kültürün oluşumu krizin bittiği yerde başlamıştır.

SONUÇ

Kriz, sorun yaratan belli bir durumun çözümlenme olanağından kopmuş gibi görüldüğü an ya da süreçler olarak tanımlanabilmektedir. Bir başka ifadeyle kriz toplumun düzenini değişime uğratacak eşik olarak algılanmalıdır. Çözüm, eşik atlandığında olacaktır. Buradan hareketle diğer kriz tanımlarından farkı da krizin sonuçta yeni bir denge getirdiği; bir başka ifadeyle sorunu çözdüğüdür. Kriz toplumun düzeni içinde, belli koşulların değişim anı olarak ele alındığında toplumun düzeninin bir özelliğini de vurgulanmış olmaktadır. Doğrusal bir gelişim sürecindeki toplum kurgusu, günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Gerekirci bir mantıkla, tüm akıbetlerin öngörülebileceği bir düzenin varlığı artık kabul edilmemekte; aksine, hesaplanamazlık ve öngörülemezlik üzerine kurulu yeni bir düzenden söz edilmektedir. Kaos olarak adlandırılan bu ortamda aslında kendi içinde bir düzen vardır; ama bu düzen bizim doğrusal mantığımızla hesaplanmayacak kadar karmaşıktır. İşte böyle bir yapı doğası gereği krizlere yatkındır. Kaotik düzen içinde, toplumun yeni bir dengeye doğru nasıl gideceği kolay kolay kestirilemez.

Kriz kavramını siyasal kültürle ilişkilendirmek için ilk önce kültürün tanımını yapmak gerekmektedir. Toplumun maddî ve maddî olmayan tüm ürünlerini kapsayan, bir toplumun kendi özgül yapısının simgesi olan, bireyi oluşturan dış etkenleri içeren ve toplumdaki tüm kurumların bileşkesi olan kültür, en kısa tanımıyla toplumsal kişiliğini oluşturmaktadır. Kültür, siyasal alanla ilişkilendirildiğinde ortaya yeni bir kavram çıkmaktadır: siyasal kültür. Siyasal kültür, siyasal toplumsallaşma ile ortaya çıkan bir olgudur. Böylelikle birey, yaşadığı toplumun siyasal yapısı ile ilgili görüş, davranış ve tutumlara sahip olacaktır. Siyasal kültür farklı boyutlardan açıklanmaya çalışılmıştır. Nesnel boyutta siyasal kültür, bireyleri bir arada tutan kurallar, değerler ve davranış kalıplarını içerirken; öznel boyutta, bireyin siyasal yaşama ilişkin tutum ve eğilimlerini kapsar. Siyasal kültürün kendine özgü özellikleri üzerinde durulursa, bulgusal bir yaklaşımdan söz edilir. Siyasal kültürü oluşturan bilişsel, duygusal ve değerlendirici öğeler vardır ve bunlar toplumdan topluma, sistemden sisteme değişen bir özellik taşımaktadır.

Söz konusu siyasal kültürel yapı zaman içinde iç etkenlerin yanı sıra dış etkenlerin de zorlamasıyla değişecektir; çünkü hiçbir kültür yalnız kendi iç dinamikleriyle bağlı değildir. Bu değişimin koşulları ve sonuçları kestirilemeyeceğinden, eninde sonunda bir kriz ortaya çıkacaktır. Bir başka anlatımla, birçok alandan oluşan toplumsal düzenin bir alanındaki uyumsuzluk krizin öngörülemez biçimde ortaya çıkmasına neden olacaktır. Siyasal kültürün kriz alanları üç temel boyut içinde değerlendirilir: İktisadî boyut, siyasal boyut ve toplumsal boyut.

Bu bağlamda, Türk siyasal kültürünün krizle olan etkileşimi de bu üç boyutta değerlendirilmelidir. Ancak bunun için Türk siyasal kültürünün oluşmasında etkili olan üç ana unsuru da belirtmek gerekmektedir. Bugünkü Türk siyasal kültürünün oluşmasında etkili olmuş üç tarihsel aşamayı, sırasıyla, Orta Asya geleneği, İslamiyet ve imparatorluk olarak sınıflandırabiliriz. Doğaldır ki bu üç sürecin siyasal kültüre katkısı birbirine eklemlenerek olmuştur. Orta Asya geleneği, Türk siyasal yaşamının ilkel durumdan, sınıflı sayılabilecek bir toplum ve devlet düzenine geçişin izlerini taşımaktadır. İslamiyet ise Anadolu'ya gelen Türklerin yeni toplumsal kimlikleri olmaktadır. Belli bir süre beylikler halinde özerk yaşam süren Türk toplulukları yavaş yavaş yeni devletler kurmaya başlamış, Orta Asya geleneğinin bazı unsurlarını korusalar da İslamî toplum düzenini de içselleştirmişlerdir. Bununla birlikte antik imparatorluk sistemi ve onun mantığını da alan Türklerin siyasal kültürü bu üç tarihsel sürecin etkisiyle oluşmuştur.

Değişmezlik ve sorgulanamazlık üzerine kurulu antik imparatorluk modelinin en önemli özelliği güçlü ve merkezi bir devlet aygıtının varlığıdır. Osmanlı döneminde en üst düzeyde oluşmuş bu örgütleniş biçimi, siyasal ve kamusal alanı büyük ölçüde devletin denetimine vermiştir. Doğaldır ki bu denetim günün teknolojik olanakları kadardır.

Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönem aslında Avrupa'da gelişecek olan çağımızı tamamen denetimi altına alan modernizmin doğduğu dönemdir. Aslına bakılırsa modernizmin doğuşunu hazırlayan tarihsel koşullar içinde Osmanlı'nın

katkısı da oldukça önemlidir. Antik kültürden ayrıldıkça ve koptukça özerkleşen Avrupa, yeni bir zihniyet ve mantık geliştirmiş; bunun sonucunda da teknolojik üstünlüğe sahip olmuştur. Bu ise ona rakipleri karşısında üstünlük kazandırmış ve onlar üzerinde iktisadî, siyasal ve toplumsal egemenlik kurmasına olanak vermiştir. Kuruluşundan beri Avrupa'nın en büyük rakibi olan Osmanlı için bu durum sonun başlangıcı olmuştur. İçselleştirdiği zihinsel yapı gereği bu yeni dönemin değerlerine çok yabancı olan Osmanlı, belli bir süre sonra Avrupa'ya karşı üstünlüğünü yitirdiğini ve hatta gerilediğini fark etmiştir. Ancak bu fark ediş bir zihni uyanmanın sonucunda değil, doğal olarak Osmanlı'nın kendi iç mantığı içinde savaş alanlarında olmuştur.

Kuruluş ve örgütleniş olarak, fetih üzerine biçimlenen devlet yapısı için bu yeni dönem söz konusu yapının çözülmesi anlamına gelmektedir. Padişahın ve dolayısıyla devletin, toplum ve sistem üzerinde mutlak egemenliğini sağlamaya dönük Osmanlı, yeni sürecin gerektirdiği özgür, özerk ve kamusal insanı yaratamamaktadır. Zaten onu yaratacak tarihsel koşullara da sahip değildir.

Bunun yerine, klasik devlet sisteminin zaafa uğraması ile eski kurumlar gücünü yitirince, onlar yerine kurulan yenilerine egemen olan asker/sivil bürokratik kadro, devleti kurtarma ve toplumu dönüştürme görevini üstlenmiştir. Zaman içinde devlet içinde etkinlikleri artan ve sayıları hızla çoğalan bu insanlar, XIX. Yüzyılın sonuna gelindiğinde padişahın otoritesini nereyse göstermelik kılacak bir iktidara sahip olmuşlardır. Toprak sisteminin çözülmesiyle başlayan süreç, Meşrutiyetin ilanına değin padişahın mutlak otoritesini törpülemiş ve Avrupalı kurumları devlet ve toplum bünyesine sokmaya çalışmıştır. Birçok alanda, birçok değişim yaşansa da halk kitlelerinin altyapısal gereklilikleriyle örtüşmeyen bu hareketler, iktidarı ele geçirseler dahi bu durum geçici ve dönemsel olmuştur.

Ancak bu dönemde siyasal kültürün bir kriz içine girdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Eski yapı giderek çözülmekte iktisadî, toplumsal ve siyasal alanda yeni gelişmeler olmaktadır. Bu yeni gelişmeler toplumu hızla bir krizin eşiğine sürüklemektedir.

Osmanlı'da Avrupa benzeri, sanayi devrimi sınıfları oluşmamıştır. Ancak sanayi devriminin sonucu çözülmeye başlayan Osmanlı yapısı yeni toplumsal gruplaşmaları doğurmuştur. Âyan, eşraf, toprak sahibi kesim bunun en belirgin örnekleridir. Ayrıca bürokrat kesim de devlet içinde yeni bir sınıf olarak doğmaktadır. Bunların yanında Osmanlı ile Avrupa kapitalistleri arasında köprü olan yeni bir tüccar kesim giderek zenginleşmektedir.

Avrupa devletlerinin kendi aralarında çıkan I. Dünya Savaşı çabucak çevre ülkelere de sıçramıştır. Avrupa'nın en yakın çevresi olan Osmanlı da kendini savaşın içinde bulmuştur. Bu savaş Osmanlı için sonun başlangıcı olacaktır. Tüm XIX. Yüzyıl boyunca, Avrupa'nın iç çekişmelerini kullanarak ayakta kalan devlet bu son darbe ile yıkılacak ve işgale uğrayacaktır. Bu dönemde iktidarda, sivil/asker bürokrat kesim bulunmaktadır.

Savaşın kaybedilmesinin yarattığı sonuçlar, savaş öncesi duruma bağlı olarak belirginleşmiştir. Gücünü yitirmiş padişah, teslim olmuştur. O dönemde iktidarda olan bürokratik kesim ise devleti kurtarabilmenin hesapları içindedir. Ancak devleti kurtarma düşüncesi de değişmiş, Osmanlı'yı yeniden ihya yerini ulus-devlet kurma sürecine bırakmıştır; ancak ulusçuluk akımı etkisini sadece düşünsel boyutta göstermektedir. Gerçi savaş döneminde iktidarı eline alan bürokratik kesim, bazı adımlar atmıştır; ama bunların hiç biri gerçek bir iktidara dayanmadığı için kalıcı olamamıştır.

Ülkenin işgale uğraması o güne dek sürekli çatışma içinde olan bürokratlar ile âyan, eşraf ve bazı tüccarlar arasında bir ittifak doğmasına neden olmuştur. Bu taban üzerine kurulan bağımsızlık savaşı sonucunda, bürokratik kadronun egemenliğinde yeni bir devlet kurulmuştur. Osmanlı kurtarılamamıştır; ancak arta kalan coğrafyada yeni bir devlet kurulmuştur.

Bu dönemin özgün yapısının ve tarihsel sürekliliğinin temel belirleyicisi olan Atatürk, bu dönemin temel belirleyicisidir. Bürokratik kadrodan gelen Atatürk, yeni

devleti kurarken, savaş sırasında sağladığı uzlaşmayı olabildiğince korumak gayretindedir. Ancak ittifak yaptığı gruplar, bir sanayi devrimi sonrası eski düzenle çıkarları çatışan bir özellik taşımıyordur. Siyasal kültürel alandaki bir değişim olmaktadır; ancak bu Avrupa'nınkine benzer sonuçları doğurmamaktadır. Çünkü hiç kimse imparatorluğun mirasından tam kopamamıştır. Bu gerçeğin farkında olan Atatürk, bu yönüyle bürokratik kesimden farklılık gösterir. Ancak bu farkında oluş, eyleme tamamen yansıyamamaktadır; hem sağlanan ittifakı koruma gayreti hem bürokratik kadronun yapısı hem de toplumsal bir tabandan yoksunluk, bu farkında oluşun eyleme geçmesinin sınırlarını oluşturmaktadır. İşte bu dönemde ortaya çıkan ve Batı'yı hedef seçen devrimler, bu koşulları değiştirme amacını gütmektedir.

Osmanlı'dan beri yaşanan süreç içinde siyasal kültürün krizle olan ilişkisini; iktisadî, toplumsal ve siyasal alanda izlemek gerekmektedir. Klasik Osmanlı toprak düzeni çözüldükten sonra iktisadî yapı Avrupa'nın yarı-sömürgesi olma yoluna girmiştir. Toprak düzeni çözülmüce Avrupa'daki gibi kentlere göçenler, oradaki gibi yoğun bir iş talebiyle karşılaşmamışlardır. Bu ise Osmanlı'daki geleneksel üretimin hâlâ egemenliğini sürdürdüğü anlamına gelmektedir. Eski teknolojiye karşı, hem ucuz hem de kaliteli üretim yapan Avrupalı sanayicilerin malları Osmanlı'yı istila etmiş ve çoğunluğu gayrimüslim olan bir tüccar kesimin güçlenmesini sağlamıştır. İktisadî olarak Avrupa'ya bağlanan devlet, XIX. Yüzyılda siyasal olarak Avrupa'nın dengelerine de bağlanmıştır. Bu durum ülkede ulusal hareketin düşünsel temelli doğsa da ileride iktisadî bir temele oturmasını sağlayacaktır. Türkiye'nin siyasal kültürünü etkileyen iktisadî boyut kısaca budur.

Toplumsal yapı içinde seçkinler denilen bürokratik kesim devleti ve toplumu dönüştürme tartışmaları ve güç ellerinde olunca da uygulamaları yapmaya çalışmakta, hem iktisadî hem de siyasal alandaki dengeleri değiştirmek istemektedirler. Osmanlı'da yenileşme hareketleri ile birlikte önemleri ve gücü artan sivil/asker bürokrasi, giderek padişahın iktidarına ortak olmakta ve toplumsal hiyerarşide güçlü bir konuma yükselmektedir. Toprak sisteminin çözülmesiyle doğan yeni sınıfların, toplumu dönüştürecek özerkliğe ve güce sahip olmamaları, devlet içindeki bu sınıfa toplumu devlet aygıtını kullanarak dönüştürme görevini

yüklemiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde iktidara de gelen bu sınıf, Kurtuluş Savaşı'nın da öncülüğünü yapmıştır. Daha sonra Cumhuriyeti kuran da yine bu sınıfın mensuplarıdır. Siyasal kültürün, Türkiye'de toplumsal alandaki en önemli unsuru devlet içinde oluşan seçkin sınıftır.

Siyasal alanda ise devlet yine başatlığını korumaktadır. Padişahın yerini alan bürokratik kesimin amacı devleti yeniden merkezi ve güçlü bir konuma oturtmaktır. Osmanlı Devleti merkeziyetçi yapısını, fetihçiliğini sürdürmek için kurduğu sistemle sağlamaktadır. XIX. Yüzyılla birlikte, yitirilen bu merkezî güç yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır, ancak bu anakronik olan bir uğraştır. İmparatorluklar çoktan ömürlerini tamamlamıştır. Bu gerçekliğin farkında olunarak, yine merkezin denetiminde, modern bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Devletin siyasetin merkezinde olması ve herkesin kendini ona göre konumlandırması, Türk siyasal kültürünün, siyasal alanla ilişkisinin en belirgin noktasıdır.

Türk siyasal kültürünün krizle olan ilişkisi bu iklim içinde olmaktadır. Kurtuluş savaşı ve cumhuriyet, bu krizi yeni bir dengeye oturtmanın ilk aşamasıdır. Bir başka deyişle, toplumun krizi cumhuriyetle çözülmüş; ancak bir ilk aşama olarak krizin en çok hissedildiği an olmuştur. Türk siyasal kültüründeki krizin bu çözüm tarzı, siyasal kültürün öğelerinin oluşmasında temel belirleyici olmuştur. Bu bağlamda yeni bir dengeye girilmiştir; ancak bu dönemin koşulları tarihsel süreklilik içinde bir önceki dönemin mirasını taşımaktadır. Bu yeni dönem içindeki sistem içi krizler bu özellikler ışığında algılanmalıdır.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz., **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Y. Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

AHMET Cevdet Paşa, **Tezâkir-i Cevdet**, Altıncı Tezkire. Aktaran **Düşünen Siyaset**, Yıl:1, Sayı:1, Şubat 1999.

AKŞİN, Sina., “Ahmet Mumcu’nun Osmanlı İmparatorluğu’nda Egemenlik Kavramı Konulu Tebliği Üzerinde Yorum”, **I. Millî Egemenlik Sempozyumu**, TBMM Yayınları, Ankara, 1984.

ALKAN, Türker ve Ergil, Doğu., **Siyaset Psikolojisi**, Turan Kitabevi, Ankara, 1980.

ALTIOK, Metin., “Kriz Teorileri ve Türkiye’de Sermaye Birikimi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Ens, Aralık, 1992.

ARENDT, Hannah., **İnsanlık Durumu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

ARI, Bülent., “Osmanlı Maliyesinin İflası ve 1854 İstikrâzı”, **Doğu-Batı**, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02.

ARSLAN, Arslan., **İslam, Demokrasi ve Türkiye**, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.

ASLANOĞLU, Rana A., “**Kent, Kimlik ve Küreselleşme**”, Asa Kitabevi, Bursa, 1998.

AVCIOĞLU, Doğan., **Türkiye’nin Düzeni**, Tekin Yayınevi, Cilt:1, Ankara, 1984.

BAĞIŞ, Ali., **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Tarhan Kitabevi, İstanbul, 1983.

BARKAN, Ömer Lütfi., **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

BERKES, Niyazi., **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

BERKTAY, Halil., “Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadî ve Toplumsal Tarihi”, **Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, (Yay. Yön. S. Akşin), Cem Yayınları, İstanbul, 2000.

BİLGİN, Nuri., **Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu**, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994.

BOTTOMORE, Tom B., **Toplum Bilim**, (Çev. Ü. Oskay), Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.

BULAÇ, Ali., **İslam Dünyasında Toplumsal Değişme**, İz yayıncılık, İstanbul, 1995.

BÜYÜKALIN, Tahir., “Asya Krizi üzerine Hayekçi Bir Deneme”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Sayı:19.

CEM, İsmail., **Türkiye’nin Geri Kalmışlığı’nın Tarihi**, Cem Yayınevi, 1995.

CHANG, Ha-Joon., “The Hazard of Moral Hazard”, **World Development**, Cilt: 28, Sayı: 4, Nisan 2000.

CHILDE, Gordon., **Tarihte Neler Oldu**, (Çev. M. Tunçay-A. Şenel), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995.

CRAMER, Friedrich., “Kaos ve Düzen, Sırat Köprüsündeki Hayat”, (Çev. V. Atayman), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1998.

ÇAĞLAR, Bakır., “Vakur Versa’nın Batı’da Egemenlik Kavramının Gelişimi Konulu Tebliğ Üzerine Yorum”, **I. Millî Egemenlik Sempozyumu**, TBMM Yayınları, Ankara, 1984.

ÇAM, Esat., **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s.200-201.

DÂVER, Bülent., (Sempozyum Konuşma Metni), **TBMM ve Millî Egemenlik**, TBMM Yayınları, Ankara, 1984.

DEMİRTAŞ, Ayşe., “Krizi Fırsata Dönüştürmek”, <http://www.visioneuropa.com.tr/bilgisec.asp?eno=32>, 07.07.2003.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer., **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981.

DUVERGER, Maurice., **Siyaset Sosyolojisi**, (Çev. Ş. Tekeli), Varlık Yayınları, İstanbul, 1982.

ECO, Umberto., “Umberto Eco ile Kriz Üstüne”, (Söyleşiyi Yapan: L. Yılmaz), **Cogito Dergisi**, Sayı:27, Yaz 2001.

ERKAN, Hüsnü ve Erkan Canan., **Kültür Politikalarımızda Yeni Boyutlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

EROĞLU, Hamza., **Atatürk ve Millî Egemenlik**, TBMM Yayınları, Ankara, 1989.

- ERÖZEN, Ozan., **Ulus-Devlet**, Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s.47.
- FEYERABEND, Paul., **Özgür İnsan**, (Çev. A. Kardan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- FICHTER, Joseph., **Sosyoloji Nedir**, (Çev. N. Çelebi), Attila Kitabevi, Ankara, 1996.
- FINE, Ben., “Dolaşım”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. A. Ersoy), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- FINK, Staven., **Crisis Management**, Amacom, New York, 1986, s.15.
- GIDDENS, Anthony., **National-State and Violence**, Policy Press, Cambridge, 1992.
- GLEICK, James., **“Kaos”**, (Çev. F. Üçcan), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1995.
- GÖLE, Nilüfer., **Mühendisler ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- GÖZE, Ayferi., **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınları, İstanbul, 1995.
- GÜNGÖR, Erol., **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986, s.107.
- HABERMAS, Jürgen., “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, (Çev. G. Naliş), **Postmodernizm**, (Der. N. Zeka), Kıyı Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- HALE, William M., “Kemalist Türkiye’nin Ekonomisinde Geleneksellik ve Modernlik: 1920’lerin Deneyimleri”, **Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi**, (Yay. Haz. J. M. Landau), (Çev. M. Alakuş), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.
- HASSAN, Ümit., “Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenine Bir Bakış”, **Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, (Yay. Yön. S. Akşin), Cem Yayınları, İstanbul, 2000.
- HATEMİ, Hüseyin., “Krizin Kritiği”, **Düşünen Siyaset**, Yıl:1, Sayı:1, Şubat 1999.
- HAY, Colin., “Crisis and the Structural Transformation of the State: Interrogating the Process of Change”, **British Journal of Politics and International Relations**, Sayı: 1, No:3, Ekim 1999.
- HELD, David., “Kapitalist Toplumda Bunalım”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. A. Doğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

HEPER, Metin., “Atatürk’te Devlet Düşüncesi”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000.

HUNTINGTON, Samuel ve BRZEZINSKI, Zbigneiew., **Political Power: USA/USSR**, Penguin Book, New York, 1978.

HUNTINGTON, Samuel ve DOMINGUEZ Jorge I., **Siyasi Gelişme**, (Çev. E. Özbudun), Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1985

İNALCIK, Halil., “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, **Doğu-Batı**, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02.

İNSEL, Ahmet., **Türkiye Toplumun Bunalmı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2002.

JEANNIERE, Abel., “Modernite Nedir?”, (Çev. N. Küçük), **Modernite Versus Postmodernite**, (Der. M. Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1993.

KALAYCIOĞLU, Ersin ve SARIBAY, Ali Yaşar., “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.

KAMRAVA, Mehran., **Politics & Society in the Developing World**, Routledge, Florence, 1999.

KASABA, Reşat., “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, (Der. S. Bozdoğan, R. Kasaba), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

KARAOSMANOĞLU, Atilla., “Kriz Üzerine”, **İktisat Dergisi**, (Tar. Yön. Ü. Şenesen), Sayı: 384, Kasım 1998.

KARPAT, Kemal., “Kimlik Sorunun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve ideolojik Gelişmesi”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, (Yay. Haz. S. Şen), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995a.

KARPAT, Kemal., “Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma”, **Ortadoğu’da Modernleşme**, (Der. W. Polk, R. L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995b.

KAVAS, Levent., “Mavi Atlas”, **Star Gazetesi**, 26 Şubat 2001.

KAZANCIGİL, Ali., “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000.

KAZGAN, Gülten., “Kriz Üzerine”, **İktisat Dergisi**, (Tar. Yön. Ü. Şenesen), Sayı: 384, Kasım 1998.

KAZGAN, Gülten., **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

KAZGAN, Haydar., “Osmanlı Ekonomisinde Türkler ve Cumhuriyet Türkiye’sinde Yarattığı Türkler”, **İktisat Dergisi**, Sayı:383, Ekim 1998.

KEYDER, Çağlar., **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

KEYMAN, Fuat ve Diğerleri., “Giriş: Dünya Nasıl ‘Dünya’ Oldu?”, **Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark**, (Der. F. Keynman, M. Mutman, M. Yeğernoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

KILIÇBAY, Mehmet Ali., **Doğu’nun Devleti Batı’nın Cumhuriyeti**, İmge Yayınları, Ankara, 2001.

KIŞLALI, Ahmet Taner., **Siyaset Bilimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

KIVILCIMLI, Hikmet., **Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, Diyalektik Yayınları, İstanbul, 1996.

KİLİ, Suna., **Atatürk Devrimi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1995, s.114.

KOÇAK, Cemil., “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Cilt:1, (Der. M. Ö. Alkan), İstanbul, 2001

KONGAR, Emre., **21. Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

KONGAR, Emre., **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

KOTİL, Ahmet., “Toplum ve Krizleri”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 384, Kasım 1998.

KÖKER, Levent., **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

KUHN, Thomas S., **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, (Çev. N. Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul, 2000.

KÜÇÜKÖMER, İdris., **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001.

LEWIS, Bernard., **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

MAHÇUPYAN, Etyen., **Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din**, Patika, İstanbul, 1998.

MARDİN, Şerif., "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000.

MARDİN, Şerif., "Türk Siyasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkisi", (Çev. Ş. Gönen), **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000.

MARDİN, Şerif., **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

MİNİBAŞ, Türkel., "75 Yıl Öncesinde de Kriz Vardı", **İktisat Dergisi**, Sayı:383, Ekim 1998.

MUMCU, Ahmet., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi**, TBMM Yayınları, Ankara, 1985.

OFFE, Claus., "Yönetilemezlik: Muhafazakâr Kriz Kuramlarının Yeniden Doğuşu", (Çev. K. Atakay), **Cogito Dergisi**, Sayı:27, Yaz 2001, İstanbul.

OKTAY, Cemil., "Bizans Siyasî İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasî İdeolojisi'ne", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Cilt:1, (Der. M. Ö. Alkan), İstanbul, 2001.

ORTAYLI, İlber., **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

OUTHWAITE, William., "Kültür", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. M. Özbek, T. Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖGEL, Bahaeddin., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi., "Kamusal Hayatın Kökleri Üzerine", **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:2, Sayı:5, Kasım-Aralık-Ocak 1998-9.

ÖNDER, İzzettin., "Yetmiş Beş Yılın Ardından", **İktisat Dergisi**, Sayı:383, Ekim 1998.

ÖZBUDUN, Ergun., "Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür", **Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür**, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

- ÖZEK, Çetin., **Din ve Devlet**, Ada Yayınları, İstanbul, (Tarihsiz).
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri., **Kur'an-ı Kerim Meali**, Hürriyet Ofset, İstanbul, 1994.
- PAMUK, Şevket., "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", **Doğu-Batı**, Yıl:4, Sayı:17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02.
- PETROVİÇ, Gajo., "Yabancılaşma", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. L. Köker), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- RUELLE, David., "**Rastlantı ve Kaos**", (Çev. D. Yurtören), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1995.
- SAID, Edward W., "**Şarkiyatçılık**", (Çev. B. Ülner), Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- SARGUT, Selami., **Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- SARIBAY, Ali Yaşar., **Siyasal Sosyoloji**, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- SARICA, Murat., **Siyasî Düşünce Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996.
- SCHROEDER, Ralph., **Max Weber ve Kültür Sosyolojisi**, (Çev. M. Küçük), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.
- SENCER, Muzaffer., **Osmanlı Toplum Yapısı**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.
- SEVİL, Muharrem., **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.
- SHAIKH, Anwar., "Bunalım Kuramının Tarihine Bir Bakış" **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, (Der. N.Satlıgan, S.Savran), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- SHAIKH, Anwar., "Ekonomik Bunalımlar", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev: A. Doğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- SOYSAL, Mümtaz., **Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1993.
- SWEEZY, Paul., **Kapitalizm Nereye Gidiyor**, (Çev. A. B Kafaoğlu), Ağaoğlu Yayınları, İstanbul, 1970.
- TBMM ve Millî Egemenlik**, (Haz. A. Mumcu), TBMM Yayınları, Ankara, 1987.

TEZEL, Yahya Sezai., **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

TİMUR, Taner., “Osmanlı Mirası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1998.

TİMUR, Taner., **Osmanlı Kimliği**, İmge Yayınları, Ankara, 2000.

TOLAN, Barlas., **Çağdaş Toplumun Bunalımı, Anomi ve Yabancılaşma**, Ankara İktisadî ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981.

TOLAN, Barlas., **Sosyoloji**, Adım Yayıncılık, Ankara, 1993, s.247.

TOPRAK, Zafer., **Türkiye’de Millî İktisat: 1908-1918**, Yurt Yayınları, İstanbul, 1982.

TOURAINÉ, Alain., **Modernliğin Eleştirisi**, (Çev. H. Tufan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

TURAN, İlter., “Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası”, **Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi**, (Yay. Haz. J. M. Landau), (Çev. Meral Alakuş), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1989.

TURAN, İlter., “Türkiye’de Siyasal Kültürün Oluşumu”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000.

TURAN, Osman., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980.

UHRİ, Ahmet., Kültür ve Uygarlık Kavramları Üzerine, **“Bilim ve Ütopya”**, Sayı: 104, Şubat 2003.

VATIKIOTIS, P. J., **L’İslam et L’État**, (İng. Çev. O. Guitard), Gollimard, 1992.

WALLERSTEIN, Immanuel., “Hangi Modernliğin Sonu”, (Çev. M. Özel), **Kayıtlar Dergisi**, Sayı:41-42, Mart-Nisan 1994.

WOODS, Alan ve GRANT, Ted., **“Aklın İsyanı, Marksist Felsefe ve Modern Bilim”**, (Çev. Ö. Gemici-U. Demirsoy), Tarih Bilinci Yayınevi, İstanbul, 2001.

YERASİMOS, Stefanos., “Tek Parti Dönemi”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1998.